Murat Koraltürk

Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi

Ayhan Aktar'ın önsözüyle

Sadece Okumak İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

iletişim

2019
KTB 0279332 1001

Levent Şahverdi Arşivi

MURAT KORALTÜRK

Ekonominin Türkleştirilmesi

Levent Şahverdi Arşivi

MURAT KORALTÜRK İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Marmara Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktora yaptı. Halen aynı üniversitede öğretim üyesi olarak dersler vermektedir. 19. ve 20. yüzyıl Türkiye iktisat ve sosyal tarihi üzerine çalışan ve bu alanda makaleleri de bulunan yazarın yayınlanmış kitapları: *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler* (SPK, 1997); *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları 1880-1952* (Denizler Kitabevi, 2002).

İletişim Yayınları 1660 • Araştırma-İnceleme Dizisi 273
ISBN-13: 978-975-05-0954-4
© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2011, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Boğaziçi İstinye Tamir Havuzları ve Tezgâhları Osmanlı Anonim Şirketi'nin hisse senedi ve Türkçe, Rumca, Fransızca hazırlanmış bir makbuzdan kolaj (Murat Koraltürk Arşivi)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Cem Tüzün
DİZİN Burcu Tunakan
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Levent Şahverdi Arşivi

MURAT KORALTÜRK

Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi

iletişim

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

"– Biz neciyiz?
Biz hazineyi düşünmüyoruz, öyle mi?
Haydi, gidiniz,
pirinci alınız hemen
35 kuruştan [...]
Altı umdemizden birisi halkçılıktır.
Haydi oğlum,
mahcup etme beni,
Şerif Beye söz verdim." [...]
"– Giritli şirketin pis, kırık pirincine 35 veriliyor,
fakat beğenilmiyor bir öz Türk'ün malı.
Sonra bu buhranlı yıllarda biz uğraşıp duralım,
parti, hükümet, meclis,
Türk vatanında Türk'ü hâkim kılacağız diye!"

Nâzım Hikmet,
Memleketimden İnsan Manzaraları (2008),
YKY, s. 419

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İçindekiler

SUNUŞ 11

GİRİŞ 19

BİRİNCİ BÖLÜM

Göç ve Ekonominin Türkleştirilmesi

TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİNİN İKTİSADİ SONUÇLARI 51

İKİNCİ BÖLÜM

Sermayenin Türkleştirilmesi

MİLLİ İKTİSAT, EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ VE İZMİR İKTİSAT KONGRESİ 95

SERMAYEYİ TÜRKLEŞTİRME GİRİŞİMLERİNİN DAYANDIĞI SÖYLEME DAİR ÖRNEKLER 111

İSTANBUL TİCARET VE SANAYİ ODASI'NIN TÜRKLEŞTİRİLMESİ 121

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA EKONOMİDE MİLLİYETÇİ BİR TEPKİ: CUMA TATİLİ 143

OSMANLI BANKASI'NA YÖNELİK TÜRKLEŞTİRİLME GİRİŞİMLERİ VE BASININ ROLÜ 151

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA EDİRNE'DE TİCARET VE SANAYİ (SERMAYENİN ETNİK KOMPOZİSYONU) 191

Levent Şahverdi Arşivi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İşgücünün ve Mesleklerin Türkleştirilmesi

AVUKATLIĞIN TÜRKLEŞTİRİLMESİ
VE 1924'TE İSTANBUL BAROSU'NDA GERÇEKLEŞEN
TASFİYE ÜZERİNE YAŞANAN TARTIŞMALAR *205*

YABANCI SERMAYELİ İMTİYAZLI ŞİRKETLERDE
İŞGÜCÜNÜ TÜRKLEŞTİRME UYGULAMALARI (1923-1930) *229*

İŞGÜCÜNÜN TÜRKLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKÇE ZORUNLULUĞU *265*

EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ BAĞLAMINDA
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE
BAZI MESLEKLERE YÖNELİK DÜZENLEMELER *277*

KAYNAKÇA *289*

DİZİN *305*

Levent Şahverdi Arşivi

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.y.	adı geçen yer
A.Ş.	anonim şirket
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
b.	baskı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CÜFEF	Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Çev.	çeviren
der.	derleyen
DUİT	Dosya Usulü İradeler Katalogu
haz.	hazırlayan
MTTB	Milli Türk Ticaret Birliği
No.	numara
OBA	Osmanlı Bankası Arşivi
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
s.	sayfa
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMGZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
yay.	yayınlayan
yay.haz.	yayına hazırlayan

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

SUNUŞ

Yakın zamana kadar, Cumhuriyet rejiminin kuruluş yılları hakkında bilgimiz hayli sınırlıydı. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile yeni bir ulus-devletin ortaya çıkışının tarihyazımı üzerinde belirleyici bir etkisi olmuştu. Saltanatın, hilafetin, tekke ve zaviyelerin, Osmanlı alfabesinin ve kısaca Osmanlı kültür ve kurumlarının tasfiye edilmiş olması, inkılap tarihçileri tarafından son derece parlak kazanımlar olarak sunulur ve bu "kopuş" genellikle tarihyazımında kutsanırdı. Cumhuriyet'in kazanımlarının ve inkılapların her birinin son derece "yeni şeyler" olduğu tarihyazımında çok sık vurgulanan bir temaydı.

Yeni ulus-devleti, Türkiye tarihinin son aşaması ve yeniden doğuş olarak gören bu anlayış, Osmanlı'nın son yüzyılını da bir tür "çöküş yüzyılı" olarak algılıyordu.[1] Tarihçiler arasında egemenliğini koruyan bu anlayışın sağ ve sol varyantlarından da bahsetmek mümkündür. Sol eğilimli tarihçiler arasında, Osmanlı'nın son yüzyılı bir tür "yarı sömürge oluş tarihi" olarak yorumlanır. Milliyetçi-muhafazakâr tarihçiler bakımından da

1 Bu meselenin tartışıldığı yazım için bkz. Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938," *Toplum ve Bilim*, No. 76, 1988, s. 105-143. Aynı yazı, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm* (İletişim Yayınları, 2006) başlıklı kitapta tekrar yayımlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı yöneticilerinin milli ve manevi değerlerden uzaklaşarak "Batı taklitçiliğine kapılma" sürecidir. Ortak noktaları milliyetçilik olan bu iki yaklaşım da süreklilikten ziyade kopuşun, ülkenin iç dinamiklerini anlamak yerine de emperyalizmin ülkeyi sürüklemiş olduğu çöküşün hikayesini anlatmakla kendilerini yükümlü hissediyorlardı.

Aslında birbirine çok benzeyen bu iki yaklaşımın yarattığı tarihyazımına göre, Türkiye ahalisi ve onun içinden çıkan seçkinler sanki son derece pasif, ne yapacağını bilmeyen ve tarih sahnesinde Batı emperyalizmine direnmekten veya teslim olmaktan başka bir işlevleri olmayan bireyler olarak tahayyül ediliyordu. Onların özgün konumları pek gündeme gelmez ve Cumhuriyet'i kuran kadroların ideolojik tercihleri kendi varoluş şartları içinde ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulmazdı.

Tabii ki, 29 Ekim 1923 günü Cumhuriyet'i ilan eden kadrolar "gökten zembille" inmediler. Onlar, 1870 ile 1890 yılları arasında, Osmanlı modernleşmesinin son çeyreğinde doğan ve II. Abdülhamid'in açtığı modern okullarda eğitim gören orta halli ailelerin çocuklarıydılar. İçlerinde "paşa çocuğu" olanlar pek azdı. Gençlik yıllarında pozitivizm ile tanışmışlar ve ilk siyasi deneyimlerini de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde kazanmışlardı. Her biri, son dönem Osmanlı bürokrasisi içinde yetişmiş ve yükselmişlerdi. 1912 ile 1922 yılları arasındaki on yıllık savaş –Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı– sonucunda Osmanlı Devletini tasfiye edip yeni bir ulus-devletin temellerini atarken yine 1908 sonrası İkinci Meşrutiyet döneminin fikir hareketlerinin etkisi altındaydılar. İlginçtir, İkinci Meşrutiyet döneminin Cumhuriyet'in laboratuvarı olduğunun altını çizen merhum Prof. Tarık Zafer Tunaya tarihçi değil; bir anayasa hukukçusuydu. Tabii ki, İkinci Meşrutiyet döneminin "laboratuvar olma durumu" da Cumhuriyet rejimine giden yolda bir "hazırlık aşaması" gibi görülüyordu.

1908 sonrasında İkinci Meşrutiyet devriminin yarattığı çoğulcu özgürlük havasının getirdiği canlı tartışma ortamı içinde son dönem Osmanlı aydınları akla gelebilecek her şeyi tartıştılar. Daha sonraki yıllarda, "Cumhuriyet devrimleri" olarak

Levent Şahverdi Arşivi

kutsanacak her reform ilk olarak İkinci Meşrutiyet'in gazete ve dergilerinde dile getirildi. İttihatçılar, İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908'in yıldönümlerini resmî bayram olarak kutlama kararı almışlardı. 1935 yılında İnönü hükümetinin bu bayramı yürürlükten kaldırmasına kadar, Cumhuriyet'i kuran kadroların 23 Temmuz gününü "Hürriyet Bayramı" olarak kutlamaları hiç de tesadüf sayılamazdı.[2]

Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık bir yıl sonra, 24 Temmuz 1924 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, Hürriyet Bayramını 17 yıldır yapılan inkılâpların anası olarak değerlendiriyor ve aslında Cumhuriyet'in o gün başladığını iddia ediyordu. *Cumhuriyet* gazetesi, 23 Temmuz 1908 tarihinde milletin, sadece istibdadın ve zulmün pençesinden ve zincirlerinden kendisini kurtarabildiğini, fakat saltanat zincirlerinin milletin ayaklarını bağlamaya devam ettiğini belirtiyordu. *Cumhuriyet*, son esaretin de, TBMM tarafından "Saltanatın kaldırılması" (1 Kasım 1922) ve "Cumhuriyet'in ilanı" (29 Ekim 1923) inkılâplarıyla sona erdiğini yazıyordu. Gazete, 23 Temmuz'un "Cumhuriyet inkılâplarının anası" olarak kabul edildiği için bayram olarak kutlandığını ifade etmiştir.[3]

Cumhuriyet'i kuran kadroların kendilerini düşünsel bakımdan borçlu hissettikleri İkinci Meşrutiyet'in zihniyet dünyasının belki de en önemli yapı taşlarından biri de Türk milliyetçiliğinin iktisat alanına yansıması olan "Milli İktisat" ideolojisiydi. Murat Koraltürk, "Milli İktisat" ile "Ekonominin Türkleştirilmesi" kavramları arasındaki farkları şöyle izah ediyor:

> "Milli İktisat, Osmanlı Devleti tebaasının veya T.C. vatandaşlarının yabancılar karşısında ekonomide avantajlar elde etmesi olarak ifade edilebilir. Ekonomiyi Türkleştirme ise tebaa ve vatandaşlar arasında Müslüman-Türk unsurun gayrimüslim unsurun aleyhine olacak şekilde kayırılmasıdır. İkin-

2 Şükrü Hanioğlu, "Unutulan Bayram," *Sabah*, 24 Temmuz 2011.

3 24 Temmuz 1341 (1924) tarihli *Cumhuriyet* gazetesinden özetleyen Hasan Babacan ve Uğur Üçüncü, "Türk Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Meşrutiyet Kutlamaları", *History Studies - International Journal of History*, cilt 2, no. 2, 2010, s. 414

Levent Şahverdi Arşivi

ci kavram, yurttaşların bir kısmını oluşturan belirli dinsel-etnik grupların hakim etnik-dinsel gruplardan yurttaşlar lehine iktisadi yaşamın çeşitli alanlarında etkisizleştirilmesi vurgusunu taşır. Milli iktisat kavramında ise yurttaşlar arasındaki etnik-dinsel farklılıklara dayalı ayrımcı politika ve uygulamalara ilişkin bir vurgu yoktur."

Bir bakıma, "Milli İktisat" kavramı İttihatçıların ve onların devamı olan Kemalistlerin kendi ekonomik tercihlerini simgeleyen yansız veya kanser terminolojisi ile izah edersek "selim" bir kavramdır. Kavramın "habis" ve yıkıcı tarafı ilk anda kendini ele vermez. İlk bakışta, milli iktisat politikalarının anti-emperyalist ve yabancı sermayeye karşı özellikleri dikkat çeker. Azınlık mensubu tüccara ve üreticiye karşı bir ayrımcılık içeren boyutu göze çarpmayabilir. "Ekonominin Türkleştirilmesi" kavramı ise akademik anlamda doğru bir kavramdır. Cumhuriyet tarihi içinde azınlık mensuplarının ekonomik hayattan tasfiye olmalarına yol açan yasal veya yasa dışı tüm tedbirlerin toplamını ifade eder. Eğer yaşanan sürecin adını koymak istersek, "ekonominin Türkleştirilmesi" doğru, tarafsız ve bilimsel bir adlandırma olacaktır.

23 Ocak 1913 tarihindeki Babıali Baskını ile gelen hükümet darbesinden sonra ülkeyi baskı rejimi ile yöneten İttihat ve Terakki'nin uyguladığı iktisat politikalarının dayandığı milliyetçi felsefe, Türk milliyetçiliğinin ideoloğu Ziya Gökalp tarafından 1912 yılında yayımlanan "Vatan" şiirinde dile getirilmiştir. Şiirin son bölümü, ülkemizde iktisadi milliyetçiliğinin ilk ütopik dışavurumu olarak da görülebilir:

Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye
San'atına yol gösteren ilimle fen Türk'ündür.
Hırfetleri birbirini daim eder himaye;
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk'ündür;
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın![4]

4 Ziya Gökalp, *Yeni Hayat-Doğru Yol*, yay. haz. Müjgan Cunbur, Ankara: Kültür Bakanlığı yayını, 1976. s. 11

Levent Şahverdi Arşivi

Bu şiirde bir yandan kapitülasyonlar rejimi sayesinde yabancı şirketlere tanınmış olan imtiyazların (vapur, tren, tünel, liman işletmeciliği) tasfiyesi, diğer yandan korporatist mantık içinde hareket eden meslek örgütlerinin birbirini himaye ederek toplumsal dayanışmayı güçlendirmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, şiirde sermayenin Türkleşmesi mesajı da son derece net olarak verilmiştir. Aynı dönemde kaleme aldığı "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" (1911) yazısında ise Gökalp, gayrimüslim azınlıkların kültürel açıdan farklılıklarını şöyle vurgular:

> "Müslim olmayan vatandaşlarımız yeni bir hayat yaşamak için onu uzun uzadıya aramaya hiç ihtiyaç görmediler. Avrupa milletlerinin medeni hayatı onlar için 'hazır elbise' mağazalarında satılan müheyya [hazırlanmış] bir zarf gibi uygun gelmişti. İçimizdeki ekser Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar derhal Avrupalıların bütün medeni âdetlerini, içtimai mizaçlarını kabul ettiler. Biz İslâmlar hayatımızdaki hususiyetden dolayı medeniyetin bu hazır kâidelerini, basma kalıp maişetlerini taklîd edemezdik. Bizim için ısmarlama elbise kabilinden ölçümüze muafık [uygun] maîşetler, kaideler lâzımdı."[5]

Bu yazısında Ziya Gökalp, Türkiye'deki gayrimüslimleri Latin Amerika tipi "komprador burjuvazi" tipinde bir ekonomik örgütlenme modeli içinde görmekte ve aynı zamanda dini bir ayrım olan Müslim-gayrimüslim ayrımının, dinsel olmaktan öte kültürel farklılıklar düzeyinde de ele alınmasını gerektiğinin altını çizmektedir. Kısacası, Türkleştirme politikalarının temeli, kültürel plandaki farklılıkların da bir grubun tasfiyesi ile birlikte ortadan kaldırılması ve Müslüman Türk unsurun egemenliği altında yeknesak, homojen ve etnik-dini bakımdan birbirine benzer bireylerden oluşan bir toplum yaratılmasıdır.[6] Murat Koraltürk'ün bu kitapta yan yana getirdiği yazılarını dikkatli bir biçimde okuduğumuz zaman, Cumhuri-

---

5 Ziya Gökalp, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" *Makaleler II.*, yay. haz. Süleyman Hayri Bolay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1982. s. 44-45

6 Homojenleştirme süreci ile ilgili olarak bkz. Heather Rae, *State Identities and the Homogenisation of Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Levent Şahverdi Arşivi

yet'in ilk yıllarında ekonominin Türkleştirilmesi sürecinde siyasi iktidarın kendi yurttaşlarına karşı uygulamış olduğu politikaların aynı zamanda nüfusun homojenleştirilmesi amacını da taşıdığını görüyoruz. Hedef, uzun vadede esas olarak Müslüman-Türk unsurun egemenliği altında işleyen bir ekonomik düzen yaratmaktır.

Koraltürk'ün çalışması, bugüne kadar "Milli İktisat" başlığı altında sanki yansız ve sadece yabancılara karşı olarak uygulanmış politikalar bütünü olarak sunulan ekonomik ve politik tedbirlerin aslında ne kadar yıkıcı ve şiddet yüklü olduğunu gözler önüne sermektedir. Kitabın giriş bölümünü okuduğumuz zaman Murat Koraltürk'ün Milli İktisat kavramını "ayaklarının üzerine yeniden oturtmakta" olduğunu görüyoruz.

Murat Koraltürk'ün bu kitabını okuduğumuz zaman, Varlık Vergisi (1942-43) gibi azınlık karşıtı özellikleri ile gündeme gelen uygulamaların sadece savaş yıllarının getirdiği bir takım "istisnai tedbirler" olmadığını ve ülkemizde ortaya çıkan azınlık karşıtı uygulamaların köklerinin 1920'lerde atılmış olduğunu anlıyoruz. Bence, bu derleme, sadece 1920'lerin ekonomi dünyasını anlatmakla kalmıyor, daha sonraki dönemde hayata geçen bazı uygulamaların soyağacını gözler önüne seriyor. Murat Koraltürk, ilk bakışta farklı dönemlerde uygulanan politikalar gibi sunulan Türkleştirme politikalarını bir bütün olarak anlamlı kılacak iç bağlantıları gün yüzüne çıkarmıştır. Ayrıca, yerel basının taranması sonucunda İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerin dışında, gözden uzak bazı Anadolu kentlerinde ekonominin Türkleştirilmesinin nasıl hayata geçtiğini öğreniyoruz. Bu derlemenin akademik hayatımıza en ciddi katkısı budur ve bu nedenle kalıcı olacağını tahmin ediyorum.

* * *

Bu çalışmanın benim için çok değerli olduğunu söylemek zorundayım. İlk olarak, bu konu ile ilgili yayın yapmış bir akademisyen olarak bu kitaptan çok şey öğrendiğimi itiraf etmeliyim. Sevgili Murat Koraltürk ile özel bir hukukumuz var. Yıllarca Marmara Üniversitesi bünyesinde aynı fakülte çatısı altın-

Levent Şahverdi Arşivi

da çalıştık. 2001 yılı başlarında Yavuz Selim Karakışla ile birlikte beni ziyarete gelmişlerdi. Murat Koraltürk o dönemde doktora çalışmasını tamamlamıştı. Akademik açıdan yeni ufuklara açılma ve üzerinde pek çalışılmamış konulara yönelme hazırlıkları içindeydi. Benim evimde çay, simit ve kaşar peynirinden oluşan mütevazı bir çay sofrasında karşılıklı fikir alışverişinde bulunuyorduk. O akşam üstü, genç dostlarıma 1920'lerin pek bilinmediğini ve bu dönemin ayrıntılı olarak üzerinde çalışılması gereken bir dönem olduğunu söylemiştim. Kısa bir süre sonra, Murat Koraltürk bu dönem üzerinde çalışmaya başladı. Kendisi ile bir tür "akademik yoldaşlık" yaptık, birbirimizi çalışmalarımızdan haberdar ettik ve bilgi-belge paylaşımı içine girdik. Bundan yaklaşık on yıl önce üzerinde konuştuğumuz meselelerin bu kadar ayrıntılı bir araştırma projesi haline gelmiş olmasına ve nihayet bir kitap bütünlüğüne kavuşmasına açıkçası çok sevindim. Sevgili Murat Koraltürk'ü kutluyor ve bizlere bu kadar düzeyli bir çalışmayı armağan ettiği için yürekten teşekkür ediyorum.

AYHAN AKTAR[7]

7 Prof. Dr. Ayhan Aktar, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dolapdere, İstanbul.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

Bu kitap, 1998-2011 yılları arasında yayımlanmış ve esas olarak erken Cumhuriyet döneminde Kemalist kadroların ekonominin Türkleştirilmesi ile ilgili geliştirdikleri politikalar, bu politikaların zihinsel çerçevesi, hedefleri ve uygulanma biçimleriyle ilgili on bir makaleyi, gözden geçirilmiş ve yeni kaynaklarla zenginleştirilmiş bir şekilde bir araya getirmektedir. Makaleler kitapta "Göç ve Ekonominin Türkleştirilmesi", "Sermayenin Türkleştirilmesi" ve "İşgücünün ve Mesleklerin Türkleştirilmesi" başlıklarından oluşan üç bölümde yer alıyor.

Kitabın "Göç ve Ekonominin Türkleştirilmesi" başlığını taşıyan ilk bölümünde yer alan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İktisadi Sonuçları" başlıklı makale 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesinin iktisadi sonuçlarını ele alıyor. Kitabın "Sermayenin Türkleştirilmesi" başlığını taşıyan ikinci bölümünde altı yazı bulunuyor. Bu bölümde "Milli İktisat, Ekonominin Türkleştirilmesi ve İzmir İktisat Kongresi" başlığını taşıyan ilk makalede İkinci Meşrutiyet döneminden erken Cumhuriyet yıllarına uzanan süreçte milli iktisat anlayışının sürekliliği, İzmir İktisat Kongresi ve bu kongrede ekonominin Türkleştirilmesi bağlamında alınan kararlar üzerinden anlatılıyor. "Sermayeyi Türkleştirme Girişimlerinin Dayandığı Söyleme Dair

Levent Şahverdi Arşivi

Örnekler" başlığını taşıyan makalede Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet yıllarında TBMM çatısı altında ekonominin Türkleştirilmesine ilişkin tartışmalar ele alınıyor. "İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Türkleştirilmesi" başlığını taşıyan üçüncü makalede Mütareke ve hemen ertesinde İstanbul'da Müslüman-Türk ticaret kesiminin girişimi ile gündeme gelen İstanbul Ticaret Odası'nın Türkleştirilmesi inceleniyor. Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra 1924 yılında cuma gününün hafta tatili olarak kabul edilmesi "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ekonomide Milliyetçi Bir Tepki: Cuma Tatili" başlıklı makalede ele alınıyor. Bu makaleyi takip eden "Osmanlı Bankası'na Yönelik Türkleştirilme Girişimleri ve Basının Rolü" başlıklı yazıda, İkinci Meşrutiyet döneminden 1930'lara uzanan süreçte Osmanlı Bankası'na yönelik Türkleştirme girişimleri ve bu süreçte basının rolüne karşı bankanın başvurduğu yöntemlere değiniliyor. Bu bölümün son makalesi olan "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi –Sermayenin Etnik Kompozisyonu–" başlıklı yazıda 1920'lerin ikinci yarısında Edirne'nin ticari ve sınaî hayatında özellikle Yahudilerin rolü ortaya konmaya çalışılıyor.

Kitabın "İşgücünün ve Mesleklerin Türkleştirilmesi" başlıklı üçüncü bölümünde dört makale yer alıyor. Bu bölümün ilk makalesi "Avukatlığın Türkleştirilmesi ve 1924'te İstanbul Barosu'nda Gerçekleşen Tasfiye Üzerine Yaşanan Tartışmalar" başlığını taşıyor. Bu yazıda 1924'te yaşanan tasfiye arkasından gelen tartışmalar konu ediliyor. Sonraki makale, "Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İşgücünü Türkleştirme Uygulamaları (1923-1930)" başlığını taşıyor ve hemen tamamı İstanbul'da ve İzmir'de faaliyet gösteren tramvay, su, rıhtım gibi altyapı ve kentsel hizmetler üreten yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin istihdam ettikleri yabancı ve T.C. vatandaşı gayrimüslimleri hedef alan Türkleştirme girişimlerini ele alıyor. 1926'da çıkarılan 805 sayılı İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun kapsamında işgücünün Türkleştirilmesi çabaları "İşgücünün Türkleştirilmesi ve Türkçe Zorunluluğu" başlıklı yazıda konu ediliyor. "Ekonomi-

Levent Şahverdi Arşivi

nin Türkleştirilmesi Bağlamında Erken Cumhuriyet Döneminde Bazı Mesleklere Yönelik Düzenlemeler" başlığını taşıyan son yazıda ise çeşitli mesleklerin Türkleştirilmesi anlatılıyor.

Makalelerin hemen tamamı erken Cumhuriyet döneminde, ağırlıklı olarak 1920'li yıllarda gündeme gelmiş ekonominin Türkleştirilmesi politikaları ve uygulamaları ile ilgilidir. Makalelerin Edirne ve Keskin örneklerini ele alan ikisi dışındaki büyük çoğunluğunda anlatılan Türkleştirme uygulamaları İstanbul ve İzmir'de yaşanmıştır. Dolayısıyla 1920'ler itibariyle oranca çok küçük de olsa Türkiye taşrasında yaşayan gayrimüslimlerin maruz kaldıkları ekonomiyi Türkleştirme uygulamaları hâlâ çok yeterince çalışılmamış bir konu olma özelliğini sürdürmektedir.

Makalelerde "milli iktisat" kavramı yerine "ekonomiyi Türkleştirme" kavramı kullanılmıştır. Milli iktisat-ekonomiyi Türkleştirme ayrımı önemli bir kavramsal farklılığa işaret eder. Milli iktisat, Osmanlı Devleti tebaasının veya T.C. vatandaşlarının yabancılar karşısında ekonomide avantajlar elde etmesi olarak ifade edilebilir. Ekonomiyi Türkleştirme ise tebaa ve vatandaşlar arasında Müslüman-Türk unsurun gayrimüslim unsurun aleyhine olacak şekilde kayırılmasıdır. İkinci kavram, yurttaşların bir kısmını oluşturan belirli dinsel-etnik grupların, hakim etnik-dinsel gruplardan yurttaşlar lehine iktisadi yaşamın çeşitli alanlarında etkisizleştirilmesi vurgusunu taşır. Milli iktisat kavramında ise yurttaşlar arasındaki etnik-dinsel farklılıklara ve bu farklılıklara dayalı ayrımcı politika ve uygulamalara ilişkin bir vurgu yoktur.

Gerek İkinci Meşrutiyet döneminde gerekse erken Cumhuriyet döneminde gayrimüslim yurttaşlara karşı sürdürülen ve yasal bir zemine dayanmayan bu uygulamaları milli iktisat başlığı altında ele almak, bu uygulamaların etnik-dinsel farklara dayalı ayrımcı boyutunu görmezden gelmeye yol açan politik bir tercihi içerir. Ancak bu politik tercih tarihsel gerçeklerle uyuşmamaktadır. Bu nedenle ekonomiyi Türkleştirme ifadesi yerine kullanılan milli iktisat ifadesi gerçekleri yansıtmamaktadır. Bu tercih, yakın tarihin bu nahoş hatıralarını hafızadan silmek,

Levent Şahverdi Arşivi

hatta reddetmek gayreti ile ilişkilidir. Ekonomiyi Türkleştirme ifadesi, tanımladığı sürecin sertliğini ifade eder. Milli iktisat ifadesi ise daha muğlâk kalmaktadır. Bu muğlaklık milli iktisadın daha masum bir süreç olduğu zannını da uyandırır. Milli iktisat politikalarının hedeflediği "yabancı" kavramı da hayli muğlak bir kavramdır. Yabancı tanımının, 1910'larda mayalanan Türk milliyetçiliğiyle birlikte, Osmanlı Devleti ya da Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmayanları ifade eden bir tanım olmaktan öteye giderek, gayrimüslim yurttaşları da kapsadığı göz önüne alınırsa, "yabancı"lara karşı yurttaşların iktisadi avantajlar elde etmesine dayalı milli iktisat kavramının ekonominin Türkleştirmesi sürecini de içerdiği görülebilir. İttihatçıların eseri olan milli iktisadın Kemalist dönemde de sürdüğünü, ancak Kemalist dönemde milli iktisadı tesis etmek için Türkleştirme girişimlerinin daha da yoğunlaştığını söylemek lazımdır.

Ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarını yasal düzenlemeler üzerinden takip etmek zordur. Zira, tıpkı İkinci Meşrutiyet döneminde olduğu gibi erken Cumhuriyet yıllarında da ekonomiyi Türkleştirmeye yönelik uygulamaların dayandığı yasal düzenlemeler açıkça, gayrimüslimlere ayrımcılığı öngören hükümler içermez. Gayrimüslim vatandaşların mağduru oldukları hiçbir ekonomiyi Türkleştirme uygulamasının dayandığı yasal düzenleme açıkça Müslüman-gayrimüslim ayrımını öngörmez. Bu durum, anılan konu üzerinde çalışmayı zorlaştırmaktadır. Zorluk yalnızca yasal dayanağı olmayan, başka bir deyişle hukuken yok hükmünde olan uygulamaları tespit etmekten ibaret değildir. Daha zor olanı, yasal dayanağı olmadığı için sonuçları sayısal olarak kaydedilmeyen, dolayısıyla daha kolay inkâr edilebilen bu türden uygulamaların etkilerini sayısal olarak ölçme çabasıdır.

Ekonomiyi Türkleştirme uygulamaları, failleri, mağdurları ve etkileri itibariyle hâlâ canlı olan tarihsel bir sorundur. Toplum, tarihinden gelen ve yüzleşmek istemediği birçok sorunla olduğu gibi, ekonominin Türkleştirilmesi uygulamalarıyla da yüzleşmek istememektedir. Bazen de ekonomide örneğin büyüyen ve bir türlü çözüm üretilemeyen bölüşüm sorunları var-

Levent Şahverdi Arşivi

ken, bir de bu konu ile uğraşmak tercih edilmemektedir. Ancak Türkiye ekonomisinin birçok yapısal sorunundan birisinin bu olduğunu görmek gerekir. Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmak amacıyla başvurulan ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarının sermaye, işgücü, mesleki beceri ve deneyim açısından neden olduğu kayıpları rakamlarla ifade edebilmek ne yazık ki mümkün değil. Bu uygulamaların Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı tahribatı ve insani-ahlaki-hukuki sonuçlarını görmezden gelen, ya da küçümseyen kesimler hâlâ ekonominin Türkleştirilmesi uygulamalarına dair rakamsal veriler talep etmektedirler. Bu talebin karşılanamamasının en önemli nedeni bu sürecin büyük ölçüde kayıt dışı, hatta hukuk dışı bir süreç olarak gerçekleştirilmesiyle ilgilidir. Ekonominin Türkleştirilmesi uygulamaları ile ilgili sayısal veriler arayanlar, sürecin gayri hukuki işleyebileceğini göz ardı ettikleri için, görmek istedikleri "kanıtlar" olmadığında süreci de yok sayarlar ya da münferit olaylar arasına koyarlar.

Aslında bu tutuma Türkiye toplumu hiç de yabancı değil. Örneğin Ermeni tehciri tartışmalarında olayın trajik boyutundan çok, tehcir kurbanlarının sayısı üzerinde durulmaktadır. Maalesef yaşamını yitirmiş olanların miktarının az olmasının olayı hafifletecek bir unsur gibi ele alındığını, sayının yüksek çıkması halinde suçun da büyüyeceği anlayışıyla tartışmaların yapıldığı gözlenmektedir. Dolayısıyla ekonominin Türkleştirilmesi uygulamalarına dair yeterli rakamsal verinin olmaması olayı hafifletmez. Kaldı ki bu kitabın bazı bölümlerinde olduğu gibi son yıllarda yapılan çeşitli araştırmalarda ekonominin Türkleştirilmesi sürecine dair bazı rakamsal veriler tespit edilebilmektedir. Sorun yeterli rakamın elde edilememesi değil, meselenin gerçekliğini rakamlara indirgeyen dar bakış açısıdır.

Kitapta yer alan makalelerin hemen tamamı ağırlıklı olarak 1920'li yıllarda gündeme gelmiş ekonominin Türkleştirilmesi uygulamalarını içermekle beraber, bu uygulamalar İkinci Meşrutiyet dönemindeki politikalarla süreklilik gösterir. Bu sürekliliği ortaya çıkarmak için ilerleyen sayfalarda erken Cumhuriyet yıllarında izlenen ekonomiyi Türkleştirme girişimlerinin

Levent Şahverdi Arşivi

genel bir değerlendirmesini ve İkinci Meşrutiyet yıllarındaki arka planını sunacağız.

Ekonominin Türkleştirilmesi kavramı hakkında

Türkleştirme politikaları üzerine araştırmaları bulunan Ayhan Aktar'a göre Türkleştirme "sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasıdır."[1]

Türkleştirme politikaları ile amaçlananın homojen bir nüfus yapısı olduğu aşikârdır. Nüfusu homojenleştirmek için başvurulan yöntemler ise demografi mühendisliği kapsamına girmektedir. Erik Jan Zürcher, 1850-1950 arasındaki yüz yılın Avrupa'da demografi mühendisliği asrı olduğunu söyler. Göçe zorlama, tehcir, mübadele ve yok etme gibi araçları olan demografi mühendisliğinin 19. yüzyılın sonlarına kadar uygulanma nedeni dinsel önyargılar iken, 19. yüzyıl sonlarından itibaren ardındaki egemen itici güç milliyetçiliktir.[2] Anılan dönemde Osmanlı coğrafyası, Balkanlar ve Kafkasya'dan göç edenlerin iskanı, gayrimüslim unsurların mübadelesi ve tehciri, gayri-Türk Müslüman unsurların asimilasyonu gibi demografi mühendisliği uygulamalarına sahne oldu. Özellikle 1912-1922 dönemi Osmanlı-Türkiye tarihinde, amacı Müslüman-Türk çoğunluk yaratmak için nüfusu homojenleştirmek olan demografi mühendisliği uygulamaları gerçekleşti.

Bu uygulamaların çoğu, döneme damgasını vuran Türk milliyetçiliği anlayışındaki değişimi de yansıtır. Şöyle ki; İttihatçıların ve ardından Kemalist kadronun Türk milliyetçiliği anlayışını önemli ölçüde biçimlendiren Ziya Gökalp'e göre, kişi-

1 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 101.

2 Erik Jan Zürcher, "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu" *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. Erik Jan Zürcher, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 9-17.

Levent Şahverdi Arşivi

ler millete kültür ve vatandaşlık bağı ile bağlanır. Türk milletinin parçası olmak için etnik kökenin çok önemi yoktur. Aynı dili konuşmak ve ortak kültürü paylaşmak yeterlidir. Ziya Gökalp'in kültürel milliyetçilik olarak nitelendirilebilecek Türk milliyetçiliği anlayışı, Balkan savaşlarından Milli Mücadele'ye uzanan süreçte yaşanan büyük siyasi ve demografik altüst oluşlarla 1920'lerin ortalarından itibaren etnik milliyetçiliğe doğru yol aldı.[3]

Milli iktisat düşüncesinin teorileştirilmesinde rol oynamış İttihatçı fikir adamlarından Ziya Gökalp.

Türk milliyetçiliğinin, kültürel milliyetçilikten etnik milliyetçiliğe yönelmesiyle nüfusun etnik ve dinsel türdeşlik yaratmak üzere homojenleştirilmesi hız kazandı. Bu bağlamda önce İttihatçıların ve ardından Kemalistlerin, Müslüman-Türk nüfusu merkeze alan homojenleştirici önlemlere başvurdukları görülür. İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklük eksenli etnik homojenleştirme girişimleri iki ayrı koldan ilerledi. Bu kollardan biri, Türklük dairesine alınamayacakları düşünülerek daha baştan homojenleştirilemeyecek unsurlar olarak kabul edilen Müslüman ve Türk olmayan unsurlara yönelik, gerektiğinde şiddetin de kullanıldığı bir etkisizleştirme politikasıydı. Diğeri ise Türk olmayan Müslüman unsurların Türkleştirilmesiydi. Kültürel milliyetçilikten kopuşun gerçekleştiği erken Cumhuriyet döneminde gayrimüslim unsurların Türkçe konuşmaları ya da Türk kültürüne tabi ol-

3 Aktar, 2000, s. 62-63.

Levent Şahverdi Arşivi

maları artık yeterli görülmedi. Makbul vatandaşlar olmadığı gibi müstakbel Türk de olamadığı düşünülen bu grup, kapsayıcı değil, dışlayıcı uygulamalara tabi tutuldu. Müslüman gruplar da çeşitli biçimlerde Türklük dairesi içine yerleştirilmeye çalışıldı. Bu amaçla her iki gruba da yönelik zorunlu iskân ve yer adlarının Türkleştirilmesi gibi araçlar kullanıldı.[4]

Yitirilen topraklardan göç eden Müslüman nüfusun iskânı, 1915'te Ermeni nüfusun tehciri[5] ve 1923'te Türk-Yunan nüfus mübadelesi gibi girişimler Türkiye nüfusunun etnik ve dinsel kompozisyonunda önemli değişiklikler yarattı. 1912'de gayrimüslimlerin bugünkü Türkiye sınırları dâhilinde yaşayan nüfus içindeki oranı %20 iken, yaşanan savaşlar ve göçler sonrasında Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımı olan 1927 sa-

4 İkinci kategoriyi oluşturanlar, yani Türkçe dışında anadile sahip Müslüman gruplar ise, dinsel ortak paydadan hareketle müstakbel vatandaşlar olarak tanımlanır. Ana dili Türkçe olmayan Müslüman gruplar Türklük dairesine alınmaya müsait görüldüğü için, bu gruplara yönelik asimilasyonist-kapsayıcı politikalar izlendi. Ancak bu kapsayıcılığın bu grupların dilsel ya da etnik varlıklarının inkârı üzerine kurulduğunu belirtmek gerek. En büyüğünü Kürtlerin oluşturduğu bu grupların Türklüğe intisabını mümkün kılan temel ortaklık ise dindir. Türk milliyetçiliği 1930'lara doğru seküler bir muhteva kazansa da Türklüğe mensubiyetin ölçütü din olmaya devam eder. Erken Cumhuriyet döneminde Türklük dairesine dâhil edilecek grupların Müslümanlık ortak paydası üzerinden tespitine ve dinin Türklük tanımındaki rolüne ilişkin bkz. Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009. Türk olmayan Müslüman unsurlara, örneğin Kürtlere, yönelik olarak İttihatçılar da Kemalistler de benzer yöntemlere başvurdular. Bu bağlamda şüpheli ve isyancı aşiretlerin batı bölgelerine iskânı, savaş sırasında demiryollarının güvenliği için civardaki aşiretlerin hat boylarına Türk muhacirlerin iskanı söz konusu olur. Bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 137-155. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren Kürtler "ülkenin Türk-olmayan öteki Müslimleri gibi Türklüğe asimilasyona davet edildiler... Kürtlerin asimilasyonu, sıklıkla zorunlu asimilasyon araçlarının devreye konuşmasıyla gerçekleştirilmeye çalışıldı.", bkz. Mesut Yeğen, *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa. Cumhuriyet ve Kürtler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 54-55. Bkz. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 82. Murat Koraltürk, "Milliyetçi Bir Refleks: Yer Adlarının Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 117, 2003, s. 98-99.

5 Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat Terakki'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008

Levent Şahverdi Arşivi

ملی
اکمکجی آنونیم شرکتی
نظامنامهٔ داخلیسیدر
۱۳۳۲

İttihatçıların kurdurduğu şirketlerden Milli Ekmekçi Anonim Şirketi'nin dâhili nizamnamesi.

yımı sonucuna göre, Hıristiyanların ülke nüfusu içindeki payı %2,64'e geriledi.[6] Gayrimüslim nüfusun sayıca ve oranca azalmasına karşın, kalanları öncelikle Türkiye'yi terk etmeye zorlayan, kalacakları ise iyice etkisiz kılacak demografi mühendisliği uygulamalarına başvuruldu. Gayrimüslimleri baskı, sindirme ve yıldırma ile gözlerini korkutarak ülkeyi terk etmeye zorlayan ve şiddeti de kapsayan bu tür olayların en bilinenleri,

6 Rakamlar için bkz. Soner Çağaptay, "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", çev. Defne Orhun, *Toplum ve Bilim*, sayı 93, 2002, s. 218.

Levent Şahverdi Arşivi

1934 Trakya Olayları ve 1955 6-7 Eylül Olayları'dır.[7] Her türlü zor kullanımına karşın Türkiye'de yaşamayı sürdürmek isteyen gayrimüslimler "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası[8] ve Varlık Vergisi[9] uygulaması gibi kültürel ve ekonomik Türkleştirme uygulamalarına maruz kaldılar.

Ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarının sürekliliği meselesi

Ekonominin Türkleştirilmesi ise 1912-1913 Balkan Savaşları ile birlikte egemen bir ideoloji haline gelmeye başlayan Türkçülüğün ve Türkiye'nin ulus-devletleşme sürecine girmesi paralelinde iktisadi yaşamda gözlenen bir olgudur. Dolayısıyla bu kitapta bir araya gelen makalelerin konusu olan erken Cumhuriyet döneminde ekonominin Türkleştirilmesi uygulamalarının benzerlerine İkinci Meşrutiyet döneminde de rastlanır. İttihatçılar-Kemalistler veya İkinci Meşrutiyet-erken Cumhuriyet dönemleri arasında genel olarak iktisat politikaları açısından ba-

---

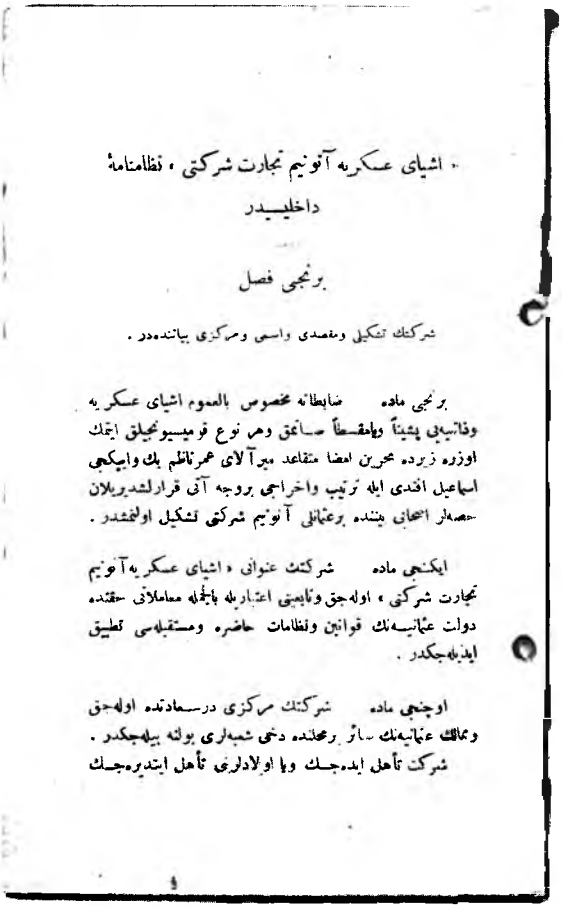
7 1934 Trakya Olayları için bkz. Halûk Karabatak, "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, sayı 146, 1996, s. 4-16. Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders", *Tarih ve Toplum*, sayı 151, 1996, s. 10-17. Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler Hukuki ve Siyasi Durumları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 100-130. Zafer Toprak, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHP'nin Sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, sayı 34, 1996, s. 19-25. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 71-99. Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008. 6-7 Eylül Olayları için bkz. Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.

8 Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 131-148.

9 Bali, 1999, s. 424-495. Aktar, 2000, s. 135-244. Ayrıca bkz. Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, İstanbul: Belge Yayınları, 2000. Rıfat N. Bali, *The "Varlık Vergisi" Affair A Study On Its Legacy-Selected Documents*, İstanbul: The Isıs Press, 2005. Hüseyin Perviz Pur, *Varlık Vergisi ve Azınlıklar*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007. Ali Sait Çetinoğlu, *Ekonomik ve Kültürel Jenosit: Varlık Vergisi 1942-1944*, İstanbul: Belge Yayınları, 2009. Rıfat N. Bali, *L'Affaire Impôt Sur la Fortune (Varlık Vergisi)*, İstanbul: Libra Kitap, 2010. Varlık Vergisi lehinde değerlendirmeler için bkz. A. Başer Kafaoğlu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002. Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2011.

Levent Şahverdi Arşivi

« اشیای عسکریه آتونیم تجارت شرکتی » نظامنامهٔ داخلیسیدر

برنجی فصل

شرکتك تشکیل ومقصدی واسمی ومرکزی بیانندهدر .

برنجی ماده ضابطانه مخصوص بالعموم اشیای عسکریه وفاتیهی پشیناً ویاهقسطاً صاتمق وهر نوع قومیسیونجیلق ایتمك اوزره زیرده محرری امضا متقاعد میرآلای عمرناظم بك وایکنجی اسماعیل افندی ایله ترتیب واخراجی روجه آتی قرارلشدیریلان حصهلر اصحابی بینلرنده برعثمانلی آتونیم شرکتی تشکیل اولنمشدر .

ایکنجی ماده شرکتك عنوانی « اشیای عسکریه آتونیم تجارت شرکتی » اولهجق وثانیهی اعتباریله باتجله معاملاتی حقنده دولت عثمانیهنك قوانین ونظامات حاضره ومستقبلهسی تطبیق ایدیلهجکدر .

اوچنجی ماده شرکتك مرکزی درسعادتده اولهجق وممالك عثمانیهنك سائر محلنده دخی شعباری بولنه بیلهجکدر . شرکت تأهل ایدهجك ویا اولادلرنی تأهل ایتدیرهجك

İttihatçıların kurdurduğu şirketlerden Eşya-i Askeriye Anonim Ticaret Şirketi'nin dâhili nizamnamesi.

kıldığında gözlemlenen sürekliliğin ekonomiyi Türkleştirme bağlamında da gözlemlendiğini ifade etmek gerekir. Bu nedenle hem bu sürekliliği daha somut ortaya koymak hem de erken Cumhuriyet dönemeninde gündeme gelen ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarını doğru bir temele oturtabilmek için İkinci Meşrutiyet döneminde izlenen demografi mühendisliği girişimlerine, milli iktisat politikası ve ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarına değinmek gerekir.

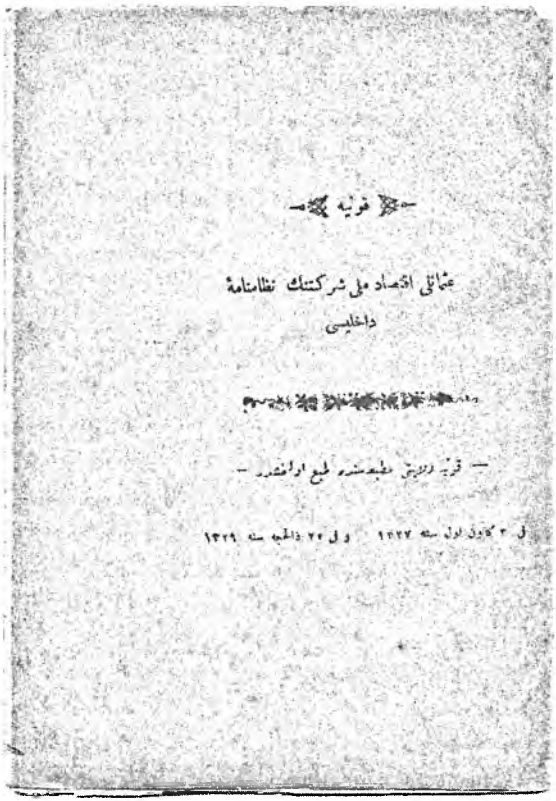
Levent Şahverdi Arşivi

Milli İktisat üzerine

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin ekonomideki etki ve gücünün büyüklüğü, İkinci Meşrutiyet döneminde sorgulanmaya başlandı. Önce yabancı düşmanlığı gündeme geldi. Özellikle Balkan Savaşları'nın neden olduğu toprak kayıpları ve büyük hayal kırıklığı ile birlikte milli iktisat politikası içinde iktisadi milliyetçilik, iktisadi Türkçülük ve ekonomiyi Türkleştirme yönünde düşünceler ve istekler ifade edildi. Başlangıçta Osmanlıcılığı bütünleştirici bir ideoloji olarak sürdürmeyi amaçlayan Jön Türk hareketi, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile bu amacı gerçeğe dönüştürme imkânını bulduğunu düşündü. Ancak Osmanlıcılık giderek meşruiyetini yitirdi. İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı İmparatorluğu'nda nispi olarak liberal bir atmosfer yaratsa da Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Girit'in Yunanistan'la birleşmek istemesi, bu atmosferin ayrılıkçı milliyetçi hareketleri durduramayacağını ortaya çıkardı. İkinci Meşrutiyet liberalizminin ekonomideki en önemli yansıması, Osmanlı ticaretine egemen olan Osmanlı yurttaşı gayrimüslimlerin ve yabancıların etkinliklerinin daha da artmasıydı. Serbest rekabet koşulları altında Müslüman zanaatkârlar yoksullaşarak mesleklerini yitirdiler. Lonca düzeni içinde sağlanan dayanışma ile varlığını sürdürebilen Müslüman esnaf, loncaların kaldırılmasından olumsuz etkilendi. İkinci Meşrutiyet'in getirdiği olanaklar ile gerek gayrimüslim unsurların milliyetçi girişimleri ve ayrılıkçı hareketleri, gerek meşrutiyet liberalizminin Müslüman girişimciler üzerinde yarattığı olumsuz sonuçlar, Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde etkili oldu. Balkan Savaşları, Meşrutiyet liberalizminin kesin olarak sonunu getirdi. Bundan sonra İttihatçı hükümetler Anadolu'yu ve Müslüman-Türk unsuru merkeze alan bir siyaset izlemeye başladı. Bu siyasetin ideolojisini oluşturan Türk milliyetçiliği özellikle ekonomide liberalizme karşı bir yönde gelişti. Başka bir deyişle bu dönemde izlenen milli iktisat politikası, ekonomide milli unsurlar olarak Müslüman-Türk unsuru egemen kılmaya yönelik

Levent Şahverdi Arşivi

قونیه

عثمانلی اقتصاد ملی شرکتنك نظامنامهٔ
داخلیسی

İkinci Meşrutiyet döneminde Anadolu'da kurulan milli şirketlerden Konya Osmanlı İktisat Milli Şirketi'nin Nizamname-i Dâhilisi.

girişimleri içerir. Bu girişimler başlangıçta Osmanlı tebaasından olmayan yabancı karşıtı görünüme sahipken, zaman içinde yabancı kavramı, içine Osmanlı yurttaşı gayrimüslim unsurları da alarak genişledi.[10]

Bu sürecin bir anlamda teorik çerçevesini Ziya Gökalp çizdi. Ziya Gökalp'e göre milli iktisat etnik türdeşlikle sağlanabilirdi. Müslüman-Türk unsurun yalnızca asker ve memur, gayrimüslimlerin zanaatkâr ve tüccar oldukları bir toplum çağdaş dev-

10 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 3-5. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktay, 4. b., İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999, 84-129.

Levent Şahverdi Arşivi

عثمانلی
اتحاد سراجلق آنونیم شرکتی
نظامنامهٔ داخلیسی
درسعادت
۱۳۲۷
مطبعهٔ خیریه و شرکاسی

İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhilisi.

lete dönüşemezdi. Müşterek vicdana sahip olmayan bu iki unsur arasında gerçek bir işbölümü yoktu. Yine Ziya Gökalp'e göre Müslüman-Türk unsur milli iktisadı askerlik ve memurluğun yanı sıra iktisadi yaşama atılarak kuracaktı.[11]

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla kalkınmasını amaçlayan İttihatçılar, bunun için gereken sermaye birikiminin ülkede olmaması karşısında, yabancı sermayeden yararlanmak zorunda olduklarını anladı-

11 Toprak, 1995, s. 18-19.

Levent Şahverdi Arşivi

lar. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayeye karşı muhalefet zayıf bir seyir izlerken, yabancı sermayeyi özendirme politikası başarılı oldu. Bunun somut yansıması şirketleşme alanında yaşandı. 1908-1913 yılları arasında yabancı sermayeyle kurulan anonim şirketlerin sayısında büyük artış oldu.[12]

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında sermaye birikimi için başvurulan çözüm yollarından biri, yabancı sermayenin özendirilmesi iken diğeri de klasik iktisadın öngördüğü tasarruf ile sermaye birikimini oluşturmaktı. Ancak 1908-1914 döneminde ülkede Müslüman-Türk unsur arasında ihtiyaç duyulan sermaye birikimi tasarruf yoluyla elde edilemedi ve Müslüman işadamı yaratılamadı. Birinci Dünya Savaşı bu yöndeki çabaların istenen sonuçları vermesi açısından uygun bir zemin hazırladı. Savaş, devletin ekonomiye Müslüman-Türk unsur lehine sonuçlar verecek müdahalelerde bulunması için fırsatlar yarattı. Hükümet "milli iktisat" ve "iktisadi uyanış" adı altında bir Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik politikalar izledi. Sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumdu. Gözdağı verilen Rumlar ve tehcir ile ülkedeki varlıkları son bulan Ermenilerin ekonomide yarattıkları boşluğu Müslüman-Türk girişimciler doldurmaya başladı. Men-i İhtikâr Heyeti daha çok gayrimüslimler ile uğraşırken, Müslüman-Türk unsuru kayırdı. Bu politikanın sonucu olarak, 1908-1913 döneminin aksine, 1914-1918 döneminde kurulan anonim şirketlerde Müslüman unsur öne çıktı.[13]

İttihatçıların Müslüman-Türk unsuru ekonomide etkin ve egemen kılmaya yönelik girişimleri ile eşzamanlı olarak yine Birinci Dünya Savaşı sırasında yabancı sermayeyi denetim altına almaya yönelik, ancak yabancı çevrelerce yabancı düşmanlığı olarak nitelendirilen bir dizi girişim gündeme geldi.[14] Bunların ilki İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Hakkında İrade-i Seniye

12 *A.g.e.*, s. 64-66.

13 *A.g.e.*, s. 111-113.

14 *A.g.e.*, s. 73-74. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: Türk Ekonomi Bankası Yayını, 2001, s. 68-76.

Levent Şahverdi Arşivi

İstinye Tersanesi'ni kuran Fransız sermayeli Boğaziçi İstinye Tamir Havuzları ve Tezgâhları Osmanlı Anonim Şirketi'nin hisse senedi.

Levent Şahverdi Arşivi

ile 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonların kaldırılmasıydı. 15 Ekim 1914 tarihli Kavanin-i Mevcudede Uhud-i Atikaya Müstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile Osmanlı mevzuatında kapitülasyonlardan kaynaklanan bütün hükümlerin geçerliliğini yitirdiği duyuruldu. 13 Aralık 1914 tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile gerçek ve ticari nitelikteki tüzel kişiler Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı. Yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi. Aynı tarihli Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile o güne kadar gelir vergisi ödemekten muaf olan yabancı şirketler vergi mükellefi haline geldiler. 8 Mart 1915 tarihli bir yasa ile yabancıların Osmanlı topraklarındaki konumu belirlendi. Bu yasanın iktisadi yaşama ilişkin getirdiği en önemli hükümler yabancı uyrukluların Osmanlı uyruklular ile aynı vergi ve diğer ödentilerle yükümlü kılınmalarıydı. Yasa ile yabancıların Osmanlı topraklarında avukatlık, hekimlik, eczacılık, mühendislik ve öğretmenlik yapabilmeleri; okul açma, dergi ve gazete yayımlayabilme hakları Osmanlı mevzuatına tabi olma şartına bağlandı.[15]

Birinci Dünya Savaşı sırasında yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi etkinlikleri ve güçlerine karşı ortaya çıkan tepki, yasal düzenlemelerin yanı sıra bazı somut uygulamalarla da gündeme geldi. Bu bağlamda yabancı şirketlerin işlettiği Aydın, Kasaba, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye Tersanesi satın alınarak millileştirildi. Zonguldak Limanı'nın satın alınmasına karar verildi. İç deniz ticaretinde tekel oluşturmuş olan Yunan bayraklı gemilerin bu alandaki üstünlüklerine karşı iç deniz ticaretinin Osmanlı gemileriyle gerçekleştirilmesi, yani kabotaj hakkının Osmanlı bayraklı gemilere verilmesi kararlaştırıldı.[16] Bütün bunlar savaşın yarattığı boşluk ve imkânlarla ekonomide yabancı ve gayrimüslim "öteki" unsurların yerine

15 Toprak, 1995, s. 52-60. A. Gündüz Ökçün, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1998, s. 40-41.

16 Toprak, 1995, s. 68-69.

Levent Şahverdi Arşivi

Docks & Ateliers du Haut-Bosphore

Société Anonyme Ottomane

Dock Flottant de 8.500 Tonnes de Force portante

Construction
Carénages, Peintures & Réparations de Navires
Constructions & Bâtisses marines
A Terre Stres
Fonderie de Fonte et de Bronze
Confection & Réparations de pièces Mécaniques
Charpentes en fer, Tuyaux, Constructions Métalliques
Ponts en bois de navires & Menuiserie
Soudure Autogène
Dock Flottant de 1.500 Tonnes pour l'Oxygène pur
Vente d'Oxygène & d'Hydrogène

Adresse telegraphique
Bureau Central: Docksor Boh
Usines: Stenagos
Telephone no 976 Pera

Siège Social: Mahmoud Han - Rue Hatti-Pacha Galata - Constantinople
Usines à Sténa: Haut Bosphore

N°
à rappeler dans la réponse

Constantinople le 191

Boğaziçi İstinye Tamir Havuzları ve Tezgâhlan Osmanlı Anonim Şirketi antetli bir belge.

Levent Şahverdi Arşivi

yerli, ya da "milli" unsurları egemen kılmak için atılmış adımlardı. Milli iktisat bağlamında İttihatçılar-Kemalistler ve İkinci Meşrutiyet-erken Cumhuriyet dönemleri arasındaki benzerliklere ve sürekliliğe bir kez daha işaret edilebilir.[17]

Şirketlerde Türkçe uygulaması girişimi

İttihatçıların ekonomide Müslüman-Türk unsuru egemen kılmak için başvurdukları bir diğer araç da genellikle Fransızcanın kullanıldığı imtiyazlı şirketlerde Türkçeyi zorunlu hale getirme girişimiydi. Bu bağlamda çıkarılan 23 Mart 1916 tarihli Müessesat-ı Nafıa ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali Hakkında Kanun ile kamu hizmeti gören şirketler Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin belirleyeceği bir süre içinde yazışmalarında Türkçeyi kullanmaya mecbur edildiler.[18] De-

17 Murat Çokgezen-Hamdi Genç-Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İş Dünyası'nın Profili", *İktisat, İşletme ve Finans*, sayı 216, 2004, s. 62-75. "Türk tacirleri, 1920'lerde, ticaret sermayesine düşen kardan aldıkları payı arttırma çabasındaydılar. Çabaları başarısız değildiyse de, dönemin sonunda dış ticarette hâkim olan ve ticareti örgütleyen hâlâ yabancı sermayeydi. Türk tacirlerinin ise, savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan yabancı sermayenin esas aracıları olan Rumların boşalttığı konumu ele geçirdikleri söylenebilir.", bkz. Çağlar Keyder, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türk Tüccarının "Milli"leşmesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, 1981, s. 248-249. Buna göre erken Cumhuriyet döneminde, İkinci Meşrutiyet döneminde ulaşılan hedeflerden daha büyüğüne ulaşıldığı da söylenebilir.

18 Toprak, 1995, s. 60-63. Akyıldız, 2001, s. 76-77. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, 2005, s. 127-131. Fahri Sakal, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, cilt 2, kısım 2, Ankara: TTK Yayınları, 2005, s. 1081-1092. Hükümetin, bu yasadan önce sadece yabancı değil, yerli şirketlerden de benzer taleplerde bulunduğuna dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Rumların kurduğu Arslan Çimento Şirketi'nin arşivinde bulunan ve şirket yönetiminden Posta, Telefon ve Telgraf Nezareti'ne yazılmış 24 Eylül 1913 tarihli bir belgeden, anılan nezaretin yazışmalarda Fransızcayı yasaklamış olduğu, Arslan Çimento'dan da yazışmalarını Türkçe yapmasını talep ettiği öğrenilmektedir. Aynı belgede, şirketin önce bu talebe uyduğu, ancak yönetici ve mühendislerin yabancı olması dolayısıyla teknik terimleri içeren bu yazışmaların Türkçe yapılmasının mümkün olmadığı, yazışmaların tekrar Fransızca yapılabilmesi için izin verilmesinin talep edildiği öğrenilmektedir. Bkz. Emre Dölen-Murat Koraltürk, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü 1910-2004*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

Son Excellence le Ministre
des Postes, Télégraphes et Téléphones
de l'Empire Ottoman

Stamboul

Excellence,

Nous avons l'honneur de porter à la connaissance de V.E. que l'ordre qu'elle avait bien voulu télégraphier pour notre demande en Mars dernier, aux Bureaux de Galata et de Péra concernant la réception des dépêches pour Darıdja en langue française, avait été pour nous et les Usines environnantes une mesure bienfaitrice et efficace pour nos communications.

Cependant, nous constatons malheureusement avec regret que la facilité qui nous avait été accordée vient d'être supprimée, les bureaux en question refusant de recevoir nos dépêches rédigées en langue française.

Vous nous Directeurs et les Ingénieurs d'Usine, vu leur spécialité, font les étrangers et notre correspondance avec eux se compose surtout de mots techniques, il nous est impossible de pouvoir correspondre avec eux en langue turque.

Nous espérons donc, pour cette raison, que la présente sollicitera de V.E. le rétablissement de la correspondance française entre Constantinople et Daridja où bien d'Usines sont déjà installées et dans cette attente nous prions V. Excellence de vouloir bien agréer l'assurance de notre très haute considération.

Pour la Société Anonyme Ottomane
Arslan Cimento
le Directeur

Arslan Çimento Şirketi'nden Posta, Telefon ve Telgraf Nezareti'ne gönderilmiş yazının kopyası.

Levent Şahverdi Arşivi

miryolu şirketleri için bu süre 23 Temmuz 1919'a kadar uzatıldı. Bu yasa hükümlerine uymayan imtiyazlı şirketlere hükümetin el koyacağı ve işlemlerin Türkçe yapılmasının sağlanacağı duyuruldu. İmtiyazsız Osmanlı şirketleri ise 23 Temmuz 1919'a kadar yazışmalarını Türkçe yapmaya mecbur edildiler. Ayan Meclisi'nde görüşülen bu yasa, yabancı şirketlerin hükümet ve müşterileri ile olan yazışmaları dışında Türkçe kullanma zorunluluğunun kaldırılması biçiminde değişikliğe uğradı. Bu yasa nedeniyle bazı yabancı şirketler faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. Kimi Türkçeleştirmeyi kabul etti. Ancak bu kez Türkçe bilen memur bulma sorunu ortaya çıktı. Türkçe bilen personel gereksinimini karşılamak üzere şirketler yabancı çalışanları için Türkçe kursları açtılar.[19] Yasa ile hükümet, yabancı şirketlerde Müslüman-Türk unsurun istihdamını sağlamayı amaçladı. Bu yolla şirketlerin bir anlamda içeriden denetlenebileceği ve gözaltında tutulabileceği düşünülmüş olabilir.

Boykot girişimleri

İkinci Meşrutiyet döneminde iktisadi milliyetçiliğin etkisi ile yabancılara ve gayrimüslimlere karşı tepkinin dile getirildiği toplumsal hareketler olarak boykot girişimlerine de rastlanılır.[20] İlki 1908 Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan Boykotu'dur. Bunu 1910 Yunanistan Boykotu izledi.[21] 1908 Boyko-

19 Bu yasa gündeme gelmeden önce yabancı personelin Türkçe öğrenmesi için bazı şirketlerin Türkçe kursu açtığı bilinmektedir. Örneğin Osmanlı Bankası, Ekim 1891'de Genel Müdür Sir Edgar Vincent'ın girişimi ile Türkçe bilmeyen banka çalışanları için haftada dört gün Türkçe konuşma ve yazma kursu açar. Bkz. *Sabah*, sayı 763, 6 Rebiyülevvel 1309/10 Ekim 1891, s. 3; *Sabah*, sayı 765, 8 Rebiyülevvel 1309/12 Ekim 1891, s. 3. Yine Osmanlı Bankası, bu kez 1911'de yeni memurları için Türkçe kursu açar. Bkz. *Le Moniteur Oriental*, sayı 5937, 11 Mart 1911, s. 4.

20 Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Avusturya'ya karşı hiçbir şey yapamamak hırsı içinde kendimi yerken ufak bir öç yolu gözlerimin önünde canlandı. Bu, Avusturya mallarını boykot etmekti." ifadesi boykot düşüncesinin iktisadi rasyonalite dışı, spontane ve tepkisel gelişen bir hareket olduğunu göstermesi açısından önem taşır. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 65.

21 Boykot için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal*

Levent Şahverdi Arşivi

tu'nun nedeni eşzamanlı olarak Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesiydi. Bu gelişmeleri izleyen günlerde başta İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan malları boykot edildi. Bu amaçla boykot komiteleri kuruldu. Bu boykot, Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 27 Şubat 1909'da anlaşma imzalamasına kadar sürdü. 1910 Yunanistan Boykotu'nun nedeni ise Girit Rumlarının adayı Yunanistan'a bağlamalarıydı.

1908 Boykotu, iktisadi milliyetçilik ve ekonominin Türkleştirilmesi açısından önemli sonuçlar doğurdu. Boykota Müslüman-Türk unsur dışında kalan Rum, Ermeni ve Musevi gayrimüslim unsurlar da iştirak ettiler. Boykotla Avusturya-Macaristan mallarının ticaretinin yapılmaması, varsa bunların yerli mallar ile ikamesi veya dost ülke mallarının talep edilmesi, özellikle basın aracılığıyla kamuoyunun bu yönde nenipüle edilmesi söz konusu oldu. Boykot bir yandan da çeşitli liman kentlerinde, liman işçileri, mavnacı ve hamalların Avusturya-Macaristan bandıralı vapurların yüklerini boşaltmaması biçiminde gelişti. Boykot bütün Osmanlı İmparatorluğu sathında aynı şiddette yaşanmadı. Boykottan dolayı ticari kaygıya kapılan bir kısım Müslüman-Türk ve gayrimüslim tüccarın boykotu delme girişimleri oldu. Boykot sırasında Avusturya-Macaristan ile ticaret yapan tüccarlar ve ticarethaneler basın yolu ile deşifre edildi. İzmir örneğine bakılacak olursa deşifre edilen tüccarın büyük bir bölümü gayrimüslimdi. Dönem itibariyle İzmir ticaretinde egemen olanlar da bu unsurlardı.[22] Bunların boykota katılma hususunda gösterdiği tereddüt, üzerlerindeki Müslüman-Türk unsurun baskısını artırdı ve Osman-

---

Hareketin Analizi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. Rıza Karagöz, "Osmanlı Devleti'nde Yunan Mallarına Karşı Uygulanan Ticari Boykot (1910)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 8, 2003, s. 45-74. Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s. 103-121.

22 Şule Sevinç Kişi, "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", *Tarih ve Toplum*, sayı 152, 1996, s. 13.

Levent Şahverdi Arşivi

lı ekonomisindeki etkin rollerinin kısılmasına uzanan süreci hızlandırdı.[23]

İkinci Meşrutiyet döneminde gerçekleşen bir diğer boykot girişimi İtalya'nın 29 Eylül 1911'de Trablusgarb'ı işgali üzerine gerçekleşen İtalyan Boykotu'ydu.[24] İtalya'ya karşı tepki, bazı demiryolu hatlarında çalışan İtalyanların işlerine son verilmesi ile başladı. Duyun-ı Umumiye'de çalışan İtalyan memurlar da işten çıkarıldı. Bunları İtalyanlara tanınan kapitülasyonların kaldırılması kararı, İtalyan postanelerinin kapatılması önerisi, İtalyan mallarına yüksek gümrük vergileri uygulanması kararı izledi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve basın, İtalyan mallarına karşı boykot çağrısında bulundu. İtalyanların sınır dışı edilmesi gündeme geldi. Bütün bunlar İtalyan Boykotu'nun Osmanlı gayrimüslimlerine karşı bir hareket olmadığını, yabancı düşmanlığı ağırlıklı olduğunu gösterir. Ancak İtalyan Boykotu, daha önce ve daha sonra yaşanan boykotlar gibi gayrimüslim unsurlara karşı Osmanlı İmparatorluğu'nda doğan tepki ve ayrımcılığa uzanan süreci besleyen bir olay oldu.

İkinci Meşrutiyet döneminde yaşanan boykotlar içinde gayrimüslim unsurlara karşı tepkinin en açık ve yüksek sesle dile getirildiği 1913-1914 Müslüman Boykotu'ydu.[25] Boykot sürecinde öne çıkartılan husus Görüceli bir Rum olan Averof'un satın aldığı, kendi adını taşıyan zırhlıyı Yunanistan'a hediye etmesi iddiasıydı.[26] Yunanistan, sahip olduğu bu savaş gemisi ile

23 Mehmet Emin Elmacı, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum,* sayı 161, 1997, s. 25. Quataert, 1987, s. 121.

24 Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", *Tarih ve Toplum,* sayı 211, 2001, s. 21-30.

25 Toprak, 1995, s. 107-111. Zafer Toprak, "İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim,* sayı 29-30, 1985, s. 179-199.

26 Yorgo Averof (1818-1899) Mısır'da zengin olmuş bir işadamıydı. Yunan donanması için bir eğitim gemisi satın alınarak kendi isminin verilmesi amacıyla bir vakıf kurdu. Yunan hükümeti 24 milyon Drahmi değerindeki savaş gemisini satın alırken bu tutarın üçte birini, yani 8 bin Drahmi'yi, bu vakfın kaynaklarından sağlayarak satın aldı ve amiral gemisi yaptı. Boykot sürecinde Averof zırhlının satın alınması ve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı donanmasına karşı oynadığı rol İstanbul'da Rum esnafın aleyhine gerekçe olarak kullanıldı. Bkz. Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 58-60.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı donanmasının Marmara'dan dışarıya çıkmasını engelledi. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları hezimetinde hem somut hem de sembolik rol oynadı.[27]

Osmanlı Rumlarının Yunanistan yanında aldıkları bu tavra karşı, Müslüman-Türk unsur İkinci Meşrutiyet'in ardından birkaç kez farklı devletlere karşı başvurulmuş olan boykotaj silahına sarıldı. Kamuoyu bu kez yalnızca Yunanistan'a, ya da yabancıya karşı düşmanlık duygularıyla yönlendirilmedi. Yerli Rumlara karşı bir boykot girişimi gerçekleştirildi. Boykot, Osmanlı ticaretinde etkin rol oynayan Rumların elde ettikleri karlar ve kazançları ile Osmanlı'ya yönelen silahları finanse ettikleri görüşüne dayandırıldı. Müslüman-Türk unsurun yine Müslüman-Türk unsur ile ticaret yapması telkin edildi. Buna bağlı olarak İstanbul ve İzmir'de Müslüman esnafın ve tüccarın adreslerini gösteren listeler yayınlandı.[28]

---

27 Zafer Toprak, "Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler*, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, 2009, s. 77-87.

28 Bu amaçla imzasız olarak yayınlanmış risalenin iki baskı yaptığı ve yazarının Cumhuriyet dönemi kültür ve düşün adamlarından Vedat Nedim Tör'ün babası Ahmet Nedim Tör (1871-13 Nisan 1947) olduğu, yazarın sonradan yayınlanan günlüğünden ortaya çıkar. Bkz. Ahmet Nedim Tör, *Nevhîz'in Günlüğü "Defter-i Hâtırât"*, çeviriyazı: Kaya Şahin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000. Günlüğün tanıtımı için bkz. Murat Koraltürk, "Milli İktisat Propagandacısı Bir Babanın Kızı İçin Tuttuğu Günlük", *Toplumsal Tarih*, sayı 93, 2001, s. 56-58. Tör, Balkan ve Çanakkale savaşları sırasında halkı ve orduyu yüreklendiren, yurt sevgisini ayakta tutan manzumeler, düzyazılar kaleme alarak bir çoğunu imzasız, bazıları birkaç kez basılan ve çoğu ücretsiz dağıtılan kitaplar yazar. *Müslümanlara Mahsûs Kurtuluş Yolu (1913), Tatlı Ümitler... Acı Sözler (1913), Erbâb-ı Hamiyyet ve Basîrete: Gazeteler Ne Diyor? (1914) İzci Keşşaf Türküsü-Ah Rumeli (1914) Türk'ün Destânı (1914), Cenk Destânı (1915)* gibi. "*Müslümanlar'a Mahsûs*" başlığını taşıyan imzasız olarak yazdığı ve iki bin adet bastırarak ücretsiz dağıttığı risaleyi Tör, Müslümanları yine Müslüman tüccar ve esnaftan alışveriş yapmaya özendirmek amacıyla kaleme aldığını günlüğünde belirtir. Bu risalenin ikinci baskısında Müslüman ticarethanelerinin bir listesini de ilave ederek bazı tüccarların da maddi desteği ile yirmi bin adet bastırmayı başarır. Tör, günlüğünde bu risalenin birkaç yüz bin basılarak bütün Anadolu'da dağıtılacağına inandığını da belirtir. Risalelerin etkisini göstermeye başladığını ilk baskı ve dağıtımdan sonra bazı semtlerde beş on Rum esnafın da faaliyetlerini durdurmuş olduğunu, basılan yirmi bin risalenin dağıtılmasından sonra pek çok Rum tüccarın iflas etmek zorunda kalacağını da belirtir. İzmir'deki benzer girişimler için bkz. Sabri Yetkin-Erkan Serçe, *Kuruluşundan Günümüze İzmir Ticaret Borsası*, İzmir: İzmir Ticaret Borsası Yayını, 1998, s. 79. Sabri Yetkin-Erkan Serçe, "Cumhuriyet'in İlk

Levent Şahverdi Arşivi

Boykot sırasında Müslümanların ticarete atılması yönünde çağrılar yapıldı. Bu süreçte kısa zaman içinde İstanbul'da 500'e yakın Müslüman esnaf dükkân açtı. Müslümanların ticaretin yanı sıra sanayi ve finans alanlarında da egemen olması yönünde propagandalar yapıldı. 1913-1914 Müslüman Boykotu, ekonomide gerek yabancı, gerek gayrimüslim unsurlara karşı iktisadi bağımsızlığın önemine önceki boykotlardan çok daha yüksek sesle ve etkin değinildiği için milli iktisadın başlangıcı sayılır.

İttihatçılar, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında iktisadi milliyetçiliğin ışığında izledikleri milli iktisat politikasıyla, ekonomide Müslüman-Türk unsuru egemen kılmak, yabancıların ve gayrimüslim unsurların etkinlik ve güçlerini en aza indirmek için kapitülasyonların kaldırılmasından, imtiyazlı şirketlerde yazışmaların Türkçe yapılması zorunluluğuna kadar sermayenin ve işgücünün Türkleştirilmesine yönelik bir dizi girişimde bulundular. İttihatçılar ne sermayeyi ne de işgücünü umdukları ölçüde Türkleştiremediler. Ancak İttihatçıların yaptıklarının önemi ilk adımı atmış olmalarıydı. İttihatçılara iktisadi milliyetçi uygulamalar için fırsat veren Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sona ermesi ve ardından İttihatçıların iktidarı yitirmeleri, bu yöndeki uygulamaların yalnızca kısa bir süre için durmasına yol açtı.

Demografik hareketler: Tehcir ve mübadele

Balkan Savaşları, Balkan Yarımadası'nın sınırlarında büyük değişikliklere neden oldu. Değişen sınırlar bu coğrafyada yeni azınlıklar yarattı. Balkan coğrafyasında yeni türeyen ulus-devletler, egemen oldukları topraklar üzerinde hâkim etnik grup dışındaki nüfus gruplarına hükmetmek istediler. Bunun için kendi azınlıklarından kurtulmaya çalıştılar. Bu devletler, sınırları dışında kalan soydaşlarını ise yurttaş olarak kazanmak istediler. Bu türden talepler beraberinde sürgün, tehcir ve nüfus

---

Yıllarında Ege Bölgesinde İktisadi Hayatı Millileştirme Çabaları", *Toplumsal Tarih*, sayı 68, 1999, s. 25.

Levent Şahverdi Arşivi

mübadelelerini getirdi.[29] Balkan ulus-devletleri gibi, Osmanlı Devleti için de sürgün, tehcir ve nüfus mübadeleleri, ülkede etnik homojenliğe sahip bir nüfus yapısı yaratmak amacıyla başvurulan demografik müdahalelerdi. Bu tür girişimleri, beşeri sermayenin Türkleştirilmesine zemin hazırlayan hareketler olarak nitelendirmek mümkündür.

Balkan Savaşı sürecinde yaşanan ilk mübadele 1913 Osmanlı-Bulgar nüfus mübadelesiydi. Buna göre Bulgaristan'dan 48.750 Müslüman, Osmanlı Devleti'nden 46.764 Bulgar mübadeleye tâbi tutuldu.[30] Osmanlı-Bulgar mübadelesini Rum tehciri izledi. Tehcirin fitilini, Yunanistan, İkinci Balkan Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti ile imzaladığı 14 Kasım 1913 tarihli Atina Antlaşması'na rağmen, sınırları içinde yaşayan Müslümanları sınırları dışına göç etmeye zorlayarak ateşledi. Yunanistan'ın bu girişimine tepki olarak, Doğu Trakya ve Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel örgütleri ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın ortak operasyonu ile Yunanistan'a göçe zorlandı. Bu baskılar, Yunanistan'ın sınırları içinde yaşayan Müslümanları göçe zorlamasına karşı bir misilleme olmaktan çok, kıyıların güvenliği gibi stratejik amaçlar doğrultusunda gerçekleştirildi. Tehcirin öncelikle Ege adalarına yakın sahil kesiminde ve Bergama, Foça, Çeşme ve Karaburun gibi Türklerin azınlıkta bulundukları yerleşim yerlerindeki Rumları kapsaması bunun göstergesidir.[31]

Yunanistan'ın ve Osmanlı Devleti'nin karşılıklı olarak Müslüman ve Rum tebaaları üzerinde yarattıkları baskı ve göç ile tırmanan gerilim, Rum tüccarlara karşı Müslüman boykotajı ile daha arttı. Rum Patrikhanesi, karşı girişim olarak Haziran 1914'te Rum kilise ve okullarını kapattırdı. Rum muhtarlar greve gittiler. Gelişmeler Osmanlı Devleti ile Yunanistan

29 Dündar, 2001, s. 66.

30 Dündar, 2001, s. 68. H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, 2. b., İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2003, s. 120-123.

31 Ağanoğlu, 2003 s. 126. Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970, s. 72. Tehcir sırasında Çeşme Kaymakamı olan Hilmi Uran'ın düşünceleri için bkz. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959, s. 68-73.

Levent Şahverdi Arşivi

arasında savaş tehlikesini doğurdu. Gelişmelere Avrupa devletlerinin müdahale etmesinden çekinen İttihatçı hükümet bir diplomatik manevra yaptı. Dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, beraberinde yabancı ülke temsilcileri olduğu halde Batı Anadolu'ya bir gezi düzenledi. Bu gezi ile Avrupalı devletlerin temsilcilerinde, Rumların hükümetin zorlaması sonucu değil kendi istekleri ile göç ettikleri izlenimi uyandırılmak istendi. Buna dayanarak, Avrupalı devletlerin Yunanistan nezdindeki girişimleri ile muhtemel Osmanlı-Yunan savaşı önlenmiş oldu. Gelişmeler Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ile anlaşmasını gündeme getirdi. 1 Temmuz 1914'te iki devlet arasında nüfus mübadelesi anlaşması yapıldı. Ancak mübadele görüşmeleri, bir süre sonra patlak veren Birinci Dünya Savaşı ile kesildi.[32] Rum tehcirini ülkede etnik homojenliği sağlamak için bir araç olarak gören Osmanlı hükümeti, bu girişimin özellikle ekonomide yaratacağı olumsuz etkilerden şüphe duydu. Bu nedenle giden Rumların ekonomideki ağırlıklarını ve yerlerine ikame edilmeye çalışılan muhacirlerin ekonomik becerilerini tespit etmeye çalıştı.[33]

İttihatçı önderlerden dâhiliye vekilliği ve sadrazamlık yapan Talat Paşa.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında gayrimüslim unsurlara karşı geniş çaplı bir tehcir uyguladı. Bu uygulamanın yasal temelini 27 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanunu oluşturdu.

32 Ağanoğlu, 2003, s. 127-128. Dündar, 2001, s. 69-70. Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 23-24. Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, çev. Halim İnal, Ankara: Ayraç Yayınları, 2002, s. 52-54. İki önemli İttihatçının olaya ilişkin düşünceleri için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977, s. 93-97. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 165-166. Celal Bayar, *Ben de Yazdım. Milli Mücadeleye Giriş*, 2. b., cilt 5, İstanbul: Sabah Kitapları Yayınları, 1997, s. 100-101.

33 Ağanoğlu, 2003, s. 132.

Levent Şahverdi Arşivi

Buna göre sahillerdeki Rum köylüleri iç bölgelere yerleştirildi. Ermeni tehciri ise hazırlanan ayrı bir talimatname çerçevesinde gerçekleştirildi. Bir diğer gayrimüslim unsur olan Yahudiler, yoğun olarak bulundukları Filistin'den ihraç edildiler. Diğer gayrimüslim unsurlardan Nasturiler, Süryaniler ve Keldaniler de tehcir edildiler.[34]

Gayrimüslim unsurların tehcir ve mübadelesi ile nüfusu homojenleştirmek amaçlandı. Gidenlerin sahip oldukları servetin el değiştirmesi de hedefti. Tehcir edilen Ermenilerin bıraktıkları mallara ilişkin olarak 26 Eylül 1915'te bir kanun çıktı. Rum mallarına ilişkin ise 21 Şubat 1916 tarihli bir talimatname hazırlandı. Gayrimüslim unsurlardan geride kalan mallar, muhacir ve mültecilerin kullanımına bırakıldı.[35] Böylece Osmanlı Devleti, Anadolu'nun demografik yapısında nüfusu homojenleştirmeye yönelik önemli bir adım atmış oldu. Aynı zamanda bırakılan mallar milli iktisat anlayışına uygun olarak el değiştirdi.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıktı. İttihatçılar iktidarı yitirdiler. 8 Kasım 1918'de son İttihatçı hükümet istifa etti. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ne göre ülkenin işgal edileceğini anlayan İttihatçı önderler 1-2 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısı ile İstanbul'dan ayrıldılar. 12 Kasım 1918'de bir Fransız tugayı İstanbul'u işgal etti. 13 Kasım 1918'de ise İtilaf Devletleri donanması İstanbul Limanı'na demirlendi. Bütün bu gelişmeler olurken ülkede basın ve siyaset çevrelerinde İttihatçı karşıtı sert rüzgârlar esmeye başladı. Bu atmosfer içinde İttihatçılar, "devr-i sabık" olarak çeşitli platformlarda sorgulanmaya başlandı.[36] İttihatçıların suçlanmalarına neden olan icraatlarının başında izledikleri milliyetçi politikalar, bu politikaların yansımaları olarak gelişen Ermeni tehciri ve milli iktisat uygulamaları geliyordu.[37]

34 Dündar, 2001, s. 62-65.

35 *A.g.e.*, s. 213-215.

36 Ayhan Aktar, 2006, s. 53-98.

37 Ayhan Aktar'ın "1912-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaşanmış olan milliyetçi boğazlaşmaya bir mesafe koyarak bakmasını beceren nadir Osmanlı aydınlarından biri" olarak nitelendirdiği Ahmet Refik Altınay, İttihatçıların bu icraatlarına ilişkin şu analizde bulunur: "...Türk kendi vata-

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı yitirmesi ve ardından İttihatçıların iktidardan uzaklaşmaları ile ekonomiyi Türkleştirmeye yönelik milli iktisat politikalarının uygulanması olanağı ortadan kalktı. Örneğin Batı Anadolu Bölgesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında milli iktisat politikalarının uygulanması açısından öneme sahipti. Ancak bölgenin Yunan işgaline uğraması ile birlikte bölgedeki iktisadi koşullar Müslüman-Türk unsurun aleyhine gelişmeye başladı.[38]

---

nında da en aciz, en istinadsız bir kuvvetdi. Selanikliler bile Türk'ü İslâmiyet kisvesi altında iğfal ederlerdi. Türklerden ziyade Musevilerle teşrik-i mesai eden dönmeler, mağazalarında Musevi kullanırlar, Türk bulundurmazlardı. Bu hakikati re's-i kârda bulunanlar da kısmen anlamışlar, Rumların Yunanilik, Ermenilerin Ermenistan, Arapların Araplık meselelerine karşı onlar da bir Turancılık meselesi ortaya çıkarmışlardı. İttihatçıların bu gayeler peşinde koşmalarına en ziyade icra-i tesir eden sebep, kendilerinin Rumeli'nde Yunanilere ve Bulgarlara karşı çetecilik yapmış olmaları, Bulgar ve Yunan usullerini numune ittihaz etmeleriydi. Bulgarlar kendilerine hasım unsurları nasıl ki kökünden temizlerlerse, Yunaniler Makedonya'daki İslâmları nasıl kılıçtan geçirirlerse, İttihatçılar da kendilerine muhalif muharrirleri öldürürler, Rumları ve Ermenileri de aynı felakete duçar eylemeyi düşünürlerdi. Boykotajlar, milli ticaretler bu düşüncenin mukaddimesi gibiydi... Fakat milli ticaret, Türk unsurunun saadetine medar olmaktan ziyade felaketini hazırlamıştı. Topal İsmail Hakkı'nın mülazımlıktan ve baytarlıktan müsta'fi genç müteahhitleri milliyet muhabbetlerini sokak muhabbetleriyle mezc edecek takımdan kimselerdi. Bunların peşlerinde bir Musevi, bir Rum veya Bir Ermeni, güya milliyet namına ticaret ediyorlardı. Evvelleri yalnız Rum'a kâr veren Levazım şimdi bir de Türk menfaatine vermeğe mecbur oluyordu. Cemiyet müntesiblerinin ticarete atılması ise artık münakasalarda, müzayedelerde ortaklıklar vücude getiriyor, zavallı millet harbin en acı felaketleri içinde kesesini boşaltmak mecburiyetinde bulunuyordu.", bkz. Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıta*, haz. Hamide Koyukan, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1994, s. 23-24. Aktar'ın Altınay'a dair değerlendirmesi için bkz. bkz. Ayhan Aktar, 2006, s. 54-55. Milli iktisada dair benzer yönde bir eleştiri İttihatçıların ileri gelenlerinden olan Talat Paşa tarafından daha sonra şu sözlerle dile getirilir: "Anadolu'da milli şirketler tarafından yönetildiği için milli bir servet oluşturan, servet birikmesine rağmen gerektiği gibi gelişmeyen ve normal bir şekilde uygulanmayan bu teşebbüsler, çeşitli itiraz ve eleştirilere yol açmıştır. Vatandaşlara refah sağlama ilkesini, [Esnaf dernekleri] kurucularının –dolayısıyla bile olsa– hiçbir çıkar düşünmemeleri pekiştiriyordu. Ancak sonraları aynı ilke sayesinde kimi kişilerin yakın akrabaları ve dostları, ticaretle hiçbir ilişkileri olmadığı halde, büyük servetler elde ettiler ve bu da halkın bütün güvenini sarstı.", Bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 41.

38 İtilaf Devletleri'nin baskısı sonucu Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında tehcire tabi tutulmuş olan gayrimüslimlerin eski yerlerine yeniden iskâ-

Levent Şahverdi Arşivi

* * *

Bu kitabın ortaya çıkmasında yardım ve desteklerini gördüğüm kişileri anmak isterim. Bu kişilerin başında değerli hocam Prof. Dr. Ayhan Aktar geliyor. Yazdıklarımı okuyup eleştiren ve hiçbir zaman katkısını esirgemeyen hocama şükran borçluyum. Karım ve meslektaşım Nurşen Gürboğa Koraltürk bu kitabın çok yerinde var. Prof. Dr. Ahmet Demirel'in, Osman Köker'in ve Dr. Arzu Varlı'nın da katkılarını anmam gerekir. Sevgili arkadaşım Fatih Kahya'nın dizinden düzeltiye bu kitaba çok emeği geçti. Görsellerin edinilmesinde İskender Özsoy, Cengiz Kahraman, *Toplumsal Tarih* Dergisi ve OBA'nın katkısı büyük oldu. Son olarak İletişim Yayınları'ndan sevgili arkadaşım Kerem Ünüvar'ın desteğini unutamam. Adını andığım ve unuttuklarım beni affetsinler, hepsine çok teşekkür ederim.

---

nını ve mallarının iadesini kabul etti. Bu bağlamda Ocak 1920'nin sonu itibariyle 335.883 Ermeni ve Rum eski yerlerine yeniden yerleştirildi. Bu ise onların yerlerine iskân edilen binlerce Müslüman göçmenin mağdur olmasına yol açtı. Bkz. Dündar, 2001, s. 87-92. Ağanoğlu, 2003, s. 136-137. İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskân Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, cilt 4, sayı 14, 1994, s. 121-139. İbrahim Ethem Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, sayı 9, 1994, s. 45-48. Foti Benlisoy, "Patrikhanenin Faaliyetleri ve 1918-1920 Arasında Tehcir Edilmiş Rum Ahalinin İadesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 234, 2003, s. 21-30. Yunanlılar daha önce sürgün edildikleri iddiasına dayanarak Yunanistan ve Girit'ten çoğu çiftçi 120 bin mülteciyi, Batı Anadolu'da el koydukları Müslüman-Türk unsura ait topraklara yerleştirdi. Bu girişim yüzünden 1919-21 döneminde 200-300 bin arasında olduğu tahmin edilen Müslüman-Türk halk, yerlerini terk ederek Anadolu'nun içlerine göç etmek zorunda kaldı. Bkz. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 166. Konu için bkz. Serdar Sarısır, *Demografik Oyun Sürgün (1919-1923)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ BÖLÜM

Göç ve Ekonominin Türkleştirilmesi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİNİN İKTİSADİ SONUÇLARI

Ankara'nın zaferi, Lozan ve gayrimüslimler

Batı Anadolu'yu işgalinde Yunanistan'ın yanında İtilaf devletlerinin yanı sıra milli duyguları bilenmiş Osmanlı tebaası Rumlar da bulunuyordu. İşgal sürecinde Rumlar, Yunanlılara destek verdiler. Bu desteğin geçmişi Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgalinden önceye uzanıyordu. Nüfus mübadelesi ile Anadolu'yu terk eden Rumlar, Yunanlılar ile olan bu bağlarını daha sonra ifade ederler. Örneğin Gömeç'ten Yunanistan'a göç eden Vasilias Kuçomitos "... Her ne kadar gizlemiş olsak da Balkan Savaşları'nda Yunanistan'a yardım ettiğimiz ağızdan ağıza yayılmıştı. Bizden intikam almak istiyorlardı. Tüfeğin önündeki hedeftik. Balkan Savaşları boyunca mücadeleyi desteklemek amacıyla altın dolusu testiler yollamış, üstünü de zeytinyağıyla örtmüştük"; Manisa Horozköy'den Yunanistan'a göç eden Evripidu Lafazani "Biz de çok şey yapmıştık. Şimdi bedelini ödüyorduk. Gönüllü olarak Yunan Ordusu'na katılmış, elimizden geldiğince orduya destek olmuştuk"; Afyon Aziziye'den Yunanistan'a göç eden Yeorgos Medekidis ise "Yunan ordusu da bölgeyi alınca, sanki devletimizdeymiş gibi yaşamaya başladık..." demektedir.[1]

1 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, *Göç. Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, çev. Damla Demirözü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 47-

Levent Şahverdi Arşivi

Yunanlıların Anadolu macerası ve Milli Mücadele hareketi 9 Eylül 1922'de Türk birliklerinin İzmir'e girmesi ile sona erdi. 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile nihai barışa giden yol açıldı. Anadolu'nun Müslüman-Türk unsurları için zafer ve bir başlangıç olarak algılanan bu dönem, Anadolu'nun gayrimüslim sakinleri açısından bir korku ve yaşadıkları toprakları terk etme zorunluluğunu doğurdu. Başlayan yeni dönemde, özellikle işgalci Yunanlılarla işbirliği yaptıkları için başta Rumlar olmak üzere, bütün gayrimüslim unsurlar, İtilaf Devletleri ile ve işgalcilerle olan ilişkilerinin ve bu ilişkilere bağlanan umutlarının bedelini, karşılarına çıkan ağır bir milliyetçi tepkinin darbeleri ile ödemek zorunda kaldılar.[2] Bu milliyetçi tepki, İttihatçılarla başlayan ancak tamamlanamayan Anadolu nüfusunun homojenleştirilmesi, bir başka deyişle Anadolu'nun gayrimüslim nüfusundan arındırılması, kalan gayrimüslimlerin ise siyasal ve ekonomik etkinliklerinin en aza indirilmesi projesini yeniden gündeme getirdi.[3] Başka bir ifade ile İttihatçılarla başlayan gayrimüslim karşıtı tutum ve uygulamalar Milli Mücadelenin ardından kurulan yeni devletin de devam ettirdiği bir siyaset oldu.

49, 55, 239. Anadolu Rumlarının işgalci Yunanlılar ile işbirliğine dair bu ifadeler yanı sıra Manoli Aksiyotis'in anılarından yararlanarak Dido Sotiriyu'nun kaleme aldığı romanı *Benden Selam Söyle Anadolu*'ya da belgesel niteliğine sahiptir. Bkz. Dido Sotiriyu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya,* çev. Attila Tokatlı, 14. b., İstanbul: Alan Yayınları, İstanbul, 1998. Yunan ordusunda silah altına alınmış bir Anadolulu Rum gencinin ailesine gönderdiği kartpostallardan hazırlanmış ilginç bir kitap da bulunmaktadır. Bkz. Akilas Millas, *Oğlunuz Yorgos Kahramanca Savaşırken Öldü. 12 Ağustos 1921, Kızıltepe Sakarya,* çev. Herkül Millas, İstanbul: Kitap Yayınları, 2004. Yunan işgali ile ilgili Rum ve Yunanlıların tanıklıklarını nakleden bir diğer kitap için bkz. Bilge Umar, *İzmir Savaşı: Yunanlıların ve Rumların Anlatımıyla,* İstanbul: İnkılâp Kitapevi Yayınları, 2002.

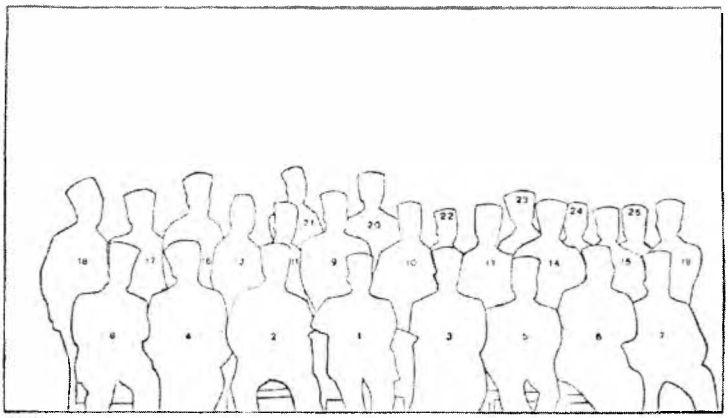
2 Bu atmosferi doğrudan yansıtan dönemin basınıdır. Rum mübadillerle ilgili haberlerin veriliş biçiminde dahi öfke ve hınç duygusu hissedilmektedir. Örneğin sevkiyatları, kendilerini Yunanistan'a götürecek vapurun gelmemesi yüzünden uzayan Kalikratya Rumlarının gidecekleri kesinlik kazandığı zaman haber gazetede "Bu sefer kat'î süretde def' olup gidecekler" başlığı ile verilir. Bkz. *Cumhuriyet,* sayı 26, 1 Haziran 1340/1924, s. 3.

3 Bu tepki basında İstanbul'da mesleklerini icra eden Rum fahişelerden de mübadele ile kurtulanabilineceğini akla getirir. Bkz. "Rum fâhişeleri mübâdeleye tâbi' değil mi?", *Cumhuriyet,* sayı 53, 28 Haziran 1340/1924, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

1. İsmet İNÖNÜ — 2. Dr. Rıza NUR — 3. Zekâi APAYDIN — 4. Zâfir TİGREL — 5. Veli SALTIK — 6. Muhtar ÇİLLİ — 7. Münir ERTEGÜN — 8. Reşit Saffet ATABİNEN — 9. Tevfik BIYIKLIOĞLU — 10. Semiyotis BAŞAK — 11. Tahir TANER — 12. Mustafa Şeref ÖZKAN — 13. Zühtü İNHAN — 14. Hikmet BAYUR — 15. Fuat AĞRALI — 16. Reşad Eşref ÜNAYDIN — 17. Yahya Kemal BEYATLI — 18. Âtıf ESENBEL — 19. Hüseyin PEKTAŞ — 20. Sabri ARTUÇ — 21. Cevat AÇIKALIN — 22. Mehmet Ali BALIN — 23. Şevket DOĞRUKER — 24. Süleyman Sırrı KIRAN — 25. Celâl Hâzım ARAR

Lozan Konferansı'nda 20 Kasım 1922-4 Şubat 1923 tarihleri arasında görev yapan Türk heyeti.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim yurttaşları ile ilgili siyasetinin yasal sınırlarını belirleyen başlıca etken Lozan Antlaşması'dır. Türkiye'de yaşayan gayrimüslimlerin büyük bir bölümünü oluşturan Ermeni, Rum ve Yahudilerin azınlık sıfatını kazanmaları varlık ve haklarının uluslararası teminat altına alınması anlamını taşır. Bu durum Lozan Antlaşması ile gündeme gelir.

Lozan Konferansı iki devre halinde gerçekleşti. İlk devresi 22 Kasım 1922-4 Şubat 1923 tarihleri arasında oldu. 23 Nisan 1923'te açılan ikinci devre, 24 Temmuz 1923'te Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Belçika ve Portekiz arasında Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile sona erdi. Konferansta kapitülasyonlar, borçlar, sınırlar, azınlıklar, Boğazlar rejimi ve savaş esirleri gibi konular görüşüldü. Konferansta gayrimüslimler ile ilgili olarak ele alınan konular ise kapitülasyonların kaldırılması, Ermenilerin yurt talebi, nüfus mübadelesi, Rum Patrikhanesi ve askerlik gibi meselelerden oluşuyordu. Bu meseleler etrafında gerek Lozan'da, gerek Ankara'da konferans sırasında ileri sürülen görüşler, Milli Mücadele ertesi Türkiye'nin gayrimüslimler hakkındaki siyasetine ilişkin ipuçları verir.[4]

Lozan'da Türkiye'nin karşısında bulunanlar gayrimüslimlere ilişkin olarak Ermenilerin yurt edinmelerini, genel af çıkarılmasını, askerlikten uygun bir bedelle muaf tutulmalarını, serbest dolaşımı ve Milletler Cemiyeti'nin sürekli denetimini talep ederlerken; Türkiye gayrimüslimlerin askerlik hizmetinden muaf tutulamayacaklarını, patrikhanenin ilga edilmesini, nüfus mübadelesinin İstanbul'da ikamet eden Rumları da içerecek şekilde genişletilmesini savundu.[5]

---

4 Lozan Konferansı ve Antlaşması için bkz. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı*, cilt 1-8, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. M. Cemil [Bilsel], *Lozan*, cilt 1-2, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933. Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943. Levent Ürer, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, İstanbul: Derin Yayınları, 2003.

5 M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 68-69.

Levent Şahverdi Arşivi

Lozan'da bunlar tartışılırken konu ile ilgili olarak Ankara'da TBMM'de yapılan görüşmeler sırasında bazı milletvekilleri oldukça sert bir milliyetçi tavır sergilediler. Rumlar, gayrimüslim unsurlar içerisinde Yunanlıların Anadolu macerası sırasındaki destek ve tutumlarından dolayı hedef haline geldi. Burdur mebusu İsmail Suphi [Soysallıoğlu] Bey, Rumların ve Patrikhanenin İstanbul'da kalmasını istemiyordu. Rumların İstanbul'dan çıkarılmaları halinde yerlerini Ermenilerin dolduracağını, dolayısıyla Ermenilerin de İstanbul'dan çıkarılmalarını önerdi. Afyon mebusu Mehmet Şükrü [Koçoğlu] Bey gibi, azınlıkları ihanet ile suçlayan, zararlı unsurlar olarak nitelendiren, Ermeni, Rum ve diğerleri ayrımı yapılmaksızın tamamının mübadele edilmesini önerenler de vardı.[6]

Lozan Konferansı sürecinde dile getirilen azınlık karşıtı görüşler, gayrimüslimlerin ihanetleri gerekçesine dayandırıldığı gibi iktisadi temellere de dayandırılmaya çalışıldı. Özellikle gayrimüslimlerin askerlikten muafiyetleri yönündeki talepler iktisadi açıdan haksızlığa neden olduğu gerekçesiyle, yani Müslümanlar askere giderken ve hatta bu süreçte yaşamlarını yitirirlerken gayrimüslimlerin askere gitmedikleri ve çalışarak zenginliklerini artırdıkları iddiası ile reddedildi.[7]

Lozan Antlaşması'nın 38-44. maddeleriyle gayrimüslim azınlıkların konumu belirlendi. Buna göre gayrimüslim azınlıklar, Müslümanlarla eşit yasal haklara sahip kılındılar. Bununla birlikte resmî dil dışında kendi dillerini kullanmaları ve dinsel faaliyetlerine engel olunmayacağı güvence altına alındı. Başka bir deyişle Lozan'da azınlık statüsü elde eden Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler Osmanlı Devleti zamanında dil, din ve eğitim gibi konularda sahip oldukları ayrıcalık ve hakları korumayı sürdürdüler. Buna karşın Lozan Antlaşması'nın bütün gayrimüslimlerin iktisadi etkinlikleri üzerinde olumsuz rol oynayacak iki sonucu oldu. Biri kapitülasyonların kaldırılması, diğeri nüfus mübadelesidir. Kapitülasyonların kaldırılması ile iktisadi girişim ve faaliyetlerinde kapitülasyonlardan güç alan yaban-

6 *A.g.e.*, s. 69-70.

7 *A.g.e.*, s. 70-71.

Levent Şahverdi Arşivi

cı ve gayrimüslimler bu olanaklarını yitirdiler. Nüfus mübadelesi ile birlikte gayrimüslimlerin genel nüfus içinde oranı daha azaldı. Gayrimüslimlerin genel nüfus içindeki azınlık konumları nüfus mübadelesi ile pekişti. Nüfusun homojenleştirilmesi yönündeki bu girişime bağlı olarak, ekonominin Türkleştirilmesi ve gayrimüslimlerden Müslüman-Türklere servet aktarımı için uygun koşullar doğmuş oldu.

Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve ekonomi

Milli Mücadelenin hemen ardından Türkiye, önemli sonuçlar yaratan yeni bir göç hareketine sahne oldu. 1.200.000 Rum ve 100.000 kadar Ermeni ve Yahudi Türkiye'yi terk etti. 500.000 Müslüman, Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etti.[8] Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesi 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Pro-

8 1990'lardan itibaren nüfus mübadelesi ile ilgili araştırmaların belli başlıları şunlardır: Kemal Arı, *Büyük Mübadele. Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995. Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1999. Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*. Rene Hirschon, *Mübadele Çocukları*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000. Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara: Berikan Yayınları, 2002. Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi; Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003. Tülay Alim Baran, *Bir Kentin Yeniden Yapılanması (İzmir 1923-1938)*, İstanbul: Arma Yayınları, 2003. Ali Cengizkan, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yayınları, 2004. Mihri Belli, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açıdan Bir Bakış*, çev. Müfide Pekin, İstanbul: Belge Yayınları, 2004. *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, der. Renee Hirschon, çev. Müfide Pekin-Ertuğ Altınay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005. *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, der. Müfide Pekin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005. İbrahim Erdal, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006. Onur Yıldırım, *Türk-Yunan Mübadelesi'nin Öteki Yüzü: Diplomasi ve Göç*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006. Mübadelenin ekonomik boyutu için bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 17-69. Mübadele ile ilgili diğer araştırma ve yayınlar için şu kaynakçaya bkz. Müfide Pekin-Çimen Turan, *Mübadele Bibliyografyası. Lozan Mübadelesi ile İlgili Yayınlar ve Yayımlanmamış Çalışmalar*, İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2000.

Levent Şahverdi Arşivi

Mübadele ile Anadolu'dan giden Rumlar. (İskender Özsoy koleksiyonu)

tokol ile belli kural ve koşullara bağlandı.[9] Sözleşme ile İstanbul'da yerleşik Rumlar ve Batı Trakya'da oturan Müslümanlar dışında kalan Rum ve Müslümanların karşılıklı değişimi kararlaştırıldı, bu zorunlu nüfus değişiminin kuralları belirlendi. Buna göre mübadeleye tâbi kişiler, taşınabilir her türlü mallarını göç edecekleri ülkeye serbestçe götürme hakkını elde ettiler. Taşınmazlarını arkalarında bırakan mübadillere, geride bıraktıkları taşınmazları ile aynı değerde ve kendileri ile karşılıklı olarak göçe tâbi tutulan insanların arkalarında bıraktıkları taşınmazlarından yeni ülkelerinde mal verilmesi kararlaştırıldı.

Nüfus mübadelesi ile Türkiye'nin ve Yunanistan'ın nüfuslarına oranla azımsanmayacak kadar çok sayıda insanın yer değiştirmesi önemli iktisadi sonuçlar doğurdu. Yunanistan, göçmenlerin iskânı için 10.000.000 sterlin harcadı. Büyük ölçüde

9 Sözleşme ve Protokol metni için bkz. Okutan, 2004, s. 311-315.

Levent Şahverdi Arşivi

Bursa ve civarındaki Rumlar Mudanya İskelesinden gidiyor.
(Hayat Tarih Mecmuası, *sayı 7*)

dış krediler yolu ile sağlanan bu kaynağın geri ödenmesi Yunan hazinesine yılda 2.888.000 sterlin tutarında ağır bir borç-faiz yükü getirdi. Yunanistan bu borçlanma sürecini, yani yabancı kaynaklardan yararlanmayı sürdürebilmek için yabancıların iç işlerine müdahalesi konusunda hassas davranamadı.[10] Buna karşın iskânları için ağır bir bedel ödenen Türkiye'den gelen göçmenlerin Yunanistan ekonomisi üzerinde yarattıkları olumlu etkiler kısa sürede ortaya çıkmaya başladı. Büyük oranda ticaret ve sanayi ile uğraşan bu göçmenler sayesinde Yunanistan ekonomisi hem ucuz işgücüne, hem yetenekli zanaatkârlara sahip oldu. Mübadele ile Sinop Ayancık'tan Yunanistan'a göç eden Baba Yorgo bu durumu "...Biz eğitilmiş insanlardık. Zanaatkâr, usta, zengin insanlardık. Biz buraya [Yunanistan'a] gelince Türkiye eğitilmiş insanlarını kaybetti. Biz Türkiye'nin bereketiydik. Geldik Yunanistan'ı kalkındırdık" sözleri ile ifade eder.[11] Yunan ekonomisinde Türkiye'den gelen göçmenle-

10 Aktar, 2000, s. 21.

11 Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz, Mübadele Insanları*, 4. b., İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 1999, s. 131.

Levent Şahverdi Arşivi

rin olumlu etkilerinin somut sayısal göstergeleri kısa zaman içinde ortaya çıktı. Örneğin 1926 yılında 7.000 üyesi olan Atina Ticaret Odası'nın 1.000 üyesi Türkiye'den gelen mübadillerden oluşuyordu. Bu oran Pire Ticaret Odası'nda daha yüksekti. 1961 yılında Yunanlı sanayicilerin % 20'si Anadolu ve Trakya doğumlu idi.[12] Mübadeleden sonra Türkiye'den gelen göçmenlerin etkisi ile Yunanistan'da halıcılık ve ipekçilik gelişme gösterdi. Türkiye'den gidenlerin büyük çoğunluğu tüccar ve zanaatkâr olmakla birlikte, yani çiftçilerin daha az olmasına karşın, gidenlerin Yunanistan tarımı ve özellikle tütün, üzüm ve incir yetiştiriciliğinde olumlu etkileri ortaya çıktı.[13]

Yunanistan ekonomisinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de mübadelenin kısa ve uzun dönemli etkileri oldu. Bu etkilere değinmeden önce aralarında Mübadele ile giden Rumların da olduğu gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomideki rollerini ana hatları ile çizmek, mübadele ile gidenlerin bıraktıkları boşluğu daha doğru saptamak ve değerlendirmek için önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomide gayrimüslimler etkin bir role sahiptiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette bulunan Avrupalı sermayedarlarla dilsel ve dinsel yakınlıkları, Osmanlı pazarını bilen işgücüne ihtiyaç duyan bu sermayedarların gayrimüslimler ile yakınlaşması ve birlikteliğini doğurdu. Kimi gayrimüslimler bir başka devletin uyruğuna geçerek kapitülasyonlarla yabancılara sağlanmış mali ve yargı alanındaki bağışıklıklardan yararlanma imkânı buldu.[14]

Kırda yaşayıp çiftçilik ile uğraşanların yanı sıra, gayrimüslim

12 Aktar, 2000, s. 25. Yunanistan'a giden Rum mübadillerin ekonomik durumlarına ilişkin olarak dönemin basınında yer almış olan "Rum muhâcirlerin zenginleri Yunanistan'a gitmekten memnûn değildirler. Fakır olanları zengin olacaklarını ümîd ederek memnûn oluyorlar" ifadesi anlamlıdır. Bkz. "Anadolu Rumları", *Cumhuriyet*, sayı 22, 28 Mayıs 1340/1924, s. 2.

13 Arı, 1995, s. 177-179. Ayrıca bkz. Elisabeth Kontogiorgi, "Makedonya'nın Yunanistan'a Ait Olan Kısmına Mülteci Yerleşiminin Ekonomik Sonuçları, 1923-1932", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, s. 89-110.

14 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 5. b., Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 89. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 3. b., Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s. 18, 20.

Levent Şahverdi Arşivi

nüfusun önemli bir bölümü şehirlerde yaşardı. Gerek cemaat okulları, gerek misyoner okulları ile Müslümanlara göre daha iyi eğitim alma şansı bulan gayrimüslimler, ticaret ve zanaat ile meşgul olurlardı. Belli meslek ve işkollarında gayrimüslimler, genel nüfus içindeki oranlarının çok üstündeki oranlarda yoğun olarak bulunurlardı. Rumlar Rumeli ve Batı Anadolu'nun büyük şehirlerinde ikamet etmekte, iç ve dış ticaret yanı sıra halıcılık ve ipekçilik gibi zanaatlarda yoğunlaşırlardı. İstanbul'da ticaret ve zanaatlarla uğraşan Ermeniler, Doğu Anadolu'da ticaret yanı sıra tarımla da uğraşırlardı. Museviler ise tarım dışında bütün alanlarda faaliyet gösterirlerdi.[15]

İstanbul'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en kozmopolit bölgesi olan Batı Anadolu'da İzmir, yabancı sermayedarların ve gayrimüslim Osmanlıların yoğun iktisadi etkinliklerine sahne oldu. Komisyonculuk, küçük ticaret, sanayi, bankacılık ve kıyı ticareti gayrimüslimlerin elindeydi. Finans işleri ile daha çok Yahudiler uğraşırlardı. En ücra köşelerdeki bakkal dükkânları bile Rumların veya Ermenilerin denetimindeydi. Rumlar seyyar satıcılıktan, nalbantlığa, değirmencilikten kahveciliğe kadar hemen her türlü işle meşguldüler.[16]

Ticaret ve zanaat alanlarında gayrimüslimler ezici oranda Müslümanlara göre üstün konumdaydılar. Bir kaynağa göre 1912 yılı itibariyle iç ticaret ile ilgili 18.063 işyerinin % 85'i ve 6507 imalathanenin % 89'u gayrimüslimlere aitti. 5264 serbest meslek sahibinin % 86'sı gayrimüslimdi.[17] Ticaret ve zanaatlar yanı sıra gayrimüslimler, madencilik alanında da varlık gösterirlerdi. 20. yüzyıl başlarında genel maden üretiminde % 10'un üstünde bir payı olan gayrimüslimler, maden kömürü üretiminde, örneğin 1911'de % 30'a yakın bir paya sahiptiler.[18] 1915 sanayi sayımı sonuçlarına dayanan bir hesaplamaya göre

15 Eldem, Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 56.

16 Kurmuş, 1982, s. 18-19.

17 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980, s. 14'den hesaplanmıştır.

18 A. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997, s. 187.

Levent Şahverdi Arşivi

sanayi sermayesinin % 75'i gayrimüslimlerin, % 10'u yabancıların ve ancak % 15'i Müslüman-Türklerin elindeydi. Sanayi kesiminde istihdam edilen işgücünün de % 85'i gayrimüslimdi.[19] 1919'da Batı Anadolu'da bulunan 3.300 imalat sanayi işyerinin 573'ü Rumlara aitti ve buralarda çalışan 22.000 işçinin % 85'i gayrimüslimdi.[20] Müslüman-Türk tüccarların ithalat ve ihracatçılar içindeki payı % 4, komisyonculukta % 3, toptancı tüccarlar arasında % 15 ve perakendeci tüccarlar arasında ise ancak % 15 idi. Müslüman-Türk girişimcilerin ticaret burjuvazisi içindeki payı % 5-10 arasındaydı.[21]

Rakamlar ile iktisadi yaşamın içinde gayrimüslimlerin etki ve gücünü yansıtan daha birçok örnek ve gösterge ortaya konabilir. Ancak gayrimüslimlerin ekonomi içindeki etki ve gücünü daha açık ortaya koyacak olan tarihsel tanıklıklar da vardır. Bu bağlamda özellikle gayrimüslim nüfusun ekonomide öne çıktığı İzmir'e ve İstanbul'a ilişkin gözlemlere değinmek gerekir. Örneğin Nail Moralı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İzmir'in iktisadi yaşamında gayrimüslimlerin yerine değinirken bakkaldan, otel ve gazinolara kadar çeşitli işyerlerinde Rumların öne çıktıklarını belirtir. Üzüm ihracatçıları arasında da çok sayıda Rum bulunurdu. İthalatın azını yabancılar, çoğunu gayrimüslimler yaparlardı. Ermeniler özellikle manifaturacılıkta öndeydiler. Demir, döküm, makine, nalburiye işlerinde Rumlar; kırtasiye ve hırdavat işlerinde Yahudiler egemendiler. İthal malların iç bölgelere dağıtımını büyük ölçüde Rumlar yapmaktaydılar.[22]

Aynı dönemde İzmir'de yabancıların ve gayrimüslimlerin iktisadi güçlerine ilişkin bir başka tanıklık Celal Bayar'a aittir. Bayar, Müslüman unsurun ticarette esnaflıktan ve simsarlıktan daha ileri gidemediğini belirtir. Tarımsal ürünler daha tarlada

19 Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971, s. 66.

20 Tezel, 2002, s. 99.

21 Tevfik Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri"*, İstanbul: Köz Yayınları, 1974, s. 128'den aktaran Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999, s. 346.

22 Nail Moralı, *Mütarekede İzmir: Önceleri ve Sonraları*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976, s. 53-57.

Levent Şahverdi Arşivi

iken alıcıların belirledikleri fiyattan satılırdı. Bankalar, demiryolları, taşıma araçları gibi belli başlı imtiyazlı, imtiyazsız mali ve iktisadi kurumlar yabancıların elindeydi. Celal Bayar, Türklerin bu işletmelerde üzerlerine düşen görevleri "ayak hizmetleri" olarak nitelendirir. Üretim, ticaret ve finans alanlarında egemen olan yabancılar ve gayrimüslimlerin yanında Müslüman-Türk unsurun yaşam standardı düşüktü.[23]

Mübadelenin Türkiye ekonomisi üzerine etkilerine gelince, erken dönemde bunun üretim üzerinde rol oynadığı görülür. Rumların kimisi hasadını yapmadan tarla, bağ ve bahçelerde tarımsal ürünleri geride bırakarak Türkiye'yi terk ettiler. Bazı yerlerde tarımsal ürünlerin hasadını gelen mübadiller yaptı. Tarımsal ürünlerin bir kısmı ise yağmalandı. Gidenlerin yerlerine gelenlerin iskânının zaman alması kimi yerlerde tarımsal toprakların ve ürünlerin bakımsız kalmasına yol açtı.[24] Gelenlerin ilke olarak geldikleri bölgenin iklimi, doğa koşulları ve mesleklerine uygun bölgelere iskânı göz önüne alındı ve buna mümkün olduğu kadar uyulmaya çalışıldı. Ancak gidenlerin bıraktıkları ile gelenlerin gereksinim duydukları ve nitelikleri arasındaki fark, iskân önünde başka sorunlar yarattı. Zaman zaman da mübadillerin iskân bölgelerini beğenmemeleri nedeniyle başka yerlere gitmeleri söz konusu oldu.[25] Kimi fırsatçı-

23 Bayar, 1997, s. 90.

24 Kemal Arı, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim", *75 Yılda Köylerden Şehirlere,* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 103.

25 İskân bölgelerini beğenmeyen mübadillerin kimisi başka yerleri iskân için tercih ederler. Örnek bir olayı İstanbul İmar ve İskân Müdürü Arif Bey şöyle anlatır: "Bahs olunan Dramalılar geçen kış gelmişler ve Rumların Kalyos köyünden gitmesi üzerine mezkûr muhâcirler kendileri için mahall-i iskân olarak ta'yîn edilmiş olan bu köye nakil edilmiştir. Bunlar yerleştirilirken içlerinden yirmi bir âile yolun iki tarafında bulunan Kalyos ve Anarşa köylerinden denize nâzır olduğu için Anarşa köyünü tercîh ederek gidip yerleşmişlerdir. Hâlbuki vekâletin ittihâz olduğu karâr mûcibince her muhâcir muhakkak sûretde gösterilen mahalde iskân edilmek iktizâ ettikten bu muhâcirlerin kendi arzularıyla tercîh ettikleri köylere gitmek husûsundaki hareketleri işlerde karışıklık vukû'una meydân verebileceği cihetle buna mâni' olmak için Çatalca müdîriyeti bu muhâcirleri Haleb ve Işıklar köyünden Kalyos köyüne göndermek lüzûmu hass eylemiş ve îcâbını icrâ etmiştir. Hâlbuki muhâcirler Anarşa köyünde iken birçok mısır ve sâire ekmişler imiş ma'amâfîh bu köy şimdi iskân edildikleri yere pek yakın olduğu için mahsûllerinin dûçâr-ı ziyâ' olmasına ihtimâl yoktur.

Levent Şahverdi Arşivi

lar ise mübadilleri, iskân yerlerini değiştirmek vaadiyle kandırarak dolandırdılar.[26] Mübadillerin bir bölümünün nitelikleri-

Bunun için hasat zamanına kadar bir iki bekçi istihdâmı te'mîn-i maksada kifâyet eder. Ve hiç zarar ve ziyâna dûçâr olmazlar olsalar bile nizâma ri'âyet etmediklerinden dolayı vâki' olan kusûr şüphesiz ki kendilerine âiddir. Liboteyn ve Kılyumar köylülerine gelince: Drama muhâcirlerinden bulunanlara vekâlet tarafından mahall-i müretteb olarak Samsun irâ'e edildiğinden muhâcirler transit olarak İstanbul'dan geçerlerken İstanbul'a çıkmışlar ve vekâlete mürâca'ât ederek mahallerinin tebdîlini ricâ etmişlerdir. Fakat vekâletin son ve kat'î olarak verdiği karâr kendilerine mübâdele müdîriyeti tarafından teblîğ edildiği hâlde bu teblîgâta ehemmiyet vermediklerinden dolayı jandarma vâsıtasıyla yeniden teblîgât yapılmaya mecbûriyet hâsıl olmuştur. Bu te'kîd üzerine muhtâc olanlardan bir kısmı Gülcemal vapuruyla Samsun'a gönderilmiş olup hâl u vakti yerinde olanların da yarınki Salı günü mahall-i müretteblerine azîmetleri mukarrerdir.", Bkz. "Dramalı Muhacirler", *Cumhuriyet*, sayı 74, 22 Mayıs 1340/1924, s. 5. Mübadillerin keyfi davranışları mağduriyetlerine neden olur. Bu durum iskân işlerini yöneten kamu görevlilerinin: "Çatalca ve Havâlisindeki Muhâcirlerin Hâli: Muhâcirler Küçükçekmece Kaymakâmını Şikâyet Ettiler" başlıklı haberde olduğu gibi şikâyet edilmesine yol açar: "Çatalca civârındaki Anarşa köyünde muhtâc bir hâlde 33 muhâcir âilenin ot yediği hakkındaki haberler doğru değildir. Yalnız iki âile müretteb mahalleri olan Kalyos köyüne gitmemişler ve kendi arzularına Anarşa köyüne yerleşmişlerdir. Bu sebeble bunlara mu'âvenet ibrâz edilememiştir. Bu âileler dün şehrimize gelerek mübâdele müdîriyetine mürâca'at etmişler ve mahall-i müretteblerî olan Kalyos köyüne sevk edilmiştir. Çatalca ve havâlisindeki muhâcirîne mezrû'at tevzî' edilmek üzeredir. Çatalca kazâsına on bin, Çekmece kazâsında bulunan muhtâcı mu'âvenet muhâcirîne de 2500 lira gönderilmiş ve bu para derhâl tevzî' edilmiştir. Ba'zı muhâcirler Çatalca ve Küçükçekmece havâlisine oradaki Rumlar gitmeden evvel gelmiş olduklarından bir kısmı arâziyi îcârla ele geçirmişlerdir. Zamanı yakın olduğundan bu kabîl mezrû'âttan bi'l-umûm muhâcirînin ne sûretle istifâde etmesi lâzım geldiği vilâyet iskân komisyonu tarafından tetkîk edilmiş ve bu mahsülden muhâcirlere hisse tefrîkine karâr verilmiştir. Kalikratya'daki muhâcirlerin her birine bağ, bahçe ile birer de ev verilmiştir. Küçükçekmece kazâsına yerleştirilen muhâcirler Küçükçekmece kaymakâmının kendilerine çirkin mu'âmelelerde bulunduğundan bahisle mûmâileyhi şikâyet ettiklerinden mülkiye hey'et-i teftîşiyesince müfettiş Hacı İsmed Bey bu husûsta tahkîkata me'mûr edilmiştir. Mûmâileyh evvelki gün Küçükçekmece'ye gitmiştir.", Bkz. "İstanbul Rumlarının Sevkine Eylûl İbtidâsında Başlanacak", *Cumhuriyet*, sayı 54, 29 Haziran 1340/1924, s. 3.

26 Konu ile ilgili olarak gazetelere yansıyan haberlere dair örneklerden "Muhâcirleri Dolandıranlar" başlıklı haberde "Muhâcir işlerine fuzûli olarak müdâhale etmekte olan ba'zı eşhâsın mıntıka-i iskânlarını tebdîl etmeyi va'ad ederek daha memleketlerinde iken muhâcirlerden para aldıkları ve ba'zılarının da mıntıka-i iskânlarına vürûd eden muhâcirlere te'mîrât-ı muhtelife icrâ ederek aynı sûretle if'âl ve muhâcirleri bu yüzden mıntıkaları hilâfında tereddütlere sevk eyledikleri vekâlete gelen raporlar mündericâtından anlaşılmıştır. Muhâcir kardeşlerimiz kâbil olduğu kadar eski yurtlarının ekallimi, eski yurtlarındaki nev'-i iştigâlleri nazar-ı dikkate alınarak iskân mıntıkalarına tertîb ve iskân

Levent Şahverdi Arşivi

ne göre değil, terk edilmiş malların dağılımına göre iskân edilmeleri, örneğin tütün üreticisi mübadillerin bağlık veya zeytinliklere yerleştirilmelerinin yol açtığı uyum sorunu üretim üzerindeki bir diğer olumsuz etkidir. Mübadillerin bir kısmının ekim mevsimi geçtikten sonra iskân edilmeleri de üretimin aksamasına neden oldu.[27] Çoğu tütün yetiştiricisi olan mübadillerin üretime geçmeleri önünde ortaya çıkan engellerden bir diğeri iskân edildikleri bölgelerde Tütün Rejisi'nin uyguladığı tütün ekimi yasağıydı.[28] Bununla birlikte mübadiller hızla yeni hayatlarına uyum sağladılar. Hatta mübadillerin tarımsal faaliyetlerde, giden Rumlar kadar başarılı olduklarına dair haberler gazetelerde yer aldı.[29] Rakamlar gerçekleşen nüfus hareketine,

edilmekte olup iskân mıntıkalarının bu gibi eşhâsın te'sîriyle tebdîl edilmesine bi't-tâbi'i imkân olmadığından kardeşlerimizin vâki' olacak tekliflere kıymet ve ehemmiyet vermemeleri ve bir arzuları varsa rü'esâ-yı me'mûrîn-i mülkiye ve İskân Vekâleti me'mûrlarına veya doğruca vekâlete mürâca'at eylemeleri ve me'mûrîn-i resmiye tarafından vâki' işâret üzerine zu'afâ ve muhâcirlerden para alanlar hakkında mu'âmele-i kânûni icrâsına tevessül olunduğu teblîğ olunur." denilmektedir. Bkz. *Cumhuriyet*, sayı 20, 26 Mayıs 1340/1924, s. 2. Bu türden dolandırıcılık haberleri kamu kuruluşları arasında yazışmalara neden olur. Örneğin 3 Haziran 1924 tarihli bir şifre ile Bursa İmar Müdürlüğüne gönderilen yazıda şöyle denilmektedir: "Bir Haziran târîhli *Müstakil* Gazetesi'nde sû'-i isti'mâllerin önüne geçmeliyiz ser levhasıyla muharrir fıkrada ba'zı me'mûrların Türkiye limânlarında mıntıka-i iskânlarını tebdîl için muhâcirlerden para aldıklarından ve hatta rüşvet mukâbilinde cetvellerin ta'dîl edilmekte olduğundan ve îcâb ettiği zaman bu vak'ayı tafsîl edebileceklerinden bahis olunmaktadır. Bendeniz gazete idârehânesinden vak'ayı tafsîl etmesini talep etmekliğimizin muvâfık olacağını zannediyorum efendim.", BCA, Tarih 3.6.1924, Fon Kodu 272..0.0.11, Yer No. 18.85..14.

27 Arı, 1999, s. 105-106.

28 Kartal'da iskân edilen İskeçe'den gelmiş olan mübadillerin karşılaştıkları bu sorun için bkz. "Rejimin Son Günlerinde Muhâcirlerimizi Mahvetmesine Râzı Olamayız!", Bkz. *Cumhuriyet*, sayı 10, 16 Mayıs 1340/1924, s. 3. Kemal Salih, "Kartal Muhâcirleri", *Cumhuriyet*, sayı 17, 23 Mayıs 1340/1924, s. 2.

29 Mübadillerin Türkiye'ye geldikten sonra var olma mücadelesi vermeleri ve bunda önemli bir bölümünün çekilen sıkıntılara karşın başarılı oldukları göz ardı edilemez. Ancak basında bu tür haberlerin veriliş biçimi giden Rumların ekonomik önemlerine yapılan dolaylı göndermelerle dikkat çekmektedir. Örneğin bir gazetenin haberinde "...muhâcirler muhitin îcâb ettirdiği usûl-i zirâ'atı tamâmıyla kavradıkları için iskân eyledikleri köyleri harâbiden kurtarmış, hatta Rumlar kadar zer'iyât yapmakla berâber bağlarını da ihyâ ve i'mâr-ı kudret ve kâbiliyetini göstererek müstahsal bir sahaya dâhil olmuşlardır." denilmektedir. Bkz. Ekrem, "Kalikratya Mektûbu", *Cumhuriyet*, sayı 30, 5 Haziran 1340/1924, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

mübadillerin iskânı ve üretken kılınması yolunda ortaya çıkan türlü zorluklara karşın, tarımsal üretimde yaşanan artışa işaret eder. Önemli bir bölümü tütün üreticisi olan mübadillerin iskân edildiği bölgeler dâhil olmak üzere 1925 ve izleyen yıllarda tütün üretimi arttı. Üretim artışında mübadillerin hem emekleri hem de yanlarında getirdikleri ve yerli halkın bilmediği yeni yöntemler, araç ve gereçler etkili oldu. Tütündeki artışa benzer bir artış pamuk ve fındık üretiminde ortaya çıktı. Mübadillerin gayret ve katkılarına rağmen mübadeleden dolayı ekonomik önemi sarsılan ürünler de vardı.[30] İncir ve üzüm ise göreli önemini, üretimi ve pazarlamasında tekeli elinde tutan Rumların mübadele ile gitmeleri ve bu ürünlerin uzun dönemde kâr getirebilecek bir sermaye yatırımı gerektirmelerinden dolayı yitirdi. Halıcılık ve ipekçilikteki üstünlük de mübadele ile Yunanistan'a giden Rumlar tarafından Yunanistan'a taşındı.[31]

---

30 Daha mübadele sıcak bir olay iken 1926 yılında İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Reisi Alaiyelizade Mahmut Bey "Rumların Hicretinden Evvel ve Sonra İzmir'in Ahval-i İktisadiyesi" başlıklı raporunda Batılı iş çevrelerinin mübadele ile Rumların İzmir'den gitmeleri üzerine kentin ekonomik önemini yitireceğini iddia ettiğini; ancak Türklerin çalışarak bu iddianın gerçekleşmesini engellediğini ileri sürer. Görüşlerini rakamlarla destekleyen Alaiyelizade Mahmut Bey'in raporunda da yer aldığı gibi Milli Mücadele ertesi İzmir ve çevresinde üretim artışı olduğu malumdur. Ancak nasıl Alaiyelizade Mahmut Bey'in bu raporu yazmasına neden olan iddia, yani gidenlerin neden olduğu boşluğu Türklerin doldurmayacağı iddiası güçlü iktisadi gerekçelere dayanmıyor ve propaganda malzemesi bir görüş ise, İzmir ve çevresinde ekonomide Rumların gitmesinden dolayı doğan boşluğu Türklerin doldurması ve kentin ekonomik önemini yitirmesine izin vermemelerini Alaiyelizade Mahmut Bey'in "Türkler öyle çalıştılar ki" diyerek açıklaması da siyasi bir yanıttır. Bu artışta, bölgenin artık işgal ve savaş bölgesi olmaktan çıkması, mübadiller dâhil olmak üzere yerli halkın olağanüstü koşulların ortadan kalkmasına bağlı olarak daha çok çalışma ve üretme olanağı başta olmak üzere çeşitli etkenler rol oynar. Alaiyelizade Mahmut Bey'in raporu için bkz. Murat Koraltürk, "Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor", *Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi*, cilt 2, sayı 6-7, 1997, s. 183-195.

31 Arı, 1995, s. 177-182. Dönemin basınında yer alan "Bursa'dan çıkan Rum ve Ermenilerden ba'zıları İstanbul'da yerleşerek tezgâh açmakta oldukları" ve "Bursa'dan uzaklaşan Rum ve Ermeniler Bursa'mızda yeniden uyanmakta olan sanâyi'-i nesciye hayâtını baltalamak için" gibi ifadeler, örneğin ipekte yaşanan sorunun gayrimüslimlerin Türkiye'yi terk etmelerinden önce başladığını göstermektedir. Bkz. "Bursa'da İpekçilik ve Hâl ve Âtîsi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 31, 22 Teşrin-i evvel/Ekim 1339/1923, s. 297. "Sun'î İpeğin Tehlikesi Hakkında Bursa Ticâret Odası'nın İktisâd Vekâleti'ne Mürâca'atı", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 1, Teşrin-i sani/Kasım 1339/1923, s. 4.

Levent Şahverdi Arşivi

Mübadele ile Rumların gitmelerinden dolayı ekonomide ortaya çıkacak boşluk beklentisi kamuoyunda tedirginliğe neden oldu. Bu tedirginlik yine milliyetçi bir söylemle dile getirildi. Dönemin basınında "İstanbul'da pek yakında mübâdeleye tâbi' Rumların sevkine başlanacağından şehrimize Rumeli'nin büyük şehirlerinde mütemekkin ma'rûf tüccâr ve esnâf yerleştirilecek bu sûretle İstanbul'un ticârî ehemmiyetine hiçbir zarar gelmeyecektir." gibi ifadeler yer alır.[32] Çiftçi mübadillere yapılan tohumluk, alet, edevat ve kredi desteğinin benzeri bir yardım, tarım dışı mesleklerden olan mübadillere de yapıldı.[33] Bu-

32 "28 Bin Muhâcir", *Cumhuriyet*, sayı 75, 23 Temmuz 1340/1924, s. 4.

33 San'atkâr Muhâcirlere Ta'vîzen Verilecek Âlât ve Sermâye Hakkındaki Ta'lîmâtnâme ve ilgili haber şöyledir: "San'atkâr muhâcirlere ta'vîzen verilecek âlât, edevât ve sermâye hakkındaki ta'lîmâtnâme İstanbul mübâdele müdîrince vürûd etmiştir. Bu ta'lîmâtnâmenin en mühim aksâmı ber vechi âtıdır: Her bir ehl-i san'at için san'atın nev'ine göre muvakkaten bir dükkân veya fırın yâhûd ale'l-ıtlâk i'mâlâthâne ittihâzına elverişli binâ veya baraka verilecektir. Bu âile içinde birkaç san'atkâr bulunduğu takdîrde cümlesine yalnız bir binâ verilir. Bu binâ şimdilik âriyet sûretiyle veriliyorsa bundan dolayı kendilerinden bedel-i ittihâz alınmaz. Sâniyen iş bu erbâb-ı san'at ve hırfetten muhtâc olanlarına iktizâ eden âlet ve edevât sanâyi'-i mıntıka müdîrlerinin taht-ı riyâsetinde muhâsib mes'elelerle iskân ve i'âşe me'mûrlarından bir de ticâret odası a'zâsından mürekkeb bir komisyon ma'rifetiyle mübâya'a olunarak mevâdd-ı âtiye tevfîken aynen veriliyor. Sâlisen tedeyyün ettirilmek sûretiyle beher san'atkâra verilecek âlât ve edevât nev'ine göre bedel-i iştirâsı âtîdeki cedvelde gösterilen miktârları tecâvüz etmeyecektir. 1- Duvarcı, taşcı, oduncu, kömürcüye 25 lira. 2- Dülger, siliciye 40 lira, 3- Camcı, âyineci, kornejci, ve perukâra 50 lira, 4- Tenekeci, sobacı, bakırcı, na'lbant, sarrâc, semerci, döşemeci, örücü (ip), hallâca 75 lira, 5- Kayıkçı, balıkçıya (lâ-ekal ikisi birleşmek şartıyla her birine) 100 lira, 6- Demirci, dökmeci, kunduracı aşçı ve kasâba 100 lira, 7- Doğramacı, marangoz, ağaç tornacısı, ormancı, ağaç modelcisine 125 lira, 8- Araba i'mâlâtçısı, arabacı (at ve araba sâhibi), dokumacı, fırıncı ve tesviyeciye 150 lira. Bâlâda zikri geçmeyen san'at erbâbının meşgûl oldukları san'atının îcâb ettirdiği âlât ve edevâta göre mezkûr tasnîf numûne ittihâz olunmak üzere iskân ve i'mâr komisyonlarınca takdîr edilecek mikdârda mu'âvenet yapılacaktır. Bâlâda gösterilen san'at ve hirfetlerde henüz bizzat usta olmayıp ta usta yanında çalışmış ve çıraklık devresini geçirmiş kalfalara bâlâdaki mikdârın nısfı i'tâ olunabilir. Muhtâc-ı mu'âvenet olan muhâcirlerin listeleri mensûb oldukları karyeler hey'et-i ihtiyâriyesince tanzîm edilecek. İ'mâr ve İskân veya vilâyet müdîrleri tarafından tasdîk olunacaktır. Muhâcirler alacakları âlât ve edevât-ı sanâ'iyeyi satamayacaklarına dâir kefâletnâme vereceklerdir. San'atkâr muhâcirîne verilecek âlât ve edevât-ı sanâ'iye bedelleri üç senede ve altı taksîtte ödenecektir. Taksîtler târîh-i i'tâdan bir sene sonra bedel edecektir.", Bkz. "Muhâcirlere Mu'âvenetler", *Cumhuriyet*, sayı 30, 5 Haziran 1340/1924, s. 3.

Levent Şahverdi Arşivi

na karşın ülkenin birçok yerinde mübadeleden dolayı eksilen türlü mesleklerden işgücüne, bu arada küçük zanaatkârlara talep arttı. Tarım dışı mesleklerden mübadillere duyulan ihtiyaç ülkenin çeşitli yerlerinden dile getirildi.[34]

Mübadele ile Türkiye'yi terk edip gidenlerin bıraktığı boşluk ve mesleki rollerinin hemen doldurulamaması yanı sıra gelenlerin üretim sürecine dâhil edilmesinde yaşanan sorunlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonominin önünde önemli engeller oluşturdu. Mübadillerin iskânında karşılaşılan zorluğu dönemin Mübadele İmar ve İskân Vekili Celal [Bayar] "İskân sahası ittihâz ettiğimiz yerlerin birçoğunda arâzî var ev yok. Ev var, arâzî yok. İşte en başta müşkül buradadır. Eve oturttuğum adama çalışacak tarla lâzımdır, çalışmak için kendisine arâzî verdiğim adama tabî'atın şiddetine karşı barınacağı mesken lâzımdır. Ne kadar mümbit olursa olsun evsiz arâzî âile barındıramaz ve âile barındıran mükemmel bir ev

34 Arı, 1999, s. 111-112. Antalya Vali vekilinin Dahiliye Vekâletine, Antalya'da mübadillerin iskân olanaklarına ilişkin durumu belirtmek üzere yazdığı yazıda teknik eleman ve hatta balıkçılara duyulan ihtiyaç şöyle dile getirilir: "Vilâyet dâhilinde en ziyâde makinist, tesviyeci, tornacı ve doğramacıya ihtiyâc vardır. Zîrâ memleket dâhilinde âlât-ı cedîde-i zirâ'iyye ve buharlı ve motorlu zirâ'at makinelerinin isti'mâlinde erbâb-ı zirâ'at pek ziyâde havâheş göstermekte olup kırılan ufak makine parçasının bilâ ifâte-i vakt yeniden i'mâl ve teslîmi mümkün olamıyor. Binâ'enaleyh vilâyetin merkezinde iki ve kazâlarında dahi birer âlât-ı zirâ'iyye ta'mîrhânesi bütün teferru'âtıyla ihdâs edilmek ve muktedir makinist ve mütehassıs ustalarla idâme ettirmek hayât-ı memleket nokta-i nazarından pek mühimdir. Vilâyetin Kaş kazâsı dâhilinde Akdam ve Karaemlak çayırları Temre'de vâki' bî mülk dalyânî Kölemen gölü ma'a Giranova, Karagöl nâmlarıyla yâd olunur göller mevcûd olup son iki gölün mahsûlât-ı saydiyesi umûmiyetle yılan balığıdır. Buralarda vaktiyle Rumlar icrâ-yı sayd ve yılan balıklarını salamura ederek Selanik ve Bulgaristan'a sevk ederlerdi. Bu göllerde balıkçılık usûlüne vâkıf onbeş yirmi hâne balıkçı iskânı muvâfıktır. Bu göllerde kısmen dalyancılık kısmen de ale'l-âde âlât-ı saydiye ile icrâ edilir. Sevâhilde balıkçılığın terakkî ve inkişâfı sermâyedâr balıkçıların tedârik edecekleri (..) ta'bîr olunur âlât-ı saydiye ile kâbil olduğu ve buna en ziyâde merkez vilâyet ve Alâiye ve Finike sevâhili müsâ'id bulunduğu.", Bkz. BCA, Tarih 18.6.1924, Fon Kodu 272..0.0.12, Yer No. 45.73..10. "Rumların sevkinden sonra Keskin Kasabasında bir tek taşçı ve duvarcı kalmamıştır" diyen *Keskin* gazetesinin haberine göre ise "İskân vekâleti buraya yüz hane taşçı, duvarcı göndereceğini kaymakamlığa bildirmiştir.", Bkz. *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, haz. Bayram Sakallı, Ankara: T.C. Kırıkkale Valiliği Yayını, 1999, s. 164, 170.

Levent Şahverdi Arşivi

Mübadele, İmar ve İskan vekilliği de yapan Celal Bayar.

dahi insân yaşatmaya kâfi gelmez." sözleriyle ifade eder.[35] Mübadillerin iskânı gidenlerin geride bıraktıklarının yetersizliğinden kaynaklanmaz. Sorunun önemli nedenlerinden biri gidenlerin geride bıraktıkları taşınır-taşınmaz birçok malın mübadiller için değerlendirilmek yerine yağma ve işgale uğramasıdır. Malların yağma ve işgali üzerine mübadillerin iskânı sürecinde doğurduğu sorunların yanı sıra Türkiye'de sermaye birikiminin oluşumunda oynadığı rol açısından da durmak gerekir.

Terk edilmiş malların yağması ve işgali

30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre mübadeleye 1 Mayıs 1923'te başlanacaktı. Daha sonra mübadelenin resmî başlangıcı 10 Kasım 1923'e olarak belirlendi.[36] Selanik'ten mübadilleri Türkiye'ye getiren ilk vapur 19 Aralık 1923'te hareket etti. Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye gelişleri 1924 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşti. Buna karşın Rumların göçü, mübadelenin resmî başlangıcından çok önce başladı. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşundan 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanışına kadar geçen yaklaşık bir ay içinde Rumların önemli bir bölümü Türkiye'yi terk etti. 1 Aralık 1922'de Lozan görüşmelerinin başladığı sırada mübadeleye tâbi tutulacak Rum-

35 Yusuf Tarık, "Çok Hayâti Bir Mes'ele", *Cumhuriyet*, sayı 27, 8 Haziran 1340/1924, s. 2.

36 Arı, 1995, s. 71.

Levent Şahverdi Arşivi

ların üçte ikisi Türkiye'yi terk etmişti. Lozan'da Türk delegasyonunun başında bulunan İsmet [İnönü] Paşa ile dönemin başvekili Rauf [Orbay] Bey arasında cereyan eden yazışmalardan, Batı Anadolu'da Rumların terk etmiş oldukları taşınmaz malların üçte ikisinin 2 Aralık 1922-23 Ocak 1923 tarihleri arasında yağma ve işgale uğradığı anlaşılmaktadır.[37]

Türkiye adına Lozan Antlaşması'nı imzalayan İsmet İnönü.

Hem mübadele süreci, hem Türkiye'de sermaye birikiminin oluşumu üzerinde olumsuz etkiler yaratan terk edilmiş malların yağma ve işgale uğramasının nedenleri üzerinde durmak gerekir. Yağma ve işgallerin nedenleri, niteliksel ve niceliksel boyutları, failleri, bu girişimlere karşı hükümetin aldığı önlemler ve tutumun ne olduğu üzerinde durulması gereken diğer konulardır.

Yunanlıların 1919-22 yılları arasında Batı Anadolu'yu işgali ile bölge savaş alanı haline geldi. Bu süreçte özellikle 30 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz ile 9 Eylül 1922'de İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılışına kadar geçen sürede, geri çekilen Yunan ordusu ve ardı sıra hareket eden Rumların tahripleri ve arkalarından gelen Türk ordusunun askeri harekâtı sırasında köyler, kasabalar ve kentler büyük yıkıma uğradı.[38] İzmir başta

37 Aktar, 2000, s. 34-37. Konu hakkında ayrıca bkz. Nevzat Onaran, *Emvâl-i Metrûke Olayı:Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 2010.

38 Yunan işgalinin Batı Anadolu'da neden olduğu yıkım ile ilgili olarak şu kitaplara bakılabilir: *Belgelerle Yunan Mezalimi*, haz. Zekeriya Türkmen, Ankara: Ocak Yayınları, 2000. Canib Bey, *Bursa'nın İşgal Günlüğü (Bursa Vilayetin-*

Levent Şahverdi Arşivi

olmak üzere Rumların Ege kıyılarına ve diğer sahillere canlarını zor attıkları sırada Türkiye, nedenleri Milli Mücadele ve öncesine dayanan bir iç göç ve iskân sorunu ile karşı karşıyaydı. Balkan Savaşı sırasında gelip iskân sorunları çözülmemiş olanlar, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da yaşanan Rus işgali sırasında daha batıya göç eden "Şark muhacirleri",[39] Yunan işgali sırasında yerlerini terk etmek zorunda kalan "felaketzedeler", evlerini savaşın neden olduğu yangınlarda yitirmiş olan "harikzedeler" ve hatta dış ülkelerden Türkiye'ye sığınan Müslümanlar mübadele öncesindeki göçlerle yerlerini değiştirmiş grupları oluşturuyordu. Yunanlılara ve Rumlara karşı duyulan öfke ve hıncın yanı sıra, iskân ve maişet sorunu ile kıvranan bu insanların bir bölümü, Rumların hemen ardından terk edilen malları yağma ve işgale giriştiler. Eylül 1922'den 1924 yılı ortalarına kadar geçen sürede terk edilmiş malların yağma ve işgalinde yalnızca savaş mağdurları rol oynamadı. Haksız mal edinme hırsıyla hareket eden bazı fırsatçılar da terk edilmiş malların yağma ve işgaline katıldılar. Özellikle taşınmazların, ihtiyacı olmayan fırsatçılar tarafından işgali, yani fuzuli işgal durumu, ile karşılaşıldı.[40] Terk edilmiş evlere yerleşip kendi evlerini kira-

de Yunan Fecayii) 1920-1922, yay. haz. Turgay Gündüz, İstanbul: Düşünce Yayınları, 2004. Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa-Denizli - 1919-1923)*, Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, 1999. *Türkiye'de Yunan Fecayii*, 1-2, yay. haz. Mustafa Turan-Süleyman Özbek-Zahit Yıldırım, Ankara: Berikan Yayınları, 2003.

39 Şark muhacirleri için bkz. Tuncal Öğün, *Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1925-1923): Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*, Ankara: Babil Yayın Dağıtım, 2004.

40 İzmir'deki durumu şu ifade gözler önüne sermektedir: "Bunlar emvâl-i metrûke sâyesinde biraz da para yapmışlar. O bağ senin bu bağ benim demişler. Yağma Hasan'ın böreği... Her biri bir tarafta bir bağ bahçe yağmalamış.", bkz. İbnülcemal Ragıb, "İzmir'in Vaz'iyet-i İktisâdiye ve İctimâ'iyesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 32, 29 Teşrin-i evvel/Ekim 1339/1923, s. 313. Fuzuli işgal ve emval-i menkule sorunu için bkz. Arı, 1995, s. 8-15 vd. İpek, 2000, s. 91-92. Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de Emval-i Metruke ve Fuzuli İşgal Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 5, sayı 15, 1989, s. 691-706. Kemal Arı, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de Emval-i Metruke ve Mübadil Göçmenler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 6, sayı 18, 1990, s. 627-657. Bazı Rumların malları ise daha terk etmelerinden önce içlerinde yaşarken işgale uğrar. Örneğin Cumhuriyet Arşivi'ndeki bir belgeden Çatalca Vilayeti'nde mübadeleye tâbi kişilerin sevkine daha başlanmadan bir Rum doktor ve ailesinin birlikte yaşadıkları evin işgale uğradığı

Levent Şahverdi Arşivi

ya verenler vardı.[41] Yağma ve işgal olaylarına karışanlar arasında Ankara'da nüfuzlu tanıdıkları olan eşraftan kişiler, memurlar ve subaylar da bulunuyordu. Ancak fırsatçıların tamamı nüfuzlu kişiler değildi. Ege Bölgesi'nde Ayhan Aktar'ın deyimi ile sanki bir "Altına Hücum" dönemi yaşandı.[42] Yerel halkın yanı sıra Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir gibi İç Ege ve Konya, Yozgat, Kayseri gibi İç Anadolu şehirlerinden insanlar yaşadıkları şehirleri bırakıp Rumların terk ettikleri malları yağmaya gittiler. Bu süreçte yağmacıların sayısı 200.000'i buldu.[43]

Yağmalanan taşınmazlar arasında evler, dükkânlar, mağazalar, atölyeler, tarlalar, bağlar ve bahçeler vardı. Terk edilen evlerde bırakılan tencere-tava, yatak-yorgan dahi yağmalandı. Yunanistan'ın Manastır vilayeti, Grebene kazası, Kastro köyünden Denizli Honaz'a göçen mübadil Murtaza Acar'ın ifadesiyle "...evler dört duvardan ibaretti. Eşya olarak hiçbir şey bulamadık. Her şey yağmalanmıştı. Kazanlar, tencereler, yatak yorgan, hatta bazı evlerin kapıları pencereleri sökülüp götürülmüştü";[44] Yunanistan'ın Kayalar kazası Köseler köyünden Tokat Erbaa'ya bağlı Kızöldüren köyüne göçen bir başka mübadil Havva Aykan da "Yerli Türkler gelir konuşuruz. Rumlar giderken köylerini olduğu gibi bırakıp gitmişler. Anlatırlar bize nasıl kazan almışlar, nasıl tene götürmüşler, nasıl çalmışlar her şeyi..." demektedir.[45]

Terk edilmiş malların yağmalanması sürecinde evlerin kapıları, pencereleri, döşeme tahtaları ve kiremitleri dahi söküldü. Bunlar ya yeni yapılan bir evde kullanılmak, ya satılarak paraya dönüştürülmek ya da gömülü olduğu sanılan paraları bulmak hırsı ile söküldü. Yağmalanan ve dört duvar halinde kalan yapılar çevre için tehlike oluşturdu.[46] Bu yağmanın mübadeleye

öğrenilmektedir. Bkz. BCA, Tarih 19.1.1924, Fon Kodu 272..0.0.11, Yer No. 17.72..12.

41 *TBMMZC*, devre 2, cilt 9, s. 61.

42 Aktar, 2000, s. 38.

43 Arı, 1999, s. 102.

44 Yalçın, 1999, s. 186.

45 *A.g.e.*, s. 231-232.

46 *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, s. 216, 240.

Levent Şahverdi Arşivi

Selanik Limanında Türkiye'ye gelmek için gemi güvertesinde bekleyenler.
(l'illustration, 27 Aralık 1924)

zarar vermesi kaçınılmazdı. Örneğin Rumların ayrıldıkları yerlerden biri olan Keskin'de yayınlanan *Keskin* gazetesi terk edilen malların yağmalanması ve bunun mübadeleye vereceği zarar üzerine 4 Ağustos 1924 tarihli nüshasında hükümeti uyarıyordu: "Rumlar Gidiyor" başlıklı bir haberde "Memleketten yüz altmış hâneden fazla Rum gidecektir. Hükûmet bunların terk edeceği hâneleri ne sûretle muhâfaza edeceğinde müttehirdir. Fi'l-lhakîka bu hâneler anca taht-ı muhâfazaya alınmazlarsa, bir hafta zarfında kapı ve pencere gibi ahşâb hiçbir şeyi kalmayacaktır. Nitekim emsâli de böyle olmuş idi."[47]

Bütün uyarılara karşın yağmanın sürdüğü ve önemli boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Birçok mübadil yağmalanmış, soyguna uğramış evlerle karşılaştı. Mübadillerin ifadeleri de bu yağmanın yaygınlığı ve boyutlarını göstermektedir. Yunanistan Vraşno'dan Honaz'a göçen mübadil Muhittin Yavuz "...Bazı evler para bulacağız, kerestesini alacağız diye yıkılmıştı...";[48] Kastro'dan yine Honaz'a göçen bir diğer mübadil Abbas Barut da "Honaz'a geldiğimizde ev diye bir şey kalmamıştı. Her şey yağ-

47 *A.g.e.*, s. 130.

48 Yalçın, 1999, s. 198.

Levent Şahverdi Arşivi

malanmış, yıkılmıştı"[49] ve Kayalara bağlı Kozlu köyünden Tokat Erbaa Kuşluk köyüne göçen mübadil Nazmi Önal da "Bize verilen evler, giden Rumların evleriydi. Fakat evler yağmalanmış, yakılıp yıkılmıştı. Ev diye bir şey yoktu ortada. Evlerin keresteleri bile sökülüp götürülmüştü!" demektedir.[50]

Terk edilen mallar yalnızca yağmacılar tarafından tahrip edilmediler. Rumların bir bölümü evlerini terk etmeden önce yıktılar. 7 Temmuz 1924 tarihli *Keskin* gazetesindeki habere göre Yozgat'ta mübadeleye tâbi bazı Rumlar "kendi evlerini yıkarak dolap yükleri ve sâire gibi tahtaya âid olan kısmını perâkende olarak satıyorlar"dı.[51] 11 Ağustos 1924 tarihli *Keskin* gazetesinde konu ile ilgili bir başka haberde "Rumların zavallı Müslüman muhâcirlere terk ettikleri binâlar ise birer enkâz hâlinde geleceklere mezâr olmaktan başka bir şey'e yaramaz. Çünkü mevcûd evlerde esâsen Rumlar kapı pencere nev'inden bir şey' bırakmadılar" denmektedir.[52] Gidenlerin tahribi ve gidenlerin arkasından, kalanların yağması yanı sıra gelenler de kalan mallara zarar verdiler. Geçim sıkıntısı çeken kimi mübadiller kendilerine verilen evlerin kerestelerini dahi tıpkı yağmacılar gibi söküp sattılar. 20 Aralık 1924 tarihli *Keskin* gazetesinde çıkan "Yıkmak Siyâseti" başlıklı haberde "Karıştıran ve Yeniköy'deki Drama muhâcirleri çarşıya odun getiriyorlar. Bunların altında biraz meşe odunu, üstünde de birkaç parça kuru çam yarmaları görülüyor. Memleketimizde çam bitmediği [yetişmediği] için bunların nereden bulunup pazara getirildiğini anlamak istedik ve ma'a'l-esef müthiş bir fecâ'at karşısında kaldık. Bu muhâcirlere o köylerde birer ev tahsîs olunmuş. Bunlar bu evlerin yalnız bir odasını kendilerine ikâmetgâh ittihâz ediyor ve diğerlerini de yıkarak enkâzını odun hâlinde satıyorlarmış. Bu çamlar da işte o evlerden çıkarılıyormuş." ifadeleri yer alır.[53]

49 *A.g.e.*, s. 203.

50 *A.g.e.*, s. 219.

51 *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, s. 103.

52 *A.g.e.*, s. 140.

53 *A.g.e.*, s. 215. Mübadillerin verdikleri zararlar hakkındaki diğer haberler için bkz. *A.g.e.*, s. 296.

Levent Şahverdi Arşivi

Tuzla'ya iskan edilen Kılkış mübadillerinin öğrenci çocukları "memleket"lerindeki son günlerinde. (İskender Özsoy koleksiyonu)

Evlerin yanı sıra boş dükkânlar da yağmaya uğradı. 24 Kasım 1924 tarihli Keskin gazetesinin haberine göre terk edilmiş dükkânların kepenkleri dahi yağmacıların hedefi oldu.[54] Evlerden, dükkânlara ve bağlardan bahçelere yağmanın boyutunu küçük bir yerleşim yeri olan Keskin özelinde görmek için 31 Ocak 1925 tarihli *Keskin* gazetesinde dönemin Dâhiliye Vekiline ithaf olunan haberde yer alan "Dün hat boyundan avdet eden bir arkadaşımız bu köylerin [Yeniköy, Karıştıran, Kirazoğlu Kışlası köyleri kastedilmektedir] içlerinden geçmiş. Gördüklerini anlattı. Şimdi o koca koca evlerin yerlerinde yeller esiyormuş. Yüz yirmi hâneden bugün ancak beş-altı ev kalmış. Mütebâkiyesinin üzerindeki ağaçlardan eser kalmadığı gibi kısm-ı a'zamının taşları bile aşırılmış. Hele bi'l-hassa beş-altı bin lira kıymetindeki iki değirmenin yerleri bile dümdüz olmuş. Bu köylerin her üçünde de mükemmel bahçeler varmış. Bunların içindeki ağaçların % 90'ından fazlası da kesilerek zavallı bahçeler tarla hâline getirilmiş" biçimindeki tespit önem taşır.[55]

54 *A.g.e.*, s. 218.

55 *A.g.e.*,s. 251.

Levent Şahverdi Arşivi

Terk edilmiş malların yağmasına köylülerden kentlilere, sivillerden kolluk kuvvetlerine kadar toplumun hemen her kesiminden insanlar karıştı. Yağmanın kapsamını ve çeşitli toplumsal kesimlerin katılımını göstermesi açısından Ege Bölgesi'ndekiler kadar zengin bir yerleşim yeri olmayan Keskin'de karşılaşılan örnekler dikkat çekicidir. Keskin'de gerçekleşen yağmanın failleri arasında sivillerin yanı sıra imam ve jandarma gibi görevliler de vardı. 20 Aralık 1924 tarihli *Keskin* gazetesinin haberine göre "...beş jandarma neferi ellerinde balta ve kazma ile çatır çatır Rum kilisesinin enkâzını sökerken, iki memleket evlâdının müdâhalesi üzerine, balta ve kazmalarını kaparak eserlerini ikmâl etmeden kiliseden firâr etmişlerdir."[56] 9 Mart 1925 tarihli *Keskin* gazetesindeki bir habere göre ise "...sâbık köy imâmlarından Laz Ömer Efendi Hoca, evvelki gece emvâli metrûkeden boş bir hânenin kapısını sökerken emvâl-i metrûke bekçisi tarafından görülerek bu hareketten men' edilmek istenmiş ise de Hoca efendi elindeki keserle bekçinin kafasını yararak firâr ettiğinden bi't-ta'kîb Çelebi köyünde derdestle hapishâneye tıkılmıştır."[57]

Mübadele, İmar ve İskan vekili Mustafa Necati.

56 *A.g.e.*,s. 212.

57 *A.g.e.*, s. 297.

Levent Şahverdi Arşivi

Yağmalanan mallar yalnızca terk edilmiş binalar ve içlerindeki eşyalardan ibaret değildi. Özellikle üzüm ve incir gibi ekonomik değeri yüksek tarımsal ürünler de yağmalandı. Örneğin Urla'dan Rumlar gittikten sonra hükümet ancak iki bin kıyye[58] üzüm ele geçirmişken, bir tüccarın altmış bin kıyye üzüm topladığı iddiasını TBMM kürsüsünden Kütahya mebusu Ragıb [Soysal] Bey ifade eder.[59] Aynı kürsüden Kütahya mebusu Besim [Atalay] Bey de Nazilli'den Çine'ye kadar olan bölgede depolanan incirlerin yetkisi olmayan kişiler tarafından, askeriyenin ihtiyacı var denilerek, depoların mühürlerinin kırıldığını ve çalındığını söyler.[60]

Terk edilmiş malların önemli bir bölümünün yağma ve işgale uğradığı, dönemin resmî makamlarınca da ifade edilir. Mübadele, İmar ve İskân eski Vekili Mustafa Necati'ye göre Türkiye'de Rumlardan kalan 100.000'den fazla terk edilmiş ev bulunmaktadır. Bu evlerin ancak 20.000-25.000'i hükümetin elinde, geri kalanı işgal altında veya kirada idi. Terk edilmiş malların önemli bir bölümü İzmir'de bulunuyordu. Dolayısıyla bu mallardan kaynaklanan sorunların yaşandığı en önemli merkezlerden biri İzmir'di. Yine Mustafa Necati'ye göre bu kentte terk edilmiş evlerin sayısı 10.200'dür. Haziran 1924'te Maliye Vekili Hasan Fehmi [Ataç] İzmir'de Rumlardan kalan malları 10.678 ev, 2.173 dükkân ve mağaza, 89 fabrika, 2 hamam, 1 hastane olarak sıralar. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet [Canıtez] Bey de İzmir'de terk edilmiş evlerin sayısını 10.600 olarak belirttir. Resmî makamların verdiği bu rakamlara karşın, basında terk edilmiş evlerin sayısı daha düşük olarak ifade edilir. Örneğin İzmir ve Trabzon basınında bu yönde yazılar yayınlanır. Bu bölgelerde terk edilmiş evlerin basında daha az sayıda gösterilmesinin nedeni buralara daha az göçmen gelmesini sağlamak olabilir.[61]

58 Kıyye eski bir ağırlık ölçüsüdür. "Kıyye-i atik" (eski kıyye) 1282 gr., "kıyye-i cedîd" (yeni kıyye) 1000 gr.dır.

59 *TBMMZC*, devre 1, cilt 25, s. 66.

60 *TBMMZC*, devre 1, cilt 25, s. 76.

61 Arı, 1995, s. 12-13. Bir mübadil Rum, yerlilerin göçmenleri istememesine dair şu söylentiyi nakleder: "Rum nüfus ayrıldıktan sonra Şile yandı. Söylenene

Levent Şahverdi Arşivi

Terk edilen mallar üzerinde mübadele sözleşmesi yürürlüğe girene kadar tasarruf hakkına sahip olan Maliye Vekâleti, bu işlerin takibi için Emval-i Metruke Komisyonu kurdu. Vekâlet, bu komisyon aracılığıyla ülkede terk edilmiş taşınır-taşınmaz malların dökümünü elde etmeye çalıştı.[62] Terk edilmiş mallar devlet hazinesi için bir gelir kaynağı olarak görüldüğü için nakil vasıtaları, madenler, hayvan ve tarım ürünleri gibi taşınır mallar açık artırma yolu ile satılmaya başlandı. Hatta nakit sıkıntısı çeken hükümet, Temmuz 1923'te subayların on aylık birikmiş maaşlarının çok küçük bir bölümünü nakit, geri kalanını terk edilmiş mallardan ayni olarak ödedi.[63] Taşınmazlardan mübadillerin iskânına uygun olanlar Muhacirin Komisyonu'na bırakıldı. Diğerleri ise ya açık artırma yolu ile satıldı ya da asker ve memurlara kiraya verildi. Maliye Vekâletinin terk edilmiş mallara ilişkin tutarlı bir siyaset izlemediği, terk edilmiş malların bazılarının enkaz niteliğinde olduğu ileri sürülerek satıldığı anlaşılmaktadır. Terk edilmiş malların bulunduğu yerlerden olan *Keskin*'de de benzer gelişme yaşandı. Konu 24 Kasım 1924 tarihli Keskin gazetesinde "Halkın yakıp, yıktığı kâfi değil imiş gibi, şimdi de emvâl-i metrûke tahrîbâtına hükûmet resmen iştirâk etmeğe başladı. Sapasağlam evlerin bir tarafında ufacık bir ârıza görüldü mü hemen dellâla veriliyor ve bir hafta müzâyede, yirmi dört sa'âti aştı diye derhâl enkâzın satılmasına karâr veriliyor. Ve ihâleyi müte'âkib de evler yıktırılıyor hangi enkâz?"[64] sözleri ile ifade edilir.

Maliye Vekâleti terk edilmiş malların idaresine yönelik izlediği tutarsız siyasetin bir diğer uzantısı olarak; terk edilmiş evlerden asker ve memurların oturdukları dışında hepsinin bo-

göre Şile'yi, göçmenleri istemeyen Türkler yakmıştı. Ama Türk evleri de yandı.", *Göç. Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, s. 173.

62 16 Nisan 1924 tarihinde TBMM'de yaptığı bir konuşmada dönemin Mübadele, İmar ve İskân Vekili Celal [Bayar] Bey "...hükümet namına resmen sarih bir şekilde bizim memlekette olan Rumların bıraktığı emvalin kıymeti şudur. Ve Rumeli'deki dindaşlarımızın bıraktığı emvalin kıymeti şudur diyebilecek bir mevkide değilim." demektedir. Bkz. *TBMMZC*, devre 2, cilt 8/1, s. 792.

63 Aktar, 2000, s. 39-40.

64 *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, s. 217-218. Aynı konu ile ilgili diğer haberler için bkz. A.g.e., s. 236-237, 248.

Levent Şahverdi Arşivi

şaltılacağını ve açık artırma yolu ile satılacaklarını, diğerleri için ise bir kira bedeli belirleneceğini duyurur. Bu karar kamuoyunda tepki ile karşılanır. Tepkiler karşısında Maliye Vekâleti, mübadillerin iskân edilecekleri bölgeler dışında kalan bölgelerde terk edilmiş malların satılacağını, mübadillerin iskânına yeterli gelmezse mültecilerin yanı sıra asker ve memurların da evlerden çıkarılacağını duyurur. Buna karşın uygulamada tutarsızlıklar sürdü. Özellikle bağ ve bahçe açık artırmalarında fiyatlar çok arttı. Ancak piyasada ürün fiyatları düşünce üretici, üretimin maliyetini dahi karşılayamaz.[65]

Yağma ve işgal ile mücadele

Mübadele sürecinin 30 Ocak 1923 tarihli sözleşme ile resmiyet kazanmasından sonra, terk edilmiş malların yağması ve işgali sorununa yönelik çözüm girişimlerinde yeni bir döneme girildi. Mübadele sözleşmesine göre terk edilmiş malların Yunanistan'dan gelecek göçmenlere verilmesi şartı terk edilmiş malların tasarrufu, yağma ve işgale uğramış mallarla ilgili sorunların çözümünü zorunlu kıldı.[66] Bu süreçte 13 Ekim 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kuruldu. Vekâlet, 8 Kasım 1923'te çıkarılan Mübadele, İmar ve İskân Kanunu ile terk edilmiş mallar işiyle uğraşmaya başladı. Bu arada terk edilmiş malların tasarrufu hakkındaki tartışmalar şiddetlendi. 11 Ekim 1923 tarihli hükümet emri ile onarım, 9 Aralık 1923 tarihli talimatname ile tahliye sürdü. Memur, subay ve mültecilerin işgalinin fuzuli olmadığı ifade edildi. Felaketzedeler bu kapsama alınmadığı için tepki doğdu. Bunun üzerine muhtaç durumdaki felaketzedelerden kira bedeli alınmayacağı açıklandı. Ancak ka-

65 Arı, 1989, s. 702.

66 Mübadele antlaşmasından gücünü alan bu şart, işgal ve yağmaya uğrayan veya uğrama ihtimali bulunan taşınır-taşınmazların ortaya çıkması halinde kamuoyunda duyurulan tamimlerle de hatırlatılır. Örneğin Kalikratya Rumlarının sevkiyatına yakın bir zamanda yayınlanan tamimde "Rumların kısa bir zamanda memleketi terk etmeleri mukarrer olduğuna göre geriye bırakacakları tarla, bostan, bağ, çayır gibi emvâl ve mahsûlât kâmilen muhâcirîne âid olduğundan..." denilmektedir. Bkz. "Kalikratya ve Çatalca Rumları Yine Gitmiyorlar", *Cumhuriyet*, sayı 24, 30 Mayıs 1340/1924, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

muoyunda tartışmalar sona ermedi. 13 Mart 1924'te TBMM'de gerçekleşen tartışmalar terk edilmiş mallardan mübadillerin yanı sıra kimlerin pay alabileceği konusu üzerinde yoğunlaştı. İskân ve geçim sorunu yaşayan binlerce insanı temsil eden milletvekilleri TBMM'de terk edilmiş mallardan öncelikle pay almak için kendilerinin "vatanın asıl evlâdları" olduklarını ifade edecek kadar ileri giderler. Terk edilmiş malların paylaşımında çeşitli kesimler adeta yarışa girişir.[67] Terk edilmiş malların müzayede yolu ile satışı mal sahiplerinin işine yarar. Bu bağlamda mesken buhranı yaşandı. Satış ve bekçi tutulması gündeme geldi.[68] Boşaltılmalarına karşın evlerin çoğunun tahribi sürdü. Evlerin korunması için mübadil göçmenler gelmeden boşaltılmamasına karar verildi. 16 Nisan 1924'te Emlak-ı Gayrı Menkule Kanunu, 6 Temmuz 1924'te ilgili talimatname çıktı. Böylece fuzuli işgal yerine mübadillerin iskânı ve terk edilmiş malların bu amaçla tasarrufu yasal kesinlik kazandı.

Terk edilmiş malların yağması ve işgali ülke ekonomisi açısından olumsuz etkiler yarattı. Yerleşim yerleri tahrip oldu. Tarım alanları zarar gördü ve tarımsal üretim olumsuz etkilendi. Ancak bu girişimlerin ardında yalnızca Rumlara, işgalci Yunanlılar ile olan yakınlıklarından dolayı duyulan öfke yoktu. Kuşkusuz Anadolu'nun Müslüman halkının gözünde zenginliği ve refahı temsil eden Rumların bıraktıkları mallar iştah kabartır. Dolayısıyla Rumların geride bıraktıkları servet ortada kalmayacaktır. Bu servet Müslüman unsurlara aktarılacaktı. Milli Mücadelenin hemen ertesi yaşanan terk edilmiş mallara yönelik yağma ve işgalin altında bu serveti aktarma amacı yatmaktadır. Bir anlamda gayrimüslim unsurlara ait olan ekonomik birikimin, Müslüman unsurlara aktarılması amaçlanır. Bu, sayıca azalan gayrimüslim unsurların iktisadi etkinlik itibariyle zayıflatılması amacıyla da uyumludur. Bu sürecin aktörleri kimlerdir? Bu servet aktarımı eylemi, gerçekten de bir zaferin ardından savaş meydanında galiplerin, mağlupların ağırlıklarını yağmalaması gibi değerlendirilebilir mi? Ya da zafer reflek-

67 Aktar, 2000, s. 34.

68 *BCA*, Tarih 27.4.1924, Fon Kodu 272..0.0.79, Yer No. 72.2.27.

Levent Şahverdi Arşivi

sini aşan, daha kalıcı ve ortak bir bilincin ürünü olarak görülebilir mi?

Zaferin hemen ardından gerçekleşen ve çok çeşitli toplumsal kesimlerin katıldığı terk edilmiş malların yağma ve işgali, izleyen yıllarda Türkiye ekonomisinde sermaye birikiminin oluşumu sürecinde etkili oldu. Mübadele üzerine araştırmalar yapan Kemal Arı bu durumu "Türkiye'de önce küçük sermayeli özel girişimciliğin, giderek de ileriki yıllarda büyük sermayenin oluşumunda, bu paylaşımın etkisinin büyük olduğunu söylemek yanıltıcı olmamaktadır." sözleri ile ifade eder.[69] Kemal Arı bu gelişmede hükümetin rolü ile ilgili olarak ise "Buna karşın yine de haksız sermaye edinme sürecini, hükümetlerin bilinçli olarak belli bir kesime rant sağlaması olarak görmek ve bu şekilde algılamak yanıltıcıdır... başta bu arazilerin ve diğer taşınmazların ilgisiz kişilerin eline geçmesinde hükümetlerin kararsızlıklarının ve yanlış politikalarının etkisi olmakla birlikte, bu politikaların bilinçli olarak belli bir kesime rant sağlama çabasının sonucu olduğu söylenemez. Haksız mal ve sermaye edinilmesinin asıl nedeni, savaş sonrasında hükümetin henüz hukuksal ve siyasal otoritesini kuramadığı kargaşa ortamında, bir olupbitti ile bu mallara bazı kişilerce cebren el konulmuştur." demektedir.[70]

Savaş ertesi kargaşa ortamında terk edilmiş malların yağma ve işgalinde hükümetin siyasal ve hukuksal otoritesini kuramaması etkili unsurlardan biridir. Ancak yegâne neden bu değildir. Hükümetin uzun süre bu malların tasarrufuna yönelik rasyonel kararlar alıp uyguladığı söylenemez. Hükümet bu mallardan azami seviyede yararlanmanın yollarını arama konusunda yeterli beceri ve gayreti göstermediği gibi, bu konuda yeterince istekli davrandığı da söylenemez. Bunun yerine, birçok bina enkaz oldukları gerekçesiyle müzayede yolu ile satıldı ve satışlardan gelir sağlandı. Bu binaları satın alanlar ise binaları enkaza çevirerek ucuz inşaat malzemesi elde ettiler. 7 Ocak 1925 tarihli *Keskin* gazetesinde sağlam evlerin enkaz diye satıl-

69 Arı, 1999, s. 98.

70 *A.g.e.*, s. 98-99.

Levent Şahverdi Arşivi

ması ve bu girişimin ekonomik rasyonaliteye uygun olmadığına dair şu eleştiri Ankara Mebusu Hilmi Bey'e hitaben kaleme alındı: "Bura idâre-i mülkiyesi iki aydan beridir bir eline kazma bir eline de başka vâsıta-i tahrîb aldı. Keskin'in emlâk-ı metrûkiyesini kökünden söküp almak istiyor. Mütemâdiyen söküp atıyor. Bugüne kadar sağlam ve kâbil-i sekîne olmak üzere elliden fazla evi enkâz diyerek şuna buna sattılar ve memleketi de delik deşik bir baykuş tüneğine döndürdüler. Hâlbuki enkâz nâmıyla satılan bu evler kat'iyyen enkâz değil idi. Hepsi de sekîneye kâbiliyetli idi. Fakat ba'zı zevâtın kirâ ihtiyâcları için enkâz diye satılması îcâb ediyordu. Fakat bugün bu enkâz bedelinden millet sandığına bin lira girmedi. Yarın arsaları da satılsa bu da belki bin lira tutmaz. Hâlbuki satılan bu elli hâne arsalarıyla birlikte satılsaydı on bin liradan fazla tutmazdı. Aynı zamanda alanlarda sirâyet ettirerek ayak üzerinde durdururlardı. Ve bu sâyede memleket de harâb olmazdı. Hâlbuki hükûmetin ihtiyâr ettiği fenâ şekil yüzünden hem hazîne mutazarrır oldu hem de memleket harâb oldu."[71]

Hükümetin savaş ertesi kargaşa ortamında siyasal ve hukuki otoritesini kuramaması, izlediği kararsız ve yanlış politikalar terk edilmiş malların yağması ve işgaline zemin hazırladı. Ancak hükümetin terk edilmiş malların verimli şekilde tasarrufu ve korunması ile ilgili etkin bir rejim kurmak konusunda gönüllü ve hızlı davrandığı söylenemez. Aksine taşrada hükümet otoritesini temsil edenler ve bunlarla işbirliği halinde olan yerel nüfuz sahipleri terk edilmiş malların yağma ve işgalinde doğrudan veya dolaylı olarak rol oynadılar. Burada hükümetin izlediği yol duymazlıktan ve görmezlikten gelmek olur. Çeşitli şekillerde yağma ve işgalden haberdar olan hükümetin ancak kamuoyu baskısı ile harekete geçtiği bilinir. Keskin gibi küçük bir yerde yaşananların gazeteye yansıyana kadar kamu görevlilerinin bilgisi dışında gerçekleşmiş olduğunu düşünmek ne kadar doğrudur? *Keskin* gazetesi, haberleri verirken kamu görevlilerinin bu duyarsızlığına dikkat çekercesine 12 Mayıs 1924 tarih-

71 *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, s. 236. Benzer başka haberler için bkz. *A.g.e.*,s. 248.

Levent Şahverdi Arşivi

li nüshasında yayınlanan "Emvâl-i Metrûke Yağması" başlıklı yazıda olduğu gibi "Bir mâlın sâhibi, mâlına bakmazsa kapanın elinde kalması tabî'idir. Hükûmet mâlına sâhib olmuyorsa kabâhat kimdedir? Bunu yine hükûmetin takdîrine havâle ederiz." ifadesine yer verir.[72] *Keskin* gazetesinde 31 Ocak 1925'te yayınlanan bir yazıda kamu görevlilerinin duyarsızlığı nedeniyle Keskin'de yaşanan yağmanın boyutu ile ilgili olarak "... hükûmet olan yerde bu kadar vâsi' tahrîbât mümkün değil, yapılamaz. Hatta zelzeleler, semâvî âfetler bile koca koca ma'mûreleri böyle kolaycacık hak ile yeksân edemez. Hâlbuki Keskin'deki hükûmetsizlik zelzeleye de, âfet-i semâviyyeye de rahmet okutturdu." benzetmesi yapılır.[73]

Terk edilmiş malların yağma ve işgali merkezden bilinçli yönetilmiş bir siyasetin yansıması değildir. Ancak taşrada hükümet otoritesini temsil eden bazı kişiler bu otoriteyi yağma ve işgali durdurmak için kullanmak yerine, bilinçli olarak bu girişimlere karşı kamu otoritesini etkisiz kılarlar. Bu konuda yine Keskin'de yaşanmış olaylar anlamlı örneklerdir. 20 Aralık 1924 tarihli *Keskin* gazetesinin haberinde yağmacılar ile memurlar arasındaki ilişki "Emvâl-i metrûkeden sökülen bir kapı çarşıda yakalanmış, müsâdere olunmuş. Emvâl-i metrûke ambarlarına konmuş. Fakat iltimâslar baskın geldiği için ambara giren kapı, tekrar ambardan çıkarılmış, aşırana i'âde olunmuş ve yine çarşıda satılmış. Doğrusu şu idâre-i maslahat usûlüne hiçbir şey denemez. Me'mûrların vazîfesi sızıltı çıkarmamaktır. Her şey'in kanını içine akıtmalı ki, sızıltı da çıkmasın." sözleri ile ifade edilir.[74] 10 Ocak 1925 tarihli *Keskin* gazetesinde çıkan bir yazıda terk edilmiş malların yağmasına jandarmanın göz yum-

72 *A.g.e.*, s. 15.

73 *A.g.e.*, s. 251. Kamu görevlilerinin duyarsızlığı ve yetersizliğinin yaşandığı yegâne yer Keskin değildir. Dönemin basınında benzer haberlere rastlamak mümkündür. Örneğin Kayseri'de mübadillerin zor yaşam koşulları tasvir edildikten sonra şiddetle hissedilen mesken sorununun nedeni olarak terk edilmiş Rum ve Ermeni evlerini köylü ve şehirli eşrafın ellerine geçirmiş olması gösterilir ve ardından *"Nerede 'imâr ve iskân müdîrleri, nerede vâliler, nâhiye müdîrleri?"* diye sorulur. bkz. "Hicret Masallarından", *Cumhuriyet*, sayı 41, 16 Haziran 1340/1924, s. 5.

74 *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, s. 213.

Levent Şahverdi Arşivi

ması ile ilgili olarak "Ya müte'addid bekçilerle jandarma devriyesinin gözü önündeki Pazar yerinde tahrîbâtın ma'nâsı ne oluyor?" denmektedir.[75] 20 Aralık 1924 tarihli *Keskin* gazetesinde çıkan bir yazıda ise konu ile ilgili mizahi bir üslupla şu haber yer alır: "Evvelki gün iki jandarmanın önünde sekiz on yük kütük zâbıtaya doğru götürülüyordu. Sorduk müsâdere etmişler. Zâbıta yakacağı odunu böyle müsâdere ile tedârik ettikten sonra Rum kilisesini acaba neden yıkmaya kalkmadı? Zâhir gösteriş olsun diye. Öyle ya mâdemki, halk yıkıyor, muhâcir yıkıyor, bir tarafını da zâbıta yıkmalı. Ve mutlaka tahrîbâta resmiyet karışmalı ki; iş biçiminde olsun. Doğrusu yaşasın zâbıta!"[76] Kolluk kuvvetlerinin yağma ve işgal olaylarındaki rolüne ilişkin bir diğer olayı Antalya mebusu Rasih [Kaplan] Efendi TBMM'de şöyle anlatır: "Ziya Efendi isminde bir polis Arasta'da Alaiyeli Mehmet Efendi isminde bir tüccâra gelir, der ki; sende emvâl-i metrûke varmış, Mehmet Efendi, peki ne olacak, der. Ziya Efendi sonra görüşürüz diyerek gider, sonra ikindi üzeri yine gelir. Mehmet Efendi cevâben sen kim oluyorsun, emvâl-i metrûke ile iştigâl eden bir hey'et, bir komisyon var, der. Maksat tüccârla görüşüp anlaşmak. Tüccâr yaklaşmayınca o polis iki gün sonra yanına iki arkadaş alıyor, o tüccârın evini basıyor. Ev eşyâsıyla ne gibi eşyâsı varsa hepsini kaldırıp götürüyor."[77]

Keskin'de terk edilmiş mallara yönelik yağma ve işgal girişimlerine karşı hükümetin etkin önlemler almaması üzerine *Keskin* gazetesi hükümete yönelik eleştirilerinin dozunu artırır. Gazetenin hedefinde kazanın en büyük mülki amiri olan kaymakam vardır. Gazetede yayınlanan konu ile ilgili bazı haberlerde hükümetin duyarsızlığı doğrudan Keskin Kaymakamı Saip Bey'e yönelik eleştirilerle ifade edilir. Hatta gazetede yayınlanan bir haberde kaymakamın kışlık yakacağını terk edilmiş binalara ait enkazdan aldığı iddia edilir.[78] Gazetenin Keskin'deki yağma ve işgaller ile kamu görevlilerinin rollerini dile geti-

75 *A.g.e.*, s. 242.

76 *A.g.e.*,s. 213.

77 *TBMMZC*, devre 1, cilt 25, s. 72.

78 *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, s. 253.

Levent Şahverdi Arşivi

ren haberleri bir süre sonra kamu görevlileri arasında ve özellikle kaymakam nezdinde rahatsızlığa neden olur. Bu rahatsızlık gazetenin yayınının durdurulmasına yol açar.[79] Gazete kısa bir süre sonra tekrar yayınlanmaya başlar. Gazete, bundan sonra da yağma ve işgaller ile ilgili yayınlarını ne durdurur ne de yavaşlatır.

Sorun TBMM'de tartışılıyor

Terk edilmiş malların yağma ve işgaline dair şikâyetler ve hükümetin olaylardaki rolü, bu tür olayların yaşanmaya başlanmasından kısa bir süre sonra 25 Kasım 1922'de TBMM'de gündeme geldi. Kütahya Mebusu Ragıb Bey, işgalden kurtarılan bölgelerde terk edilmiş malların uğradığı yağmaya ilişkin kendisine ulaşan bir mektubu TBMM'ye sundu. Ragıb Bey'in okuduğu ve gönderenin kimliğini açıklamadığı mektupta İzmir çevresinde terk edilmiş malların yağmasında kamu görevlilerinin yolsuzlukları anlatılır: "Yağma edilen mâllar için yağmacılar üçer, beşer yüz lira vererek Emvâl-i Metrûke Komisyonu Re'îs ve hey'etleriyle uzlaşıp yedlerindeki mâlları serbest olarak çıkarmaktadır. İçinde kırk beş, elli bin liralık mâl olan bir mağazayı komisyona üç dört bin lira veren ve hiç san'attan anlamayan kimseler açıp içindeki mâlları serbest bir sûrette satmakta iken şiddetle ihbârât vukû' bulması üzerine bu def'a mâlları mağazadan aşırttıktan sonra içerisinde kalan çürük, çarık birkaç parça üzerine Hükûmet tekrâr mühür basıyor. Sanki bununla halkı aldatmak istiyor. Elinde eskiden birkaç yüz liralık mâlı olanlar mu'âmelede serbesttir. Bunlar şimdi komisyonun ma'lûmâtı tahtında yüz binlerce liralık mâla vesîka veriyorlar. Hâlâ yedlerindeki üç beş yüz liralık eski faturanın muhteviyâtı bitmiyor. Her gün mağazalar boşalıyor, Akşehir, Burdur, Isparta, Uşak hatta Ankara'ya kadar gidiyor. Belki bu mâllardan orada meb'ûslar bile satın alıyor. Emvâl-i metrûkeye ta'yîn edilen nâmuslu insânlar kâmilen isti'fâ ederek çekildi. Şimdi ise mümtâz simâların elinde dönüyor. Bu gidiş-

79 *A.g.e.*, s. 239-240, 245.

Levent Şahverdi Arşivi

le emvâl-i metrûkenin bedeli komisyonların ma'âşına kifâyet etmeyecektir."[80]

Mektup sahibi sorunun çözümü için İstiklal Mahkemesi kurulmasını önerir. Ragıb Bey'in okuduğu mektubun ardından TBMM'de bazı mebusların haksız yere terk edilmiş mallardan yararlandıkları yönünde suçlamalar dile getirilir. Bu suçlamalardan kaynaklanan sert tartışmalar yaşanır. Bazı mebuslar konunun gizli oturumda görüşülmesinin uygun olacağını ileri sürerler. Bazıları ise buna karşı çıkar. Örneğin Erzurum Mebusu Salih Efendi konunun gizli oturumda görüşülmesini savunan Karahisar-ı Şarki Mebusu Ali Sururi [Tönük] Efendi'ye "Hırsızlık alenî olmuş" sözü ile karşılık verir.[81] Açık oturumda konunun görüşülmesini savunan Antalya Mebusu Rasih Efendi TBMM'de konunun kapalı oturumda görüşülmesinin "bu mes'elenin saklanacak kısmı var demektir" anlamına geleceğini ileri sürer.[82] Tartışmalar TBMM'deki muhalefetin önemli isimlerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in katılımı ile hükümete yönelik bir güven sorunu haline gelmeye başlar. Görüşmelerin ilerleyen dakikalarında Ali Şükrü Bey Dâhiliye Vekâleti'nin gelişmeler karşısında ne yaptığını sorar. Dâhiliye Vekili Ali Fethi [Okyar] Bey hükümetin gereken tedbirleri aldığını ve görevini yaptığını belirterek tartışmaları ve suçlamaları kesmek ister.

Dört gün sonra, 29 Kasım 1922'de TBMM'de Maliye Vekili'nin açıklamalarda bulunacağı bir gizli oturumda konu gündeme gelir. Görüşmeler sırasında Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey yağmayı yapanları birebir tespit etmenin mümkün olmadığını, yağmaya her sınıftan insanın katıldığını belirttir.[83] Tartışmalar sırasında, İzmir'e giren ve kentin yönetimini alan idarenin yeterli teşkilatının bulunmadığı ve bu teşkilatsızlığın yönetimin etkin tedbirler alıp özellikle uygulamasını güçleştirdiğini ileri süren Kütahya Mebusu Ragıp Bey, ordunun İzmir'e girişinden bir gün sonra başlayan ve dört beş gün süren bir dev-

80 *TBMMZC*, devre 1, cilt 25, s. 66.

81 *A.g.e.*, s. 71.

82 *A.g.y.*

83 *TBMMGCZ*, cilt 3, s. 1137.

Levent Şahverdi Arşivi

rede İzmir'in yağmalandığını ve bunda zengin Yahudilerin büyük rolü olduğunu belirttir.[84] Ragıp Bey'in Yahudileri yağmanın başlıca aktörü olarak göstermesi döneme egemen olan gayrimüslim karşıtı milliyetçi tutumun bir başka yansımasıdır.

Gerek açık, gerek gizli oturumda terk edilmiş malların yağma ve işgaline karşı hükümetin gelişmeleri takip ettiği ve gerekli müdahalelerde bulunduğu ve bulunacağı biçimindeki bir yaklaşımın dışında başka etkin önlemler ve somut öneriler dile getirilmez. Faillerin kimliği üzerinde pek durulmaz. Bu konu özellikle mübadele süreci başladıktan sonra ve bilhassa mübadele sırasında yaşanan sorunlar yüzünden tekrar TBMM gündemine gelir. Bu süreçte Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin yetersizliği yaşanan sorunların nedeni olarak gösterilir. 30 Ekim 1924'te mübadele ve iskân meselesi ile ilgili olarak TBMM'de yapılan görüşmede vekâletin yetersizliği, kimi memurların usulsüz davranışları bazı mebuslarca dile getirilir. Örneğin Saruhan Mebusu Abidin Bey emval-i menkule satışı ile elde edilen gelirden senet karşılığı memurlara borç para verildiği ve İzmir'de bu işlemin kayıtlarının tutulduğu defterin kaybolduğunu söyler.[85] Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur, vekâletin kadrolarının şişkin olduğunu ve bu kadrolarda emekli memur ve subayların da bulunduğunu ancak bunun vekâletin dinamizmine zarar verdiğini belirttir.[86] Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi emekli memurların istihdamından dolayı vekâleti "Mütekâ'idler Dârü'l-acezesi" olarak nitelendirir.[87] Çankırı mebusu Talat Bey "Muhâcir olmayan yerlere de me'mûr gönderiyorlar" ifadesi ile Vekâletteki zafiyete dikkat çeker.[88]

Vekâletin yetersizliği yanı sıra diğer kamu görevlilerinin davranışları da TBMM'de dile getirilir. Örneğin Keskin'de kaymakam hakkında çıkan söylentiler gibi Kastamonu mebusu Halit [Akmansü] Bey de Safranbolu kaymakamı hakkında-

84 *A.g.e.*, s. 1134.

85 *TBMMZC*, devre 2, cilt 9, s. 89.

86 *A.g.e.*, s. 86.

87 *A.g.e.*, s. 100.

88 *A.g.e.*, s. 89.

Levent Şahverdi Arşivi

ki söylentileri TBMM'de nakleder. Buna göre mübadillere verilmesi gereken evlerin en iyileri memurlar ve diğer kişiler tarafından işgal edilmiştir. Muhacirin memuru kazaya gelir ve birkaç gün kalır. Bu sırada kaymakama bir komisyon kurarak sorunun çözümünü önerir ve kazadan ayrılır. Kaymakam ise anılan komisyona nüfuz edemez, işgal sorunu halledilemez. Yeterli mal ve mülk olduğu halde Safranbolu'da mübadillerin iskânı sorunu çözülemez.[89] Anılan "Tevzî' ve Taksîm Komisyonlarının" yerli nüfuz sahiplerinin etkisi altında kaldığı ve mal dağıtımında zaman zaman bu grupların lehine düzenlemeler getirdiği olur.[90] Bazı mübadillerin ifadeleri de bu durumu doğrulamaktadır. Örneğin Yunanistan'ın Manastır vilayeti, Grebene kazası, Kastro köyünden Denizli Honaz'a göçen mübadil Mustafa Akan "Honaz'ın yerli eşrafından bir iskân komisyonu kurulmuş. Onlar kendi bildikleri gibi dağıttı. Bazı tarlaların yarısına bu komisyondaki kimi kişiler el koymuş. 30 dönüm diye verilen, 15 dönüm kadardı. 1937 yılında kadastro geldi. Ölçtü biçtiler arazileri. Bize dokuz dönüm diye verilen bahçe iki dönüm çıktı!" demektedir.[91] Honaz'a Yunanistan Vraşno'dan göçen mübadil Muhittin Yavuz da mal dağıtımlarında yerlilerin etkisi ve uğradıkları haksızlıkları "Ben iyi hatırlıyorum. Şurada yıkılmış bir ev vardı. Yağmalanmış. Geriye sadece çıralı özleri kalmış. Muhittin Dayım başladı özleri kesmeye. Yerlilerden Bakkal Osman da özleri götürmeye geldi. Yanında da birkaç kişi getirmiş. Dayıma baston vurmuş, 'Bırak, dokunma o özlere!' demiş. Dayım korkup kaçtı bizim eve. Duvarda tabanca vardı. Aldı tabancayı eline, 'Ben o adamı vuracağım!' diyordu. Annem engel oldu. Bırakmadı evden dışarıya. Onlar da mertekleri yükleyip götürdüler. Bakkal Osman o zaman bizi yerleştirecek, malları dağıtacak olan 'iskân komisyonu' başkanı idi. Düşün sen gerisini! İşte onlar yedi haklarımızı!" sözleri ile anlatır.[92]

89 *A.g.e.*, s. 96.

90 Arı, 1999, s. 109.

91 Yalçın, 1999, s. 188.

92 *A.g.e.*, s. 203.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Tanrıöver.

Yağma ve işgal olaylarında yağmacı ve işgalcilerin toplumsal konumu ve güçleri etkili olmuştur. Sivil halktan yağmacılar ve işgalciler, ya yerel kamu görevlilerini umursamayarak ya da onlarla işbirliği olarak içinde yağma ve işgal girişimlerinde bulunurlar. Ancak zaman zaman yağmacı ve işgalcilerin gücüne kaymakam ve vali düzeyindeki kamu görevlilerinin dahi karşı koyamadıkları görülür. Bunların kimisinin gücünü subay olmaktan, kimisinin ise mebus olmaktan aldığını yine TBMM'de yaşanan tartışmalardan öğrenilmektedir. Örneğin İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey merkezî otoritenin gücünün taşrada muhalefete uğradığı ve kırıldığını, bu muhalefetin bir ucunun mebuslara kadar uzandığını şöyle belirtir: "...merkezin verdiği emir, tatbîk edilmek için yolda bin bir muhâlefete uğruyordu, bin bir mümâna'ata uğruyordu. Niçin? Bir vekîl sıfâtıyla emri tatbîk edecek siz değilsiniz. Emri tatbîk edecek derece derece birçok me'mûrlarınız vardır. Elden ele geçtikçe her me'mûrun derecesine göre kâbiliyetine göre, idrâkine göre, emirler tahavvül eder ve öyle emirler olur ki daha yolda çürümüştür. Nâkâbili tatbîk bir hâle gelmiştir. İ'mâr ve İskân Vekâletinin bütün emirleri muhtelif vekâletlerle de alakadardır. Bir zâbit çıkarmak lâzım geldiği vakit, bir meb'ûsu fuzûlî olarak, haksız olarak işgâl ettiği evden fabrikadan çıkarmak için yalnız vekîlin emri kifâyet etmiyor. Bir vâli bir kaymakâm karşınıza çıkıyor ve diyor ki korkuyorum efendi diyor. Ben bir kaymakâmdan işittim, meb'ûslardan korkuyoruz diyorlar. Böylelerin mevcûd olduğunu da bilirsiniz efendiler."[93] Dersim Mebusu Feridun Fikri [Düşünsel] Bey de Hamdullah Suphi gibi işgal ve yağmanın bir ucunda ba-

93 *TBMMZC*, devre 2, cilt 9, s. 91.

Levent Şahverdi Arşivi

zı mebusların, hatta vekillerin var olduğu iddiasını dile getirir ve bu iddianın dayanağı olarak İskân ve Teavün Cemiyeti Reisi Doktor Bahtiyar'ın "şikâyetnâme" olarak nitelendirdiği telgrafını TBMM'de okur: "... meb'ûs, büyük küçük me'mûr, zâbitân ve eşrâf ile harîkzedelerin muhtâc-ı mu'âvenet olanlarından gayrisinin harîkzede perdesi altında Rum emvâl-i metrûkesinde devâm eden fuzûlî ikâmetleri ye's ve fütûru artırmış ve muhâcirlerin perişânlığını ta'zîf eylemiştir."[94] Telgraf terk edilmiş malların yağma ve işgalinde, eşraftan mebuslara, işgalcilerin kimliğine dair tabloyu özetler niteliktedir.

Hükümet ve hükümet yanlısı mebusların merkezî hükümetin bilgisi dışında münferit eylemler olarak nitelediği yağma ve işgal girişimleri, kimi mebuslarca çıkar amacıyla kamu görevlilerinin hatta mebus ve vekillerin dahi göz yumdukları ve karıştıkları suistimal olayları olarak nitelendirilir. Ancak bu olaylara mebus düzeyinde karışmış kişilerin adı açıkça anılmaz. Merkezî hükümetin taşrada etkin önlemler alamaması hükümet zafiyeti olarak değerlendirilir. Gümüşhane Mebusu Zeki [Kadirbeyoğlu] Bey Mübadele, İmar ve İskân Kanunu'nun ikinci maddesinin Vekâlete bu amaçla askeri ve mülki teşkilattan, hükümete ait diğer bütün imkânlardan yararlanma imkânı verdiğini hatırlattıktan sonra "Bu vaz'iyetin karşısında gerek mülkî ve gerek askerî olsun zabt edilmiş olan evleri tahliye edemediği takdîrde İskân ve İ'mâr Vekâletine terettüb eden vazîfe, oradan çekilmek idi. Ya bu deveyi gütmeli, ya da bu diyârdan gitmeli. Başka çâre yok efendiler" diyerek bakanı istifaya davet eder.[95] Bu tartışmalardan çok değil altı gün sonra, 5 Kasım 1924'te TBMM'de Hamdullah Suphi Bey "Balıkesir Meb'ûsu Hulusi Bey'in yaz için, kış için ayrı ayrı evler kapattığını, bir sabun fabrikasına vaz'-ı yed ettiğini, binlerce zeytin ağacı aldığını" Ayvalık kaymakamından duyduğunu söyler.[96] Böylece TBMM'de yağma ve işgal olaylarına karışmış bir mebusun adı ilk defa açıkça anılmış olur.

94 *A.g.e.*, s. 94.

95 *A.g.e.*, s. 105.

96 *TBMMZC*, devre 2, cilt 10, s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç: Yağma ve işgalin arkasındaki milliyetçi tepki

Gerek basında gerek TBMM'de yağmacı ve işgalcilerin kimlikleri genellikle açıkça ifade edilmemekle birlikte, örnekleri dile getirildiği üzere terk edilmiş malların yağması ve işgali sabittir. Faillerin çoğu kez kimlikleri açıklanmasa da eşraftan mebusa, hemen her kesimden insan bu olayların içinde yer alır. Hükümetin bu tür olayları engellemekte yetersiz kalmasında ise yegâne neden bürokratik mekanizmadaki aksaklıklar ve otorite boşluğu değildir. Yağmacı ve işgalcileri cesaretlendiren muzaffer ruh halini ve ülkenin içinde bulunduğu milliyetçi atmosferi görmek gerekir. Bu atmosfer gayrimüslim unsurlara karşı şiddetli bir dışlayıcı tavrı hâkim kılar. Örneğin İktisat Vekili Mahmut Esat [Bozkurt] Bey işgalden kurtarılmış bölgelerin durumu ile ilgili olarak 30 Aralık 1922'de TBMM'de yaptığı konuşmada "memleketin hukûken, târîhen, siyâseten sâhibi Türkler olduğu gibi iktisâden de bu memleketin hakîki sâhibleri olduklarını göstermişlerdir." demektedir.[97] Mahmut Esat Bey sıradan bir devlet adamı değildir. Bu nedenle gayrimüslimlere ilişkin değerlendirmesi aynı zamanda üyesi olduğu hükümetin de gayrimüslim unsurlara ve onların iktisadi yaşam içindeki yerlerine ilişkin bakış açısını yansıtır. Bu bakış açısı milliyetçilikten kaynaklanan gayrimüslim karşıtı politikalar olarak ifade edilebilir.

Dolayısıyla yağma ve işgaller, bu malların gerçek sahiplerine iadesini sembolik de olsa ifade etmektedir. Başka bir ifade ile ülkenin "aslî" unsurları kendi ülkelerini yeniden fethetmekte-

97 *TBMMZC*, devre 1, cilt 26, s. 108. Mahmut Esat Bozkurt'unkine gayrimüslim unsurları dışlayıcı benzer görüşler, dönem içinde başkaları tarafından da dile getirilir. Örneğin Yunus Nadi bir yazısında "...artık bundan sonra bu diyârda bu diyâra nisbet-i edâ edecek her şahıs ve her şey ancak ve ancak Türk olabilir, başka değil. Artık bundan sonra bu memlekette hâkim ve halaskâr parola yalnız şundan ibâret olacaktır: Her şey Türk ve her şahıs Türk!.. Ama bunun samîmiyet ve ciddiyeti ile Türk, ya'ni bu vatana merbût ve vatandan.. Bunun hâricinde ba'demâ bu memlekette hiçbir şahsa bekâ hakkı ve hiçbir şahsa hayât hakkı yoktur." sözleriyle, sert bir milliyetçi söylemle mübadelenin nüfusu homojenleştirici rolünü ve kamuoyunda belirmiş olan bu yöndeki beklentileri dile getirir. bkz. Yunus Nadi [Abalıoğlu], "Mübâdele Siyasî, Millî ve İktisâdî Bir Hayât Mes'elesidir", *Cumhuriyet*, sayı 9, 15 Mayıs 1340/1924, s. 3.

Levent Şahverdi Arşivi

dirler. Egemen milliyetçi tepkiden beslenen gayrimüslim karşıtı ortak bilinç, kişileri yağma ve işgal olaylarına girişmekte cesur kılarken, bu bilinci paylaşan hükümetin ise yağma ve işgal girişimlerine karşı kayıtsız kalmasına neden olur. Aslında daha başlangıçta yağma girişimlerinin ekonomiye zarar vereceği TBMM'de dile getirilir. Yağma yoluyla elde edilen malların piyasada değerinden düşük fiyatlarla satılmasının haksız rekabete yol açacağı, bundan dolayı bazı tüccarın iflas edeceği, bundan yine Müslüman-Türk unsurun zarar göreceği ileri sürülür.[98] Bu uyarı hükümetin gelişmelere daha duyarlı yaklaşmasına ve kamuoyunun terk edilmiş malların yağma ve işgaline yönelik iştahının kesilmesine neden olmaz. Aksine, bu iştah kesilmediği gibi, buna terk edilmiş mallardan işgale uğramamış olanların mübadiller arasında taksimatında da bu kez kimi mübadillerin haksız yere daha çok mal elde etme ihtirasları ilave olur. Ellerindeki belgeler yeterli olmadığı için hakkı olan malı alamayan ve mağdur olan mübadillerin yanı sıra, Yunanistan'da bıraktıkları mallara karşılık hak ettiklerinin çok üstünde değerde malları sahte belgelerle edinen mübadiller de bulunur.[99]

Nüfus mübadelesi sonucu Rumların Türkiye'yi terk etmelerinden dolayı, Türkiye'deki girişimci sınıf deyim yerindeyse kan kaybına uğrar. Tarımsal üretim ve zanaatlar olumsuz yönde etkilenir. Gelenlerin iskânında yaşanan sorun ve hatalar, mübadillerin üretkenliklerini olumsuz etkiler. Müslüman-Türk girişimciler gidenlerin geride bıraktıkları mallardan yağma ve işgal yoluyla yararlandıkları gibi, izleyen dönemde uygulanan diğer Türkleştirme politikalarından da yararlanarak ekonomide gayrimüslim unsurların yerini almaya başlarlar. Ancak devletin Müslüman-Türk girişimcilere yönelik desteğinin, bu kesimi girişimcilik becerilerini geliştirmek yerine atalete sürüklediği ve bu etkinin sözü edilen kesimin uzun yıllar devlete bağımlı yaşamasını beraberinde getirdiği söylenebilir.[100]

98 *TBMMZC*, devre 1, cilt 26, s. 72.

99 Arı, 1999, s. 111.

100 Çağlar Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, s. 62-63. Ayhan Aktar,

Levent Şahverdi Arşivi

Bu anlamda eğer devlet gidenlerin arkalarında bıraktıkları malların tasarrufuna yönelik daha rasyonel kararlar alıp uygulasaydı, yani bu malların yağma ve işgalini zımni olarak destekleyeceğine, bunların ülke ekonomisine üretken biçimlerde yeniden katılımını sağlasaydı, mübadelenin Türkiye'de sermaye birikiminin oluşumuna etkisi daha farklı olabilirdi. Ayrıca özünde temel hak ve özgürlüklere aykırı bir demografik hareket olan mübadele ile gelenlerin iskânını daha az sorunla gerçekleştirip, yaşadıkları topraklardan gayri iradi bir biçimde koparılarak Türkiye'ye gelmek zorunda kalan mübadillerin acılarını en aza indirebilirdi.

Mete Tunçay'a Armağan,
Derleyenler: M. Ö. Alkan-T. Bora- M. Koraltürk,
İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 603-638

"Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, s. 141 ve devamı.

Levent Şahverdi Arşivi

İKİNCİ BÖLÜM

Sermayenin Türkleştirilmesi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

MİLLİ İKTİSAT, EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ VE İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

İttihatçılardan Kemalistlere "Milli İktisat"

> "Devletin bekasını teessüsünden beri te'min eden ve Müslümanlığı müstakil bir devlet hâlinde muhafaza eyleyen Türk unsuru, bu vazife-i mukaddeseyi güçlükle ifa edebilecek derecede ezilmiştir. Bu unsurların inkırazı memleket-i Osmaniye'yi ve Müslümanlığı ve hilâfeti tehlikeye düşürebilir. İşte bu nokta-i nazardan, kabine Türk unsurunun kabiliyeti derecesinde iktisâden ve ictimâen kuvvetlenmesini kendisine esas ittihaz edecek ve bu derecelerin tanzîminde bu ciheti nazar-ı dikkate alacaktır..."[1]

Talât Paşa'nın 1917'de kurduğu hükümetin program taslağında yer alan yukarıdaki cümleler Türkiye'nin yakın tarihinde ekonomide yaşanan Türkleştirme girişimlerinin temelinde yatan siyasal iradenin en çarpıcı ve yalın ifadesidir.

Kemalistler kadro olarak İttihatçılarla beslendikleri gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda egemen siyasal düşünce olan Kemalizm de İttihatçılıktan etkilenmiştir. Tıpkı İtti-

1 Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2008, s. 172-173.

Levent Şahverdi Arşivi

hatçılar gibi, Kemalistler de pozitivizmin tesiri altında kalmıştır. İttihatçılar ile Kemalistlerin laiklik, halkçılık ve inkılapçılık anlayışları arasında benzerliklerden, hatta İttihatçılardan Kemalizme bir süreklilikten dahi söz edilebilir. Bu süreklilik iktisat politikaları alanında gözlenir. Bunu, İttihatçılar-Kemalistler arasındaki ilişki üzerine araştırmalar yapan Erik Jan Zürcher, "Cumhuriyet'in sosyoekonomik politikaları, İttihatçıların 1913'te uygulamaya koymuş oldukları milli iktisat programının bir devamıydı." sözü ile dile getirir.[2]

Bu sürekliliğe vurgu yapan bir diğer araştırmacı Çağlar Keyder, "ulusal kalkınma tema ve amaçlarının birçoğu"nun İttihatçılardan devralındığını söyler.[3] Bilsay Kuruç bu sürekliliği, "Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomide devleti ve özel girişimciliği birbirine bağlayabilen bir kavram vardı: Milli iktisat. Bu, Cumhuriyet rejimine daha eski yılların tartışmalarından ve deneyimlerinden aktarılmıştır." sözü ile dile getirir.[4] Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisine dair dönemlendirmede bulunan Korkut Boratav, "1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmî iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemiyle şaşılacak bir süreklilik içinde olduğunu" söyler.[5]

İmparatorluktan ulus-devlete sürekliliği gözlenen veya Kemalistlerin İttihatçılardan devraldıkları ve 1920'lerde güttükleri milli iktisat politikaları ile amaçlananın ne olduğunu Yahya Sezai Tezel, "Cumhuriyet kurulduğunda, Kemalist liderlerin içtenlikle inandıkları uzun dönemli siyasi program, yeni Türk devletinin içerdiği toplumsal yapı zemini üstünde özel mülkiyete, girişimciliğe ve piyasa ekonomisine dayalı bir kapitalist iktisadi gelişme sürecini gerçekleştirmeye yönelikti" sözleriyle di-

2 Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", çev. Özgür Gökmen, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Kemalizm"*, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 52.

3 Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", çev. Nail Satlıgan, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1990, s. 45.

4 Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1988, s. XXXVI.

5 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. b., Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

le getirir.[6] Benzer bir görüşü Bilsay Kuruç, "1923'ten sonrası yenilik hamlelerinin hız kazandığı ticaret kesiminden başlamak üzere ekonominin hareketlendiği, canlandığı yıllardır. Modern bir ticaret, sınaî mülkiyet ve mali sermaye yapısı özlenmektedir. Canlanma ve yenileşmenin 'milli' bir özle dolması istenmektedir. Bu canlanmanın yabancı kaynaklarca da ekonomik destek verilmesi halinde bir 'imar ve inşa' (kalkınma) hareketine dönüşebileceği dile getirilmektedir" diye ifade eder.[7]

Kemalistler, İttihatçılardan devraldıkları milli iktisat politikası ile 1920'ler boyunca kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gördükleri bir yerli ve milli burjuvazi yetiştirilmesine dair uygulamalara yönelmişlerdir. Dönemin başında bu yönelimin belirginlik kazandığı ve bu yöndeki talep ve dileklerin ifade edildiği, yani 1920'lerde milli iktisat taleplerinin yüksek sesle dile getirildiği bir zemin olması nedeniyle, 1920'lerde ekonomiyi Türkleştirme talep ve girişimlerinin politik ve ideolojik zeminini anlamak için, 1923 İzmir İktisat Kongresi ve bu kongrede dile getirilen milli iktisat politikası uygulamaları ve iktisadi milliyetçilik anlayışı üzerinde durmak gerekir.

İzmir İktisat Kongresi

İzmir İktisat Kongresi, Ankara Hükümeti İktisat Vekâleti tarafından düzenlendi.[8] Ancak kongrenin ortaya çıkışında, İstanbul ticaret kesiminin bir dış ticaret kongresi düzenleme dü-

---

6 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 5. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 459.

7 Kuruç, 1988, s. XXXI.

8 Kongre için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler Belgeler-Yorumlar*, 3. b., Ankara: AÜSBF Yayınları, 1981. Kongre belgelerine ilişkin diğer yayınlar için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "1923 Türkiye İktisat Kongresi'ne Katkı (1)", *Birikim*, sayı 21, 1991, s. 53-58. Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye İktisat Kongresi –1923– Katkı 2", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 47, sayı 1-2, 1992, s. 395-402. Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye İktisat Kongresi 1923'e Katkı (3)", *Birikim*, sayı 38-39, 1992, s. 132-136. Murat Koraltürk, "17 Şubat-4 Mart 1923 İzmir Türkiye İktisat Kongresi'nin Belgeleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 85, 2001, s. 23-25.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Paşa İzmir İktisat Kongresi'nde. (Toplumsal Tarih *dergisi)*

şüncesi ve bu yöndeki girişimleri etkili oldu. 1922 yılının son günlerinde kurulan MTTB'nin çatısı altında bir araya gelen İstanbul'un Müslüman-Türk ticaret kesimi, kısa bir süre sonra Türk tüccarının Avrupa ve Amerikan ticaret çevreleri ile ilişki kurması yollarının araştırılması amacıyla İstanbul'da bir dış ticaret kongresi toplamak üzere harekete geçti. Düzenlenmesi düşünülen kongreye İstanbul'daki bütün Türk ithalatçılar, ihracatçılar, anonim, kolektif ve komandit şirket müdürleri, banka müdürleri, nakliye ve sigorta işletmeleri temsilcileri, iktisadi ve ticari konularla ilgili diğer kişiler davet edildi.[9] Ancak hazırlıkları tamamlanamadığı için kongre 15 Ocak 1923'e ertelendi. Bu arada İktisat Vekâleti'nin 1923 yılı şubat ayında İzmir'de bir iktisat kongresi toplama girişimi gündeme geldi. Bu bağlamda İktisat Vekâleti'nin isteği üzerine dış ticaret kongresi üç ay ertelendi.[10] İzmir'de toplanacak kongreye ilişkin hazırlık çalışmaları yapmaya başlayan MTTB'nin düzenlemeyi düşündüğü dış ticaret kongresi ise hiçbir zaman toplanmadı. İzmir'de MTTB'nin sunacağı raporun hazırlanması

9 "İstanbul'da Büyük Bir Ticâret-i Hâriciye Kongresi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 10, 17 Kanunu-i evvel 1338/17 Ocak 1922, s. 269.

10 Ökçün, 1981, s. 85-86.

Levent Şahverdi Arşivi

için 21 ve 23 Ocak 1923'te İstanbul'da hazırlık amaçlı bir toplantı yapıldı.[11]

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada, 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi 4 Mart 1923'te sona erdi. Toplam 1135 kişinin katıldığı kongrede her ilçeyi, mesleki temsil anlayışına göre bir tüccar, sanayici, zanaatkâr, amele, şirket, banka ve üç çiftçi temsilcisi olmak üzere toplam sekiz kişiden oluşan heyetler temsil etti. Bazı dernek ve meslek örgütleri de kongreye temsilci gönderdiler. Bunların başında MTTB, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Alisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti ile Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti yer aldı. Meslek grupları ve kurumlar adına görüş ve beklentilerin dile getirildiği kongrenin sonunda on iki maddeden oluşan, üzerinde bütün kesimlerin mutabık kaldığı ve "Mîsâk-ı İktisâdî" başlığı altında yayınlanan bir bildiri kamuoyuna duyuruldu.[12]

---

11 "Milli Ticaret Kongresi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 11, 20 Kanun-i sani 1339/20 Ocak 1923, s. 290. Ökçün, 1981, s. 114-142.

12 Ahmet Hamdi [Başar], "Zavallı Misâk-ı İktisâdi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 15, 1 Haziran 1339/1923, s. 33-35. Ahmet Hamdi Misak-ı İktisadi'ye ilişkin hatıralarında şu açıklamada bulunur: "İzmir İktisat Kongresi'nde bir de 'Misak-ı İktisadi' kabul etmişti. Öyle ya, Misak-ı Milli olur da neye Misak-ı İktisadi olmasın? Fikir doğrudan doğruya Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nındır. Ben Kongre kâtipliğini yaptığım için hemen hemen her gün, her saat Paşa ile beraberdim. İlk günden beri Paşa, Kongrenin bir Misak-ı İktisadi yapmasını isterdi. Bir müsvedde hazırlamış, bana vererek mütalaamı sormuştu. Şimdi iyice hatırlayamıyorum; galiba 10-15 madde kadar bir şeydi. İçinde bir takım öğütler, öğünmeler vardı, ama iktisada ait hiç bir şey yoktu. 'Türk yılmaz, Türk çalışır, Türk dinini sever, milletini sever' gibi marşlara girecek laflar bir araya toplanmıştı. Kongre kapanmazdan önceki toplantısını yapıyordu. Paşa bir Misak-ı İktisadi hazırlanacağını, bütün delegelerin bu misakta dikkate alınmasını istedikleri noktalar hakkında yazılı teklifler yapılabileceğini söyledi. Başkanlığa yüzlerce yazılı teklif verildi. İçinde toprakların sulanmasından, köylere su getirilmesinden, camilere, köy mezarlıklarına kadar dilekler vardı. Bunları Paşa ile beraber okuduk. Kendisinin hazırladığı taslakta ufak tefek değişiklikler yaptık. Hazırladığımız metin ertesi günü kürsüde okundu. Paşa da bir konuşma yaparak Misak-ı İktisadi'nin Misak-ı Milli'den daha önemli olduğunu söyledi. Sonunda alkışlar arasında 'Misak-ı İktisadi' kabul edildi ve Kongre kapandı... Misak-ı İktisadi kahramanı Kâzım Karabekir Paşa, yarattığı bu eserin kılına hiç kimseyi dokundurtmadı. Kendisi bu maddeleri bana dik-

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye iktisat tarihi yazınında İktisat Kongresi

Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi yazınında İzmir İktisat Kongresi genellikle dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Feroz Ahmad, "Kongrede ortaya atılan önlemlerin hemen hepsi tek bir temel hedefe yöneliyordu: Bir milli ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve doğmakta olan Cumhuriyet devletinin sosyoekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçleri geliştirmek." demektedir.[13] İlgili yayınların çoğunda, kongrede çeşitli kesimler adına kabul edilmiş olan kararlar ve kongre sonunda kabul edilerek ilan edilen "Misak-ı İktisadi"yi esas alan değerlendirme ve yorumlar yapılır. Örneğin Korkut Boratav pratik olmaktan çok sembolik önem taşıdığını ileri sürdüğü kongrenin, yeni rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı, çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının oylarıyla kararların alındığı bir forum olduğunu söyler.[14] Yahya Sezai Tezel kongreyi benzer şekilde bir platform olarak niteler.[15]

---

te ettirdi; adeta ordu kumandanının emir subayına talimat dikte ettirdiği gibi. Vakıa itiraza kalktım; böyle misak olmaz dedim ama Paşa'ya dinletemedim. Bu sözlerim hiç hoşuna gitmedi. Fakat bazı maddeleri benim değiştirdiğim şekilde aynen kabul etti. Merhum, memleket aşkıyla yüreği yanan temiz ve son derece çalışkan bir büyüğümüzdü. Hatırası her zaman saygıyla anılacaktır. Hazırladığı Misak-ı İktisadi, Onun saf emellerini yansıtan bir vesika olarak tarihe geçecektir.", *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!.."*, cilt 1, yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 150-152. Genel olarak kongrenin sonuçlarından İstanbul tüccarının memnun kalmadığını ve ertesi yıl kongrenin yenilenmesi isteğini Ahmet Hamdi şöyle dile getirir: "İktisâd Kongresinin biraz gayr-ı ilmî şerâ'it altında toplandığı, ehemmiyetli bir takım mes'eleleri tetkike vakit bulmadan karâr vermek mecbûriyetinde kaldığını nihâyet teferru'âtıyla meşgûl olarak esâsı ihmâl eylediği tarzında olan i'tirâzlar tamâmen hakîkat olarak da kabûl edilse, kongrenin birçok menâfi' ve fevâ'id te'mîn ettiği hakîkatinin kıymetini izâle edemez. Kongre her sene toplanmak mecbûriyetindedir. Bu kongre memleketin muhtelif sahada iktisâdî te'âlîsine vakf-ı hayât eden ve bu fa'âliyette âmil olan kimselerin hakkıdır.", bkz. Ahmet Hamdi [Başar], "İktisat Kongresi Toplanmayacak mı?", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 35, 19 Teşrin-i sani 1339/19 Kasım 1923, s. 353-354.

13 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktay, 4. b., İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999, s. 186-187.

14 Boratav, 2006, s. 45.

15 Tezel, 2002, s. 148-149.

Levent Şahverdi Arşivi

Batı'da liberalizmin neden olduğu siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşüme karşı tepki olarak muhafazakâr düşünce içinde gelişen korporatist düşünce, kapitalizm ve kapitalizmin getirdiği tüm ilişkiler ağına, siyasal ve toplumsal düzlemde özgürleşmeye ve bireyselleşmeye temelde karşıdır. Türkiye'de korporatist düşünce erken Cumhuriyet döneminde geri kalmışlığa karşı bir çözüm önerisi olarak gündeme gelir. Korporatist düşüncenin savunucularından olan Mahmut Esat Bozkurt[16] ve Muhittin Birgen,[17] Türkiye'nin Batı'ya karşı vereceği ekonomik savaşta korporatizmden yararlanmayı önerirler. İktidar çevresinde korporatist düşünceye duyulan sempatinin altında yatan başlıca neden, siyasal ağırlıklı bir meclis yapısından ekonomik ağırlıklı bir meclis yapısına geçilmesi isteğidir. Anayasada korporatist bir siyasal düzene zemin hazırlayacak değişiklikler yapmaya siyasal gücü yetmeyen iktidarın, bu tasarısını bir kongre çatısı altında hayata geçirme isteği İzmir'de hükümetin önderliğinde bir kongre düzenlenmesi fikrini doğurur. Korporatist düşünceye olan yakınlığı ile bilinen Mahmut Esat'ın başında bulunduğu İktisat Vekâleti'nin düzenlediği İzmir İktisat Kongresi'nde bizzat Mahmut Esat tarafından korporatist bir ekonomik düzen tasarısı öne sürülür. Bu tasarının önem-

İzmir İktisat Kongresi'nin reisliğini yapan Kazım Karabekir. (Cengiz Kahraman koleksiyonu)

16 Mahmut Esat için bkz. Hakkı Uyar, *Mahmut Esat Bozkurt: Sol Milliyetçi Bir Türk Aydın 1892-1943*, İstanbul: Büke Yayınları, 2000.

17 Muhittin Birgen için bkz. Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Levent Şahverdi Arşivi

Ankara Hükümeti İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt. (Toplumsal Tarih *dergisi)*

li unsurlarından biri, kongrenin sonraki yıllarda da düzenli olarak toplanması fikridir. Ancak Mahmut Esat'ın tasarısı kongrede destek görmez. Aykut Kansu'ya göre iş çevreleri temsilcilerinin liberal politikaların benimsenmesi yönünde oy kullanmaları, dolayısıyla Mahmut Esat'ın korporatist projesinin reddedilmesi, kongrenin sonraki yıllarda da düzenli olarak toplanması fikrini ortadan kaldırır.[18]

Korporatist düşüncenin izlerini taşıyan kongreyi "meslekçi" ve "devletçi" bir ekonomik platform olarak nitelendiren Zafer Toprak, buna karşın kongrenin kolektivist bir yapıyı dışladığını belirtir ve bu yönüyle kongrenin Lozan görüşmelerinin tıkandığı bir sırada Batı'ya verilen bir güvence olduğunu söyler.[19]

Benzer türden nitelendirmeleri Mete Tunçay ve Oktay Yenal da yapar. Mete Tunçay, "istişârî" bir nitelik taşıdığını söylediği kongrede ağır basan özel girişim yanlılığının Lozan görüşmeleriyle ilgili ve masanın karşı tarafında oturan devletlere yeni Türkiye'nin sosyalist bir ekonomik düzen uygulamayacağına dair güven vermeye yönelik olduğunu ifade eder.[20] Oktay Yenal iç ve dış gözlemcilerin kongreye önem verme nedenlerinden birisinin, yeni devletin iktisat rejimi konusunda komşusu Sovyetler Birliği ile yakınlaşıp yakınlaşmayacağına dair merak olduğunu belirtir.[21]

18 Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *Türkiye'de Modern Siyasi Düşünce "Kemalizm"*, cilt 2, s. 259-260.

19 Zafer Toprak, "70. Yılında İzmir İktisat Kongresi", *Görüş*, sayı 8, 1993, s. 69.

20 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 188.

21 Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayını, 2001, s. 63.

Levent Şahverdi Arşivi

اقتصاد اساسلریمز

١٧ شباط ٣٣٩ : ٤ مارت ٣٣٩ تاريخنه قدر ازميرده طوپلانان
ايك تورك اقتصاد قونغرسنده قبول اولنان اساسلر وايراد اولنان نطقلر .

ازميرده : « آناطولی » مطبعه‌سنده طبع اولونمشدر .

İzmir İktisat Kongresinde kabul edilen ilkeleri içeren İktisadi Esaslarımız kitapçığının kapağı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1930'lara kadar Türkiye'de izlenen iktisat politikalarının liberal bir karakter taşıdığı yönünde yaygın bir görüş vardır. Michael M. Finefrock'a göre hem izlenen politikaların liberal olarak nitelendirilmesi, hemde kongrede liberal düşüncenin egemen olması bir abartıdan başka bir şey değildir.[22]

Liberal olarak nitelendirilemeyecek olan 1920'lerin Türkiye

22 Michael M. Finefrock, "Laissez-Faire, The 1923 Izmir Economic Congress and early Turkish Developmental Policy in Polotical Perspective", *Middle Eastern Studies*, cilt 17, sayı 3, 1981, s. 384.

Levent Şahverdi Arşivi

İzmir İktisat Kongresi'nin katipliğini yapan Ahmet Hamdi Başar.

ekonomisindeki egemen anlayış milli iktisattır. Korkut Boratav, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra iktidara gelen İttihad ve Terakki hükümetlerinin izlediği iktisat politikalarına yön vermiş olan milli iktisat görüşünün ana unsurları ile kongrenin genel atmosferinin ve "Misak-ı İktisadi"nin benzerlik taşıdığını belirtir.[23] Zafer Toprak, kongrenin milli iktisadı Cumhuriyet'e taşıdığını söyler. Kongrenin söylemi liberal öğeler içermekle birlikte, pazar göstergelerinin ötesinde ulusal çıkarlar sürekli vurgulanır. Devletin bir biçimde devreye girmesini gerekti-

23 Boratav, 2006, s. 46.

Levent Şahverdi Arşivi

recek ortam oluşturulmaya çalışılır. Zafer Toprak'a göre kongrede devletçiliğin nüvelerini görmek mümkündür.[24]

Kongrede işçilerle ilgili kararlar hükümetler tarafından dikkate alınmaz; hatta 1930'larda sendika kurma ve grev yapma hakları yasaklanırken, 1920'lere ilişkin iktisat politikası uygulamaları arasında İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan'ın, "Kogrede çıkan iktisadi politika önerileri, milli burjuvazi yaratmaya dönük liberalist bir politikadır." değerlendirmesini doğrular nitelikte, 1925'te aşarın kaldırılması, 1924'te Türkiye İş Bankası, 1925'te ise Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1926'da Medeni Kanun'un kabulü ile taşınmaz mallara ilişkin özel mülkiyet hukukunun geliştirilmesi, 1926'da Kabotaj Kanunu ve 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi adımlar atılır.[25]

Kongrede Türkleştirme önerileri

İzmir İktisat Kongresi 1920'lerde izlenen iktisat politikaları açısından Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte bir kopuşun değil devamlılığın olduğunu, yani milli iktisadın 1920'lerde sürdüğünü gösteren bir olgu olarak öne çıkar. İzmir İktisat Kongresi'ni bu dönemde gerçekleştirilen, ekonomiyi Türkleştirme girişimleri bağlamında değerlendirilmek gerekir.

Kongrede yabancı sermayeye karşı bir tutum sergilenmez, ancak ihtiyatlı bir yaklaşım egemendir. Bunu, Mustafa Kemal Paşa kongrenin açılışında yaptığı konuşmasında, "Çok sa'y ve sermâyeye ihtiyâcımız var. Kânûnlarımıza ri'âyet şartıyla ecnebî sermâyelerine lâzım gelen te'mînâtı vermeğe her zaman hâzırız." ifadesiyle ortaya koyar.[26]

Kongrede yabancı sermayeye ilişkin egemen olan görüş Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerine paraleldir. Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinden kongre sonunda yabancı sermaye ile ilgili

24 Toprak, 1993, s. 68.

25 İlhan Tekeli-Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7, 1978, s. 72. Tezel, 2002, s. 152.

26 Ökçün, 1981, s. 252-253.

Levent Şahverdi Arşivi

olarak MTTB'nin hükümete sunulan öneri paketinde yer alan, "Ecnebî sermâyesine müstağnî kalamayacağımız âşikâr ise de, bu sermâyenin memleket için muzır olmayacak şekillere girmesinin te'mîni." ifadesine kadar kongrede yabancı sermayeye dair ileri sürülen görüş ve önerilerin iki niteliği vardır. Bir yandan sermaye birikiminin yetersiz olduğu Türkiye'de yabancı sermayeye duyulan ihtiyaç gibi bir teknik gerekçe söz konusudur, diğer yandan Milli Mücadelenin meşruiyet dayanaklarından birisi olan Türkiye'ye yönelik Batı emperyalizmine gönderme yapılır. Bu iki kutup arasında gidip gelen görüşleri kongrenin toplandığı zamanı, yani silahların henüz susmuş olduğu döneme ait koşulları göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte, kongreyi izleyen dönemde yabancı sermayeye dair resmi bir karşı duruş sergilenmez. Aksine, yabancı sermaye ihtiyatla da olsa kabul görür. Bu durumu Yahya Sezai Tezel, "Türk bağımsızlık savaşının zorunlu olarak sömürgeciliğe karşı verilmiş olması, Kemalistlerin yabancı sermayeye karşı bir tavra kaymalarını gerektirmedi. Kemalist liderlerin 1920'lerin başında iktisadi milliyetçiliğe ve bağımsızlığa yükledikleri anlam, yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının reddedilmesi ve Türkiye'de Türk devletinin yargı ve maliye erkine uygun olarak iş görmelerinin sağlanması ile sınırlıydı. Kemalistlerin iktisadi gelişme meselesine yaklaşımlarında üstünde durdukları önemli konu Türk Müslüman nüfus içinde güçlü bir girişimciler sınıfının yaratılmasıydı. Bu sınıfın yabancı sermaye ile işbirliğine dayanması iktisadi bağımsızlığı zedeleyen bir durum olarak görülmedi. Daha doğrusu geliştirilmek istenilen Türk burjuvazisini, yabancı-metropol burjuvazileri karşısında bağımlılık/bağımsızlık durumuna göre değerlendiren bir iktisadi bağımsızlık anlayışı söz konusu olmadı." diyerek ifade eder.[27]

Yahya Sezai Tezel, o dönemde sınırlarını önemli ölçüde yabancı sermaye ile ilişkinin belirlediği iktisadi milliyetçiliğe dair "Büyük ölçüde, Türkiye'nin dış ticareti üstünde önemli denetleme gücü olan yabancı kapitalistlerin Türkiye'deki birincil

27 Tezel, 2002, s. 153.

Levent Şahverdi Arşivi

aracıları olan yerli gayrimüslimlerin yerini, bu aracılık rolünü üstlenmek üzere Türk, Müslüman tacirlerin alması hedefinin ötesine geçmiyordu. Türkiye'nin dış ticaretinde yabancı kapitalistlerin denetimlerinin azaltılması gibi bir iktisadi politika hedefi söz konusu değildi. Milli ticaret burjuvazisinin milliliği, bu sınırı oluşturan tüccarların dinlerinin Müslüman, ana dillerinin Türkçe olmasının fazla ötesine geçen bir anlam taşımamaktaydı." değerlendirmesini yapar.[28]

1920'lerde egemen olan iktisadi milliyetçiliğin doğrultusu, dolayısıyla ekonomiyi Türkleştirme girişimlerinin amacı sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu Türkiye ekonomisindeki yabancı unsurları tasfiye etmek değil, bu unsurlardan milli kaygıları daha çok gözeterek yararlanmak, buna bağlı olarak gayrimüslimlerin etkinliklerini Müslüman-Türk unsur lehine azaltmak olarak ifade edilebilir. Bu doğrultuda kongrede bir dizi görüş dile getirilir. MTTB'nin yabancı sermayeye ilişkin hükümete sunduğu öneri paketi içinde hangi işlerin yalnızca yerli sermayeye bırakılacağı, bu işlere aracılarla da olsa yabancı sermayenin girmesinin engellenmesi, yabancı şirketlere imtiyaz ve özel izin verilmemesi, bunların Türk tebaa ve şirketlerine ait ayrıcalıklardan istifade etmemeleri, yabancı şirketlerin hükümetin düzenlediği azaltma ve artırmalara katılamamaları ve hükümetle sözleşme imzalamamaları ileri sürülür.[29]

Getirilen bu kısıtlamalara karşı yabancı sermayenin Türkiye'de yerli girişimcilerin yararlandıkları hak ve imkânlardan yararlanabilmeleri için veya MTTB'nin önerisinde ifade edildiği biçimiyle, "Bir şirketin Türk 'addedilmesi için" ilgili şirketin Türkiye'nin yasalarına göre kurulması, Türk dilini kullanmaya ve Türkleri istihdama mecbur oldukları, yönetim kurullarında hisse oranında Türk üye bulunması gerektiği belirtilir.

---

28 *A.g.e.*, s. 156-157. Milli Mücadele hareketinin gayrimüslim karşıtı ve milli iktisat paralelinde attığı en somut adımlardan birisi 1922'de Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'nin kurulmasıdır. Şirketin kuruluşunda dış ticarette gayrimüslimlerin oynadığı rolü Müslüman-Türklerin oynamasını sağlamak olduğu söylenebilir. Şirket için bkz. Selim Ilkin, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, sayı 2, 1971, s. 199-231.

29 Ökçün, 1981, s. 435-437.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca yerli-yabancı ortaklıklarında ödenmiş sermayenin yerli-yabancı ortak veya ortaklar arasındaki dağılım oranlarının belirlenmesi gündeme gelir. Buna göre deniz ve hava taşımacılığı, sanayi ve bankacılıkta yabancıların ortaklık payı %25'i geçemez. Orman işleri ve sermayesi 1 milyon TL'yi aşan sanayi şirketlerinde %49'u aşamaz. Maden ve demiryolu şirketlerinde ödenmiş sermayesi 5 milyon TL'yi aşan şirketlerde ödenmiş sermayenin %59'u ile sınırlıdır. Sermayesi 100 milyon TL'yi aşan şirketlerde ise ödenmiş sermayenin %69'unu aşamaz.

Kongrede yalnızca MTTB'nin değil diğer kesimlerin kabul ettikleri ilkeler arasında işgücü ve sermayenin Türkleştirilmesine ilişkin öneriler de yer alır. Örneğin çiftçi grubu, "Memleketimize gelmiş ve gelecek muhâcirlerin muntazam bir usûl ile idâresi ve geldikleri memleketin iklim ve arâzîsi ve zirâ'at usûlleri ve mahsûlâtının nev'ileri nazar-ı dikkate alınarak ona göre iskânları ve bi'l-hassa hâlî arâzîsi müsâ'id olan Türk köylerine tevzî'leri" biçimindeki altıncı maddeyi oybirliği ile kabul eder.[30] Bu maddede muhacirlerin Türk köylerine iskânlarının dile getirilmesi, muhacirler içinde Arnavutlar ve Çerkezler gibi Türk olmayan Müslüman göçmenleri Türklerin arasına yerleştirerek etnik yoğunluklarını azaltmak kaygısından kaynaklanmış olsa gerekir.[31]

Ticaret grubu Türkleştirmeye ilişkin ilkeler benimser. Bu grup içinde ağırlığı bulunan İstanbul ticaret kesiminin, odaların yanı sıra Türkleştirilmesini istediği bir diğer kurum borsalardır. Bu dilek, "Kambiyo merkezleri ve bi'l-hassa nakit ve tahvîlât borsalarının millileşmesi ve buralara Türk'e düşman siyâsî entrikaların girmesine mümâna'at edilmesi ve binâ'enaleyh borsaların ıslâhı" biçiminde dile getirilir.[32]

Osmanlı İmparatorluğu'nda cuma günleri Müslümanların, cumartesi Yahudilerin, pazar günleri ise Hıristiyanların hafta

30 *A.g.e.*, s. 402.

31 Soner Çağaptay, "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", çev. Defne Orhun, *Toplum ve Bilim*, sayı 93, 2002, s. 234-235.

32 Ökçün, 1981, s. 406-407.

Levent Şahverdi Arşivi

tatilidir. İzmir İktisat Kongresi'nde ticaret gurubunun oybirliği ile kabul ettiği, "Herhangi dîn ve mezhebe sâlik olursa olsun Cum'a günleri hiçbir dükkân ve mü'essese açık bulundurulamaz." ifadesi, Müslüman olmayan yerli-yabancı bütün unsurlara karşı bir tavırdır.[33] Bu tavır, henüz sona ermiş olan Milli Mücadele sırasında Anadolu'da ortaya çıkan ve Türk etnik kimliğine açık gönderme yapmaksızın ortak paydası Müslüman dayanışması olan Anadolu'nun Türk kökenli olmayan toplulukları ile Türkleri İtilaf Devletleri ve gayrimüslim unsurlara karşı tek cephede birleştiren eğilimin bir başka yansımasıdır.

İşgücünü Türkleştirmeye yönelik en somut talep ise kongreye katılan işçi grubunun oybirliği ile kabul ettiği, "Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbâb-ı sa'y ve ameline tahsîsi" ifadesini içeren yirmi altıncı maddedir.[34]

Kongre karar ve zabıtlarında geçen "Türk", "Türk teba'a", "Türkiyeliler" ve "yerli sermaye" gibi ifadelerin Müslüman-Türk unsuru ifade ettiğini, dolayısıyla hem yabancı sermayeye karşı Müslüman-Türk unsurun pozisyonunu güçlendirmeye yönelik istek ve dileklerin bir ifadesi olduğunu, hem de bu güçlendirmenin bir biçimde gayrimüslim unsurlar aleyhine gerçekleşmesi beklentilerini içerdiğini düşünmek mümkündür. Kaldı ki, kongrede gayrimüslim unsurların Türkiye'yi terk etmelerine bağlı olarak ortaya çıkan boşluğun Müslüman-Türk unsur ile kapatılacağı dile getirilir. Bu görüş MTTB'nin kongreye sunduğu raporda "...memleketten çekilen unsûrların ticâret ve sanâyi' vâdisinde açtıkları boşlukları bizzât veya kendi topraklarımıza alacaklarımız ırkdaşlarımız vâsıtasıyla, doldurmak sûretinde ancak menfi' sahalardaki eksiklikleri tamâmlamak şeklinde bir mesâ'î daha var." biçiminde ifade edilir.[35]

Toplumsal Tarih, sayı 182, 2009, s. 36-40

33 *A.g.e.*, s. 407.

34 *A.g.e.*, s. 433.

35 *A.g.e.*, s. 142.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

SERMAYEYİ TÜRKLEŞTİRME GİRİŞİMLERİNİN DAYANDIĞI SÖYLEME DAİR ÖRNEKLER

Anasır-ı gayrimüslimenin de silâhaltına alınması

Ekonomiyi Türkleştirme girişimlerinin uygulama boyutuna değinmeden önce, özellikle sermayenin Türkleştirilmesi uygulamalarının dayandığı zihniyetin, yani ekonomide gayrimüslim unsurlara karşı olan milliyetçi söylemin izini TBMM zabıtlarından sürmekte yarar var.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan tebaanın askerlik mükellefi olması ilk kez 1835'te bahriyede başladı. 1839'da Ermenilerin kara ordusunda görevlendirilmeleri tartışıldı. Zaman zaman Hıristiyanlardan asker alımı oldu. 1855'te Osmanlı Devleti cizyenin kaldırıldığını ve gayrimüslimlerin askere alınacaklarını duyurdu. Aynı karara göre ihtiyaç fazlası asker celp edilmeyecek ve bunlar askerlik hizmetinin yerine bedel-i askeri denilen vergiyi ödeyeceklerdi. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimler, Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle yükümlü kılınırlarsa da bedel-i askerlik uygulaması ile fiilen askerlik yapmalarının yolu kapandı. 1909'da kabul edilen kanun ile bedel-i askeri uygulamasına son verilerek gayrimüslim Osmanlı tebaası askerlik hizmeti ile mükellef kılındı. Bu kanuna göre 1910'dan itibaren Osmanlı tebaası gayrimüslimler askerlik yapmaya baş-

Levent Şahverdi Arşivi

ladılar. Bu durum 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından 1919'da İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine Osmanlı ordusundaki bütün gayrimüslim askerlerin terhisi ile sona erdi.[1]

Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayrimüslimlerin 1909-1918 dönemi dışında, yine devletin tanıdığı muafiyet ve bedeli askeri gibi yasal olanaklar nedeniyle askerlik yapmamış olmaları gayrimüslim unsura karşı duyulan kuşku ve milliyetçi söylem tarafından gayrimüslimlere karşı dışlayıcı bir durum olarak kullanıldı.

Dindaşlığa dayalı etnik çoğulculuğu veri olarak alan Milli Mücadele, Anadolu'da yaşayan ve ortak paydası İslâmiyet olan çeşitli etnik toplulukların İtilaf Devletleri ve bu devletlerin yardımıyla Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak ve Anadolu'yu Yunanistan'ın bir parçası haline getirmek isteyen Ermeni ve Rumların çabalarına karşı bir tepki hareketidir. Milli Mücadelenin zaman zaman İtilaf Devletlerine karşı söyleminden daha sert bir söylemi Ermeniler ve Rumlara yönelik geliştirdiği ifade edilebilir.[2] Bu söylemde öne çıkan konulardan birisi Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin, Müslümanların sefaletine rağmen zenginleştikleri görüşüdür.[3] Bu söyleme göre Müs-

1 Bu konu için bkz. Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

2 Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 87. Milli Mücadelenin gayrimüslim karşıtı söylemi için bkz. Suat Akgül, "Nutuk'a Göre Azınlıklar Meselesi ve Atatürk'ün Azınlıklar Hakkındaki Görüşleri", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 36, 1994, s. 107-123. Azmi Süslü, "Atatürk ve Azınlıklar", *Uluslararası Ikinci Atatürk Sempozyumu*, cilt 2, Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, 1996, s. 1013-1056.

3 Milli Mücadele basınında sık işlenen bu konuya dair ilginç bir örnek İsmail Habib Sevük'ün 2 Ekim 1921'de *Açıksöz* gazetesinde yayınlanmış olan şu sözleridir: "İşte beş, altı asırlık bütün bir tarih apaçık duruyor: Bizden hangi tazyiki ve hangi fenalığı gördüler? Ne dinlerine karıştık, ne lisanlarına dokunduk: Kiliselerinde istedikleri ayini, mekteplerinde istedikleri tedrisatı yaptılar. Bizim hükümet teşkilatı bizim için bir yük, onların cemaat teşkilatı kendileri için bir kuvvetti. Bizim nasibimiz asker olup azalmak, onların kısmeti düğün yapıp çoğalmaktı; her İslâm evinden çıkan tabut kurulan beşikten fazla fazla; her Rum hanesinde sallanan beşik çıkan tabuttan ziyade idi. Biz hükümet eşliğinde servetimizi tükettik, onlar ticarethane kapılarında keselerini şişirdiler. Çalışan bizim çiftçi, kazanan onların tüccarıydı. Müstahsilliğin bütün meşakkatini çekmek bize, komisyonculuğun bütün refahını sürmek onlara düşüyor-

Levent Şahverdi Arşivi

lümanlar askerlik hizmetini yerine getirirlerken canlarını dahi yitirirler, gayrimüslimler ise sayıca artma imkânı bulmakta ve askerlik yerine çalışma hayatında yol aldıkları için zenginleşmektedirler. Bu yaklaşım, Kütahya Mebusu Cemil [Altay] Bey'in Hıristiyan tebaanın silâhaltına alınmasına dair verdiği yasa önergesi üzerine 26 Eylül 1920'de TBMM'de Layiha Encümeni mazbatasında ortaya konur. Cemil Bey'e göre "Millet-i İslâmiye'nin vatanın muhâfaza-i istiklâl ve mevcûdiyeti uğrunda hayât ve servetini fedâ ederken teba'a-i Osmâniye'den bulunan milel-i Hıristiyâniye'nin müdâfa'a-i vatan kaydından âzâde bir hâlde teksîr-i nüfûs ve tezyîd-i nüfûza çalışmaları vatandaşlık şeref ve haysiyetiyle kâbil-i te'lîf olamayacağından bi't-tabî'i bu gibi umûr-ı nâfi'a ve hidemât-ı vataniyeye şitâb ekmekten bir vechile geri durmayacakları cihetle teklîf-i mezkûr hakîkaten becâ ve şâyân-ı kabûl görülmekte..."dir.[4]

Bu öneri hayat geçmez ancak Milli Mücadele sırasında Ankara Hükümetinin egemen olduğu topraklar üzerinde yaşayan gayrimüslimlerin durumu zorlaşır. Onlara duyulan öfke ve şüphe somut sonuçlar doğurur. 1921'de Ankara Hükümeti cephe hattında bulunan gayrimüslimlerin önlem olarak cephe gerisine sevk edilmesine karar verir.[5]

---

du. Niye sayıp duruyorum; bir milletin mesut olması için ne lazımdır, hürriyet ve serbesti mi, işte onlar hür ve serbesttiler: Kiliseleri birer 'Etniki' şubesi, mektepleri birer fitne ocağı olduğu zamanlar bile, ne kilisede yapılanı, ne mektepte okunanı soran olmadı. Saadet için ne lazım, servet ve refah mı? İşte onlar zengin ve müreffeh idiler: Ticaret kendilerinde, sanat ellerinde, servet ceplerinde idi! Düşününüz ki bir Türkiyeli Rum'un aldığı 'Averof'a' mukabil, bütün Türkiye Hükümeti sağlam iki zırhlı alamamıştı! Bizi niye özlemesinler: Bizden Yunanistan'a zengin giden Rumlar bile orada fakir, Yunanistan'dan bize çıplak gelenler bile burada zengin oldular. Çünkü burada ticaretleri rekabetsiz, hayatları emin, tesanüdleri muhkemdi. Türkiye'de onlar için askerlik yok, işlerine karışan yok, kâr ve kesblerini elinden alan yok, bilakis askerliğe bedel naçiz bir vergi, müdahaleye bedel ortaksız bir saha-yı ticaret vardı...", Bkz. *İsmail Habib Sevük'ün Açıksöz'deki Yazıları 1921-1922; Makaleler-Fıkralar*, haz. Mustafa Eski, Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, 1998, s. 140-141.

4 *TBMMZC*, devre 1, cilt 4, s. 354.

5 Zekeriya Türkmen, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayr-ı Müslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, cilt 6, sayı 22, 1998, s. 211-230.

Levent Şahverdi Arşivi

Çorum Mebusu Haşim [Apaydın] Bey yalnızca Hıristiyanların değil Musevilerin de bu kanun kapsamına alınmasını önerir.[6] Sonra müzakereye geçilir. Canik mebusu Nafiz [Özalp] Bey "milel-i Hıristiyâne'nin de Türkler gibi taht-ı silâha alınması ve bunların da kânûnda musarrah olduğu üzere, gayr-ı müsellah kısmında istihdâmı lâzım gelir." sözleriyle Hıristiyanların silahsız bir şekilde askerlik yapmaları görüşünü savunur.[7] Bu görüş ile gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizlik bir kez daha kendini gösterir.

Memleket iktisadiyatı ile oynayan Yahudiler

Meclis görüşmelerinde gayrimüslimlere, özellikle etnik kimliğin en belirleyici unsuru olan dillerini muhafaza etme konusundaki tutumlarından dolayı Yahudiler,e karşı takınılan tavır ve hatta öfke bir kısım Türkiye Yahudisinin Filistin'in Türkiye'ye devri talepleri üzerine gündeme gelir. Olay şöyle gelişir. Darülfünun müderrislerinden Mişon Ventura ve arkadaşları önce İsmet Paşa'ya sundukları dilekçelerini daha sonra TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya sunarlar. Söz konusu dilekçede "Türk hâkimiyeti zamânında olduğu gibi Arap ile Museviler arasındaki ahenk ve vifâkı te'mîn etmek üzere Filistin'deki mandanın Türkiye devletine i'tâsı teklîf ve istirhâm edilir." ifadesiyle İngiliz mandasında bulunan Filistin'in Türkiye'ye bağlanması isteği dile getirilir.[8]

23 Aralık 1922'de TBMM'de Antalya Mebusu Rasih [Kaplan] Bey, Türkiye Yahudileri ile Filistin Yahudileri arasında bir ilişki olmadığını belirterek bu teklifin reddini önerir.[9] Erzurum Mebusu [Mehmet] Salih [Yeşiloğlu] Efendi ise teklife ilişkin yaptığı konuşmada Yahudilere karşı açıkça ayrımcı, kuşkucu ve dışlayıcı bir dil benimser. Salih Efendi konuşmasında şunları söyler: "Anadolu'da yaşayan gayr-ı müslimlerden her ferd ken-

6 *A.g.e.*, s. 355.

7 *A.g.y.*

8 *TBMMZC*, devre 1, cilt 26, s. 8.

9 *A.g.y.*

Levent Şahverdi Arşivi

di ırkdaşlarımız gibi dâ'ima hüsn-i mu'âmeleye mazhar olmuşlardır. Binâ'enaleyh bunlardan hıyânet edenler kendi fi'illerinin cezâlarını kendi elleri ile çekmişlerdir. Bu Musevi Cemâ'atine gelince; biz onlara onlar bize hüsn-i mu'âmele gösteren bu kavim gerçi memleketimiz iktisâdiyâtı ile fazla oynadıklarına memnûn olmadığımız hâlde sükûnetlerinden ve sâkin bir hâlde vakit geçirdiklerinden dolayı kendilerine hüsn-i mu'âmele ediyoruz. Ancak bunları vaktiyle İspanyollar keserek, kovarak emvâllerini zabt ederek Ispanya'dan atmışlardır. Biz Türkler bir âtıfet olmak üzere oradan kaçanları içimize aldık. Birkaç asırdan beri içimizde yaşıyorlar. Yalnız bir şeyi ma'a'l-esef arz edeyim ki, efendiler, bu cema'ât iki asırdan beri içimizde yaşadığı hâlde kendilerini İspanya'dan kovan insânların lisânlarını, ya'ni, İspanyolcayı lisân-ı mâder olarak kullanıyorlar ve hâlâ lisânlarını terk etmemişlerdir ve Türkçeyi öğrenmeyi istemiyorlar ve öğrenmemişlerdir... bu istirhâmnâmeyi kemâl-i hoşnûdî ile kabûl ediyoruz. Tervîci cihetine de gideceğiz ve bunu kayd-ı ihtirâzî olmak üzere söylüyoruz. Kendilerini toplasınlar ve bilsinler ki, bunun içinde bir şey vardır."[10]

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey önerge lehine heyecanlı kısa bir konuşma yapar.[11] Erzurum Mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] Bey ise talebin Filistin'den değil Türkiye Yahudilerinden geldiğini ifade ederek meselenin karışık olduğunu, Hariciye Vekâletinin konuyu incelemesini önerir.[12]

Neden bu parayı İstanbul'daki Rumlara, Ermenilere kazandırayım?

Gayrimüslimleri ekonomide Müslümanların rakibi, hatta hasmı, olarak gören bir anlayışın zaman zaman TBMM çatısı altında dillendirildiğine tanık olunur. Örneğin 31 Mart 1925'te TBMM'de Aksaray Mebusu Besim [Atalay] Bey şunları söyler: "Ticâretimizi sekteye uğratan esbâbdan birisi de kambiyo

10 *A.g.e.*, s. 8-9.

11 *A.g.e.*, s. 9.

12 *A.g.y.*

Levent Şahverdi Arşivi

mes'elesidir. Bu husûsda ipin ucu elimizde değildir. Bu husûsda tamâmen ecnebîler hâkimdirler. Efendiler! İktisâdiyâtın can damarı olan kambiyoda Rumlar, Ermeniler, Yahudiler hâkim oldukça memleketin iktisâdiyâtında, tâm bir salâh ümîd etmek boştur... Sonra Ticaret Vekâleti büyük şehirlerde hiç olmazsa bir borsa te'sîs etmelidir. Meselâ Konya'da zahîre çıkıyor. Bir zahîre borsası olmalıdır. Burada tiftik çıkıyor... Bakınız size burada tiftik mes'elesine dâir bir şey' arz edeyim: Efendiler köylü tiftiğini getirir. Daha şehre girmezden evvel dört, beş Ermeni onun peşini sararlar, bin türlü dil dökerek o köylünün elinden mâlını alırlar... Türk tüccârlarına bankadan bir kredi yaptırmak için her hâlde hükûmet elden geldiği her vâsıta ve her vesîle ile mürâca'at etmeli... Vâkı'a Bank-ı Osmanî, ben Türk tüccârına kredi yapıyorum diyor. Arkadaşlar: buna ben o kadar fazla i'timâd edemiyorum. Evet, Türk tüccârına kredi yapıyor. On bin liralık bir adama beş yüz lira, bir kredi midir ricâ ederim? Bu bi'l-akis ayağını bağlamaktır. Öylelerini biliyoruz ki, birinin uhdesinde on bin lira durduğu hâlde. Bir Türk tüccârın elinde beş yüz lira olunca hemen derhâl o gün protesto edilip elinden alınıyor. Sonra Anadolu'da bugün Rum kalmamak üzeredir ve inşâllah yalnız Türk kalacaktır. Meclis-i Âlînin himmeti ve Allah'ın inâyetiyle.. Bank-ı Osmanî ben Türklere kredi yapıyorum diyor. Taşlara mı kredi yapacak? Elbette Türklere yapacaktır. Sermâyesini nemâlandırmak için tabî'i mecbûrdur... biz de ticâreti, bi'l-hassa yüksek ticâreti himâye edebilmek için, nakliyât ve sâire üzerine sigorta yapan Türk şirketlerimiz vardır. Buradan ben mâlımı doğrudan doğruya Londra'ya gönderir, satarsam şüphesiz daha fazla kâr edeceğim. Neden bu parayı İstanbul'daki Rumlara, Ermenilere kazandırayım."[13]

1926 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasının 17 Mayıs 1926'da TBMM'de yapılan görüşmeleri sırasında gayrimüslimlere ve özellikle Yahudilere karşı sert bir söylem egemendir. Bu süreçte öne çıkan isimlerden biri olan Besim Atalay "kambiyo

13 *TBMMZC*, devre 2, cilt 8, s. 146-147.

Levent Şahverdi Arşivi

işlerinin tanzîmi için para mes'elesine ehemmiyet vermeli, bi'l-hassa borsa millileştirilmelidir. Memleketimizde en büyük bir tehlike vardır Arkadaşlar, Yahudi tehlikesi. Bugün paramız bunların ellerinde oynuyor..." sözleriyle "Yahudi tehlikesine" dikkat çeker.[14]

Maliye Vekili Hasan Saka.

Besim Atalay'ın bu sert ifadelerle dolu konuşmasını yaptığı oturumda söz alan Maliye Vekili Hasan [Saka] Bey ihtiyatlı, ancak satır aralarından antisemitizm okunabilen şu açıklamayı yapar: "...sâha-i rekâbet herkes için seyyânen açıktır. Herkes derece-i tefevvuk ve mevkî'ini kendi zekâ ve fetânetinden beklemek mecbûriyetindedir. Kânûn kimseye husûsî himâye ve imtiyâz te'mîn edemez. Kendisinden bahsedilen unsûr fa'al ise memleketimizde çok para kazanıyorsa, i'tirâf etmek mecbûriyetindeyiz ki akmülasyon eriditer denilen kendi irsî zekâlarına, kendi sa'ylerine, ihtisâs ve kâbiliyetlerine medyûndurlar. Bizim yapacağımız şey' kendilerinden ibret alarak aynı vâdide, aynı derecede çalışmaktır. Binâ'enaleyh kânûnun herkese seyyânen te'mîn edeceği himâyeden başka şu veya bu unsûr ve sınıf lehine husûsî himâye zannederim ki Büyük Millet Meclisinin yapabileceği mesâ'ilden değildir."[15] Aynı oturumda sermayenin Türkleştirilmesi sürecini dile getiren bir diğer kişi Gümüşhane Mebusu Cemal Hüsnü [Taray] Bey'dir. Cemal Hüsnü Bey'in konuşmasındaki "Türkiye'nin inkilâb devresinde ticâreti bir sınıftan diğer bir sınıfa, bir ırktan diğerine geçmektedir." ifadesi dikkat çekicidir.[16]

14 *TBMMZC*, devre 3, cilt 25, s. 197.

15 *A.g.e.*, s. 202.

16 *A.g.e.*, s. 203.

Levent Şahverdi Arşivi

Menteşe mebusu Şükrü Kaya.

Rumlara karşı İslam fırıncıların himaye buyrulması

Sermayeyi Türkleştirme girişimlerine zemin hazırlayan söylemin izleri başka Mebusların ifadelerinden takip edilebilir. Örneğin, Kastamonu mebusu Halit [Akmansü] Bey ve arkadaşları 25 Ocak 1924 tarihli soru önergesinde himaye edilmedikleri için İstanbul'da bulunan Türk fırıncıların mesleklerini terke mecbur kaldıklarını iddia ederler ve bu nedenle "Rumlara karşı İslâm fırıncıların himâye buyrulması" talebinde bulunurlar. Aynı önergede Rumlar hakkındaki "İstanbul ticâret âleminde roller oynayan ve yüzde doksan Rumlardan ibâret bulunan değirmenci ve uncular şeytânetlerine devam ederken ve asıl kabâhat bunlarda iken fırıncıların tecziyesi İslâm ekmekçi san'atkârlarını imhâ etmekte olduğu sûzişle tasvîr olunuyor." ifadesi nefret söylemini yansıtmaktadır.[17]

Sermayeyi Türkleştirme söylemi ve uygulamalarını meşru göstermeye yarayan çabalardan biri de Türkiye yurttaşı gayrimüslimlerin "yabancı" ya da "öteki" olarak tanımlanmasıdır. Buna dair bir örneği 1924 yılı bütçe kanunu görüşmeleri sırasında 1 Nisan 1924'te Karahisar-ı Şarki Mebusu İsmail [Şükrü Çelikay] Bey'in şu açıklamalarında bulmak mümkündür. "Avrupa ile iktisâden olan münâsebetimizi iki nokta-i nazardan mütâla'a etmek lâzım geliyor, muhâkeme etmek icâbediyor. Birisi ithâlât diğeri ihrâcâttır. İthâl ettiğimiz eşyânın % 90'nı biz

17 *TBMMZC*, devre 2, cilt 8, s. 497.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkler sarf ettiğimiz hâlde ma'a'l-esef bunun vâsıtalığını yapanlar Türkler değil Hıristiyanlardır. Bundan da adem-i muvaffakiyetimiz iktisâddaki ilmî behresizliğimizden ileri geliyor... İthâlatta böyle olduğu gibi ihrâcâtta da ma'lûmât-ı iktisâdiyemizin noksânlığından ve vâsıta olan ellerin ma'a'l-esef bizden olmamalarındandır. İşte vâsıta olan ellerin bizden olamamaları ve bunların sû'-i niy'eti, bir çok mahsûlâtımızı ambarlarda çürütmeye sebebiyet veriyor..."[18]

Sermayeyi Türkleştirmek için Müslüman-Türk unsurun himayesinin gerektiği sık sık dile getirilir. Örneğin, Menteşe Mebusu Şükrü [Kaya] Bey'in mahsulat ve ihracatın himayesine dair soru önergesi nedeniyle 18 Kasım 1923'te TBMM'de yapılan görüşmeler sırasında gayrimüslimlere karşı Müslümanların hükümetçe himaye edilmesine dair şu sözleri dikkat çekicidir: "Hasan beyefendinin söyledikleri bir noktayı tashîh etmek isterim. Memleketimizden birtakım anâsırın gitmesi yüzünden ticâret nâ-ehillerin eline geçmiştir ve ticâret kiyâset ile idâre edilmemiş, onların yerleri boş kalmıştır buyurdular. Bendeniz iddi'â edeceğim ki, İzmir'deki tüccârlar, gidenlerin yerlerini pekâlâ tutabilirlerdi. Yalnız hükûmetin kendilerine mu'âvenet etmesi lâzımdı. İtalyanlar, orada kalan Hıristiyanlara hiçbir mâl mukâbilinde olmayarak iki yüz otuz bin, iki yüz kırk bin lira avans verdiler. Hâlbuki bizim yegâne milli bankamız, yüz binlerce liralık bir adama en çok beş bin lira vermiştir. Beş bin lira ile İzmir ticâreti, hiçbir zamân yürütülemez."[19]

Yukarıda örnekleri verilen Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında TBMM zabıtlarından derlenmiş ifadelerin temsil ettiği gayrimüslim karşıtı milliyetçi söylem, bu yıllardan başlayarak devam eden sermayeyi Türkleştirme uygulamalarının dayandığı anlayışı ortaya koyması açısından önem taşır. TBMM çatısı altında bu söylemin dile gelmiş olması, sermayeyi Türkleştirme girişimlerinin arkasındaki siyasal gücü ve iradeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Başka bir ifade ile ser-

18 *A.g.e.*, s. 180.

19 *TBMMZC*, devre 2, cilt 3, s. 442.

Levent Şahverdi Arşivi

mayeyi Türkleştirme uygulamalarının münferit uygulamalar olmadığı, Ankara'nın bilgisi ve denetimi dışında gündeme gelmediği, bu uygulamaların TBMM çatısı altında dile getirilen bir zihniyete dayandığı anlamına gelir.

25 Haziran 2010'da Fırat Üniversitesi
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nin düzenlediği
İkinci İktisat Tarihi Kongresi'nde sunulmuş bildiri

Levent Şahverdi Arşivi

İSTANBUL TİCARET VE SANAYİ ODASI'NIN TÜRKLEŞTİRİLMESİ

Türkiye İktisat Mecmuası

İkinci Meşrutiyet döneminde düşünce hareketlerinin hızlanması, yayın hayatının canlanmasını beraberinde getirdi. Özellikle fikir dergiciliğinde önemli gelişmeler kaydedildi.[1] İktisadi konu ve sorunlara ilişkin kuramlar ile uygulamaya dönük düşünce ve görüşleri içeren makalelere yer veren dergiler yayımlanmaya başladı.

Milli iktisat düşüncesi paralelindeki makaleler, Birinci Dünya Savaşı'na değin *Sanayi* dergisinde yayımlandı.[2] Birinci Dünya Savaşı'na kadar liberal görüşleri Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda savunan İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı sırasında yöneldikleri milli iktisat düşüncesini *İktisadiyat Mecmuası*'nda savundular.[3] Benzer görüşleri içeren yazılar

1 Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)*, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984, s. 13-54.

2 Mehmet Şahinkoç, *Türk İktisat Düşüncesinin Gelişiminde "Fen ve Sanat" Mecmuası ile "Sanayi" Mecmuasının Yeri*, Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanmış Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: 2002. Murat Koraltürk, "Sanayi Mecmuası ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 20, 2001, s. 41-63.

3 Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası için bkz. Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

Levent Şahverdi Arşivi

تجارت عمومیه مجموعه‌سی

عالم تجارتك ناشر افكاری یاریم آیلق مجموعه

تجار ایچون چالیشیر ؛ هرنوع ملی، بالخاصه عمری تجارت مسئله‌لرندن بحث ایدر وهر آیك برنجی ، اون آلتنجی گونلری نشر اولونور

۱۶ تموز ۳۳۳ پازارایرتسی صایی : ۹

آبونه‌سی : هر ایچون سنه‌لكی اوتوز غروش ✱ اعلان ایچون اداره‌خانه‌مزه مراجعت ایدیله‌لیدر

اداره‌خانه : تحمیس سوقاغی قهوه‌جی خانه‌ده

مندرجات : ملی تجارت : م . ج — بولغارستان وَ بز : معلم احمد حمدی — اعلان فنی : عبدی توفیق — مصورة العزیز وَ خریوت: عزالدین — مخابرمکتوبلری، تجاری خبرلر وَ زونغولداق لمانی ، مطبوعات خبرلری ، طوپدن الله صوك صاتیش فیاتلری ، اعلانلر وسائره . .

کله‌جك نسخه‌مزدن اعتباراً :

منتظماً مشره مراکز تجاریه‌سنك آلله صوك بیاسه‌لرنی درج آیله‌یه‌جکز .

اعلانات ایچین

اعلان وَ آبونه ایچین یا اداره‌خانه‌مزه وَ یاخود سیار مأمورلرمزله طغره‌لرده مخابره‌مزه مراجعت اولونه‌بیلیر .

نسخه‌سی ٤٠ پارا

درسعادت — معلمهٔ اورخانیه قوللکتیف شرکتی

Ticaret-i Umumiye Mecmuası'nın 16 Temmuz 1333/1917 tarihli 9. sayısı.

Levent Şahverdi Arşivi

Yeni Mecmua, *Türk Yurdu* ve *İslam Mecmuası*'nda yayımlandı.

Savaş yıllarında milli iktisat düşüncesinin savunulduğu yayın organları arasında Ahmet Hamdi Başar'ın, yayını ile amaçlarının "Türk tüccarı yetiştirmek"[4] olduğunu ifade ettiği *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'nın önemli bir yeri vardır.[5] *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'nın ardından mütareke döneminde aynı çizgide, Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi tarafından ilk sayısı Haziran 1921'de çıkan *Türkiye İktisat Mecmuası* yayımlanmaya başladı. MTTB'nin kurulmasıyla merkez, birliğe bağlandı. Mecmua ise 1 Haziran 1923 tarihli 15. sayısından itibaren MTTB'nin yayın organı olarak yayımlanmaya devam etti. *Türkiye İktisat Mecmuası* bir dernek yayın organı olmaktan öte, bir ticaret odası dergisi içeriğine benzer içeriği ile 1926 yılına kadar yayımlandı.[6]

Türk Ticaret Salnamesi

MTTB'nin kurulması öncesinde, bir diğer hazırlık çalışması iktisadi istihbarat alanında gerçekleşti. Ahmet Hamdi'nin başını çektiği on kadar girişimci, işgal altındaki İstanbul'un Ankara Hükümeti'nin egemenliği altına girmesi üzerine Müslüman-

---

Atila Doğan-Haluk Alkan, *Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisâdiye ve İçtimaiye Mecmuâsı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010. Ali Erkul, "Ulûm-u Iktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", *CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 13, 1990, s. 135-154. Murat Koraltürk, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişiminde Önemli Bir Yayın: Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 8-9, 1996, s. 180-190.

4 *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..."*, cilt 1, yay.haz. Murat Koraltürk, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 78.

5 Cem Çetin, *Milli İktisat Düşüncesi ve Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanmış Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: 2002. Murat Koraltürk, "Milli Tüccarın Sesi: Ticaret-i Umumiye Mecmuası ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 18, 2000, s. 151-166.

6 Mecmuada yayınlanmış Ahmet Hamdi'ye ait dönemin iktisadi durumuna ışık tutan yazılardan bir seçme için bkz. Murat Koraltürk, *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997. Mecmua, aynı isim altında 1948-1955 döneminde, İstanbul Tüccar Derneği'nin yayın organı olarak 86 sayı yayınlandı. Bkz. Murat Koraltürk, "Ahmet Hamdi Başar, Türkiye İktisat Mecmuası (1948-1956) ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 22, 2002, s. 117-151.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye İktisat Mecmuası*'nın Haziran 1921 tarihli ilk sayısı.*

Levent Şahverdi Arşivi

Türk tüccarını bir araya getirecek bir dernek kurma düşüncesiyle, daha işgal sürerken Haziran 1922'de biner lira ile ortak oldukları toplam yedi bin beş yüz TL'si ödenmiş on bin lira sermayesi bulunan İktisadi Tetkikat, Neşriyat ve Muamelat A.Ş.'yi kurdular. İstanbul Ticaret Odası sicil kayıtlarına göre şirketin iştigal konuları, "Her nev' mu'âmelât-ı ticâriye, iktisâdî tetkîkât, neşriyât ve mu'âmelât"tır.[7] Şirket çatısı altında bir ticaret salnamesi hazırlama veya Ahmet Hamdi'nin ifadesiyle "Türk Ticaret Salnamesi adlı bir eser yayınlamak bahanesiyle" İstanbul'da iktisadi istihbaratta bulunulur. Çalışmanın ana amacı İstanbul piyasasında faaliyet gösteren tüccarların ne kadarının Müslüman-Türk, ne kadarının diğer unsurlardan oluştuğunu saptamaktır.[8]

7 Sicil nr. 4846, Dosya nr. 600.

8 Ahmet Hamdi hatıralarında bu istihbarat çalışmalarını şöyle anlatır: "Ecnebi ticaret çevreleriyle temas ederek piyasa ve diğer konularda haber toplama işinde ise, o zaman çıkarmakta olduğum aylık *Türkiye İktisat Mecmuası* ve ayrıca muhabiri olduğum Fransızca haftalık bir mecmuadaki çalışmalarımdan yararlanırdım. Az çok değerli kaynaklar sağlamıştım. Bir işim de Anadolu'ya ait iktisadi haberleri bunlara duyurmak, Avrupa ve yerli ecnebi gazete ve mecmualarda Anadolu'nun istediği haberleri yayınlamayı sağlamaktı.", bkz. *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..."*, cilt 1, s. 114. "1 Kasım 1922'de İstanbul'un fiilen Milli hükümetin eline geçmesinden evvel M.M. Teşkilatının temas murahhası olarak çalışırken, teşkilatımıza girmiş tüccarlar ve iş adamlarıyla sıkı bir temas kurmuştum. Maksadım zafer olup İstanbul Milli hükümetin eline geçer geçmez, İstanbul'da Türk tüccarını bir araya toplayacak bir dernek kurmaktı. Önce maskelenmiş bir ön teşkilatla çalışmaya karar verdik. Bu teşkilatın adı 'Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi' idi. On kadar tüccarı biner lira ile ortak yaparak on bin lira sermayeli bir anonim şirket kurmuştum. Şirket 1922 yılı Haziran başında faaliyete geçti. 'Türk Ticaret Salnamesi' adlı bir eser yayınlamak bahanesiyle İstanbul'un bütün yazıhanelerine adamlarımızı dolaştırmakta, ne kadar Türk-Müslüman tüccarı, ne kadar diğerleri olduğunu tespit etmekteydik.", bkz. *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..."*, cilt 1, s. 129. Salnamenin içeriği ve niteliği şöyle tasvir edilir: "Türk Ticâret Sâlnâmesi her ticârethânenin her serbest meslek erbâbının, memleketle alâkadar herkesin her sa'ât mürâca'at edeceği kıymetli bir ticâret ansiklopedisi, bir ticâret kitâbı, bir adres mecmû'ası olacaktır. Türk Ticâret Sâlnâmesi büyük boyda 1000 sahîfeyi mütecâviz olacak ve Türkçe, Fransızca olarak lâ-ekall 15 bin nüsha tab' ve neşredilecektir. Türk Ticâret Sâlnâmesi dört büyük kısımdan müteşekkil olacaktır. Birinci Kısım - Sırf Türkiye'den bahsedecektir: Ma'denler, ormânlar, vesâ'it-i nakliye, limânlar, bankalar, gümrük mu'âmelâtı, imtiyâz almak, ihtirâ' berâtı, kavânin-i ticâriye, memlekette kurulan pazarlar ve panayırlar ve sâire ve sâire... İkinci Kısım - Türkiye'nin İstanbul'dan mâ'adâ bütün ticâ-

Levent Şahverdi Arşivi

İki üç ay süren istihbarat çalışması İstanbul piyasasının durumunu ortaya çıktı. Buna göre ithalat ve ihracat işleri ile uğraşanlar içinde Müslüman-Türk unsurun sayısı yüzde dördü, komisyonculukta yüzde üçü geçmemekteydi. Liman işleri tamamen bu unsurun dışındakilerin elindeydi. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu. Esham ve kambiyo borsasında mubayaacı ve simsarların yüzde doksan beşi Müslüman-Türk olmayanlardan oluşmaktaydı. İki küçük banka, yani İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası dışında Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan banka yoktu. Diğer unsurların elinde bulunanlarda yazışmalar dahi Fransızca yapılırdı. Sigorta şirketleri arasında Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan şirket yoktu. Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabilirlerdi. Toptancılar içinde iç piyasaya yönelik çalışanların ancak yüzde on beşi, yarı toptancı ve perakendecilerin ise yüzde yirmi beşi Müslüman-Türk'tü. Bunların sayısı, yaptıkları iş göz önüne alındığında yüzde onu bulmuyordu. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman-Türk unsur istihdam edilmiyordu. Ancak, hükümetle iyi geçinmek için bazı ayrıcalıklı Müslüman-Türk unsur bu şirketlerde çalıştırılırdı. Bunlar da Osmanlı Bankası'nda olduğu gibi etkin olmayan görevlerdeydiler; hatta işe gitmez, yalnızca aylıklarını alırlardı. Şirketlerde çalışan Müslüman-Türk unsurun en yüksek derecesi, diğerlerinin en düşük dü-

ret şehirleri, bunların ihrâcât ve ithâlâtı, ticâret odaları, depolar, antrepolar, gümrükler, bu şehirlerle mu'âmelede bulunan memâlik-i ecnebiyenin esâmîsi, bankalar, mü'essesât-ı ticâriye, kısa adresler ve sâire ve sâire... Üçüncü Kısım - Sırf İstanbul'dan bahsedecektir, mü'essesât-ı resmiye, husûsiye, bankalar, adresler, mahalleler, sokaklar, ticârethâneler, ticârethânelerin i'lânları, ithâlât, ihrâcât, gümrükler, limânlar, cem'iyetler, pazarlar, vesâ'it-i nakliye ve sâire ve sâire... Dördüncü Kısım - Beyne'l-milel ticâret âlemi, dünyânın bütün memleketlerinin ticâreti, mü'essesâtı hakkında muhtelif müfîd ma'lûmât.", bkz. "Türk Ticâret Sâlnâmesi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 1, Teşrin-i sani 1339/Kasım 1923, s. 10. Adı geçen salname için bkz. *Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 340-341 Nüshası/Annuaire Commercial Turc, Edition 1924-1925*, Matbaa-i Ebüzziya 340-341.

Levent Şahverdi Arşivi

6 Ekim 1923'de Ankara Hükümeti birliklerinin Galata Köprüsü'nden geçişi.

zeyinin altından başlıyordu. Örneğin atlı tramvaylarda sürücüler Türk, biletçiler ise Rum veya Ermeni'ydi. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktör olarak Türklere pek rastlanmazdı. İşçi ve diğer hizmetlilerin çoğu Türk'tü. Beyoğlu yakasındaki bütün mağazalar, dükkânlar, lokantalar, eğlence yerlerinin hemen hepsi Müslüman-Türk unsurun dışındakilerin mülkiyetindeydi.[9]

Kuruluşunun ardından, MTTB'nin yönlendirdiği Türk Ticaret Salnamesi'nin hazırlık çalışmaları sonucunda, İstanbul'da

9 *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..."*, cilt 1, s. 129-130. Bu oldukça milliyetçi bir dille çizilen tablonun bir benzeri birkaç yıl sonra 1927'de şöyle çizilir: "Şehrin 800.000 nüfûsundan yüz bin ecnebiyi çıkarırsak bâkî yedi yüz binin beş yüz bini hiç şüphesiz asıl Türk'tür. Hâlbuki esâmî listesindeki nisbet asıl Türki'tibârıyla yüzde nihâyet on üç ile on beş arasındadır. Bunların da bir kısmı pek ufak sermâyeli esnâftır. Demek ki asıl Türkün kısmı a'zamı devlet hazînesinden geçinenlerdir.", bkz. Ali Suat, "İktisâdî Musâhabe", *Türk Yurdu*, sayı 26, Şubat 1927, s. 165.

Levent Şahverdi Arşivi

4267 müessesenin varlığı saptandı. Bu müesseselerin 1202'sinin Müslüman-Türk unsura ait olduğu, araştırma sonunda ortaya çıktı.[10] Bu istihbarat çalışması Mütareke sonrası İstanbul'un, Ankara Hükümeti'nin egemenliği altına girmesiyle iktisadi alanda başlatılan Türkleştirme hareketinde, bir diğer deyişle MTTB'nin kuruluşunda belirleyici oldu.

Milli Türk Ticaret Birliği'nin kuruluşu

Türk Ticaret Salnamesi'nin hazırlanması sırasında yapılan istihbarat çalışması, İstanbul'un mütareke dönemi ve sonrasında ekonomik durumu, daha doğrusu Müslüman-Türk unsurun İstanbul'un ekonomisi içindeki rolü ve payına ilişkin bir tablo ortaya çıkarır. Bu tablo ise Müslüman-Türk girişimci grubunun ekonomide egemen olma yönündeki düşüncesini eyleme geçirmek için gerekçe olur. Uygun zaman ve fırsat kollanır. Bu fırsat savaşın sona ermesiyle ortaya çıktı. Mudanya Mütarekesi gereğince bir jandarma kıtası ile 18 Ekim 1922'de İstanbul'a gelen Refet [Bele] Paşa, çeşitli kişi ve gruplar ile yaptığı gibi ticaret erbabıyla da görüştü.[11]

Görüşmede, Refet Paşa'ya, Müslüman-Türk tüccarını bünyesinde birleştirecek bir derneğin kuruluşuna ilişkin bilgi verilirdi. Refet Paşa'nın şahsında Ankara Hükümeti'nin desteğini alan Ahmet Hamdi ve arkadaşları, 1 Kasım 1922'de saltanatın sona ermesinin ardından, birliği kurmanın zamanı geldiğini düşünerek harekete geçtiler. 1 Aralık 1922'de, saat 11.00'de, Cağaloğlu'nda Sultan İkinci Mahmut Türbesi'nin karşısında Hilal-i Ahmer binasında, Türkiye İktisad Mecmuası ve Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi'nin idarehanesinde Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey'in başkanlığında bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıda Ahmet Hamdi, MTTB'nin kuruluş amaçlarını ifade ettiği bir konuşma yaptı. Ardından MTTB'nin

10 "Milli Türk Ticaret Birliği Kongresi. 18 Kanun-i sani 340 Tarihinde İctima Eden Heyet-i Umumiye'de Kıraat Edilen Meclis-i İdare Raporu", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 3, Kanun-i sani 1340/Ocak 1924, s. 172.

11 "Refet Paşa'nın Dünkü Günü", *İkdam*, sayı 9197, 4 Rebiyülevvel 1341/25 Ekim 1922, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

MTTB Umumi Katibi Ahmet Hamdi Başar.

tasarı halindeki nizamnamesi görüşüldü. Aralarında Hacı Hüseyinzade Ali Haydar Bey, Buldanlızade Ahmet Bey, İbrahim Paşa mahdumu Abbas Hilmi Bey, Hocazade Mehmet Efendi, Kalkavanzade Mehmet Rıza Bey, Sabuncuzade Mehmet Şakir Bey ve oğlu, Maliye Murakıbı Seyfi Bey ve İsmail Hakkı Bey'in de bulunduğu on sekiz kişinin imzasıyla kabul edilen nizamname ve beyanname hükümete verilerek MTTB kuruldu.[12]

12 *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..."*, cilt 1, 131-132. "Şehrimiz Türk Tüccarının Dünkü İçtima", *İkdam*, sayı 9235, 12 Rebiülahir 1341/2 Aralık 1922, s. 3. "Türk Tüccarının Hayırlı Bir Teşebbüsü: Milli Türk Ticaret Birliği İstanbul Türk Ticaret Aleminin Hareketine Delil Olan İlk Hadise", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 10, 17 Kanun-i evvel 1338/17 Ocak 1922, s.

Levent Şahverdi Arşivi

Milli Türk Ticaret Birliği'nin kuruluş amacı

MTTB'nin kuruluş amacı şudur:[13] Müslüman-Türk tüccar içinde ithalat ve ihracat ile uğraşanlar, toptancı ve yarı toptancılar arasında hakem olarak görev yapmak; tüccarların konsorsiyum ve tröstler gibi birlikler oluşturmasına ve bu birliklerin hükümetin denetim ve himayesinde ithalat ve ihracat işlerinde egemenliğini sağlamaya çalışmak; ülkenin ticari yaşamına katkısı olacak olayları izleyerek ve inceleyerek iktisadi meselelerde hükümete tüccarın ve ülkenin yararına olacak önerilerde bulunmak; yerli girişimci ve şirketleri Batılılara tanıtmak; Batı'daki iktisadi, mali ve ticari hareketlerden yerli unsurları haberdar etmek; ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesinde, yabancı sermayenin kanunlara uygun olarak kurulacak şirketlerle ortaklık kurmalarına çalışmak; tüccar arasında milli ve mesleki ahlakı geliştirmek, buna aksi hallerde hakem olarak görev yapmak; tüccar arasında dayanışmayı sağlamak ve mesleki gereksinimleri gidermek; kitle halinde hareketi gerektiren olaylarda tüccarı temsil etmek.

MTTB'ne bir kişinin üye olabilmesi için ithalat, ihracat, toptan ve yarı toptan ticaretle nakliye, sarrafiye ve komisyoncululkla uğraşıyor olmak veya ekonomi çevreleriyle ilişkide bulunmak, iktisadi konularda yayınlarda bulunan yazar veya düşün adamı olmak ve hakkında iki üyenin olumlu görüş bildirmesi gerekir.

Müslüman-Türk tüccarını, milli iktisat düşüncesi doğrultusunda bir çatı altında toplamak, bir güç odağı haline getirmek için kurulan MTTB'nin faaliyete geçmesinden çok kısa bir süre sonra yine İstanbul'da, bu kez esnaf ve işçi kesimi üzerinde aynı amaçlar doğrultusunda, bu kesimlere nüfuz etmek üzere örgütler kuruldu. Bunlardan biri İstanbul Umum Amele Birliği'dir. Diğeri ise yirmi dört esnaf cemiyetinin bir araya gel-

249-251. Zel Ye, "Türk Tâcirlerinin İttihâdı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, sayı 1904, 2 Şubat 1339/1923, s. 73-75.

13 *Millî Türk Ticaret Birliği Nizâmnâme-i Esasîsi*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1338/1922. veya "Millî Türk Ticâret Birliği Nizâmnâme-i Esâsîsi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 10, 17 Kanun-i evvel 1338/17 Ocak 1922, s. 265-268.

Levent Şahverdi Arşivi

mesi ile kurulan İstanbul Vilayeti Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi'dir. Her iki birlik de işçi ve esnaf topluluklarını MTTB'nin güdümünde tutmak için kuruldu.[14]

14 "Milli Türk Ticaret Birliği'nin hemen arkasından, aynı ayın sonlarına doğru iki Birlik daha kurduk: İstanbul Esnaf Birliği, Türkiye Umum Amele Birliği... 24 esnaf cemiyeti bu birliğe girmişti... Esnaf cemiyetleri arasında kurduğumuz birlikte en kuvvetli temel olması gereken bu cemiyetler kendi aralarında birlik kuramamışlardı. Bilmem bu sebepten midir, yoksa bu işi iyi yürütemediğimizden midir, nedense Esnaf Birliği bir addan ibaret kaldı. Ama Türkiye Umum Amele Birliği öyle olmadı... Mütareke yıllarında işçi arasında fırkalar, dernekler kurulmuştu. Bunlar zaferden sonra ve Türk Sovyet dostluğundan yararlanarak yüzlerine milliyetçi maske takmışlar ve işçiye hâkim olmak istemişlerdi. Tüccara, yerli ve yabancı sermaye sahiplerine, şirketlere, zenginlere karşı işçide ve fakir halkta düşmanlık duyguları doğurtmaya çalışıyorlardı. Bu akımın hedefi sınıf kavgasıydı. İşçiler teşkilanatlanacaklar, burjuva sınıfı ile savaşacaklardı. Mütareke yıllarında çıkan gazete ve dergilerinde bu tema üzerinde propagandalarını yapıyorlardı. Hâlbuki sınıf kavgası milli davaya ihanet demekti. Biz henüz işçiyle, tüccarıyla sosyal sınıfları teşekkül etmemiş bir toplum olduğumuz için, yapacağımız iş Türk olarak bu sınıfları yaratmak ve aynı zamanda bunların birbirine düşman olmamasına ve el-birliği ederek iktisat meydan muhaberesini kazanmalarına çalışmaktı. İşte bu düşünce iledir ki Türkiye Umum Amele Birliğini de Milli Türk Ticaret Birliği'nin bulunduğu binada kurduk... Amele Birliği Başkanı Şakir Rasim Türkiye Amele Birliği'nin Türk Ticaret Birliği'yle aynı gaye ve hedef etrafında elele çalıştığını açıkça ilan ederdi. Bizim de Amele Birliği'ne yardımcı olduğumuzu ve bütün davalarını tüccar derneği olarak desteklediğimizi herkes bilirdi. Bu durum tabii solculara hücum vesilesi olmuştu. Türkiye Amele Birliği, tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravanadan ibaretti!", bkz. *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!.."*, cilt 1, 134-135. Amele birliği için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "1923 Amele Birliği", *Tarih ve Toplum*, sayı 72, 1989, s. 61-64. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 721-732. Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, İstanbul: BDS Yayınları, 1989. Mete Tunçay, "İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 225-226. Mete Tunçay, "İstanbul Umum Amele Birliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 246-247. Esnaf Cemiyetleri Birliği için bkz. "Esnâf Cem'iyetlerinin Ittihâdından Gâye", *İkdam*, sayı 9233, 10 Rebiyülahir 1341/30 Teşrin-i sani 1922, s. 3. "Esnâf Cem'iyetleri Hey'et-i Müttehidesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 11, 20 Kanun-i sani 1339/20 Ocak 1923, s. 290-291. Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 99. Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz. Esnaf Neleri Bilmelidir?* İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947, s. 35-46. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, 2. b., İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s. 127-128.

Levent Şahverdi Arşivi

İzmir İktisat Kongresi hazırlık çalışmaları

İzmir İktisat Kongresi'nde MTTB'nin sunacağı raporun hazırlanması için İstanbul'da hazırlık amaçlı olarak 21 ve 23 Ocak 1923'te gerçekleştirilen toplantıya birer rapor sunan Hilmi Naili Bey ve Şamlı Emin Bey ticaret odalarının yeniden düzenlenmesi önerisinde bulunurlar. Aynı toplantıda Raşit Bey ise doğrudan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın düzenlenmesine ilişkin görüşlerini ifade ederler.[15]

Bunların dışında, doğrudan odalarla, daha doğrusu İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası ile ilgili olarak İktisat Vekâleti'nin talebi üzerine hazırlanan rapor da toplantıda ele alındı.[16] Raporda, önce odanın içinde bulunduğu durum açıklanmaya çalışılır. Buna göre "Ticâret Odası'nın yalnız bugünkü vaz'iyeti değil, senelerden beri olan tarz-ı fa'âliyeti tetkîk edilirse görülür ki: 1- Ticâret odası fa'al değildir. 2- Ticâret Odası millî değildir. Bi'l-akis gayr-ı millî olması için sû'-i kasta ma'rûzdur. 3- Ticâret Odası hârice karşı asgarî i'tibâr ve emniyetten mahrûmdur."[17] Raporda, faal bir kurum olmadığına gerekçe olarak odanın en sıkıntılı günlerde ve hayati konularda dahi göstermelik de olsa bir çaba sarf etmediği; en basit piyasa hareketi hakkında dahi bir bilgiye sahip olmadığı; ülke ve dünya iktisadi gelişmelerine uzak olduğu; İstanbul tüccarı hakkında tüccarlardan daha çok bilgi sahibi olmadığı; yabancı ticaret odaları ve resmi kurumlardan gelen sorulara zamanında ve kapsamlı yanıt verilmediği; hiçbir yayının bulunmadığı ve düzensiz yayımlanan oda dergisinin ise hiç yayımlanmamasının daha yararlı olacağı; ticaret ve hububat borsaları kurmak, uluslararası ticaret odaları ile ilişkide bulunmak, iktisadi ve ticari konular hakkında kongreler düzenlemek gibi önemli işleri düşünmemiş olmasına hayret edilmemesi gerektiği gösterilir. Raporun devamında, idare meclisi üyelerinin büyük bir bölümünü gayrimüslimlerin oluşturduğu,

15 A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler Belgeler-Yorumlar*, 3. b., Ankara: AÜSBF Yayınları, 1981, s. 102-109.

16 *A.g.e.*, s. 94-100.

17 *A.g.e.*, s. 94-95.

Levent Şahverdi Arşivi

dolayısıyla milli bir kurum olmadığı iddia edilen İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yabancı ticaret çevreleri nezdinde güvene ve saygınlığa sahip bulunmadığı ifade edilir. Odanın önünün açılması için etkin olmayan yönetim kurulunun mutlaka yenilenmesi gerektiği ve yerine çağdaş gelişmelerden haberdar bir kadronun iş başına gelmesi önerisinde bulunulur.

Raporun buraya kadar olan bölümü değerlendirilecek olursa, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Mütareke döneminde raporda tasvir edilen görünüme yakın bir görünüm çizdiği söylenebilir. Ancak, odanın kuruluşundan itibaren faal bir kurum olmadığı iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kurulan ve faaliyette bulunan ticaret ve sanayi odaları arasında kendisine tanınan hak ve görevler çerçevesinde en etkin odalardan biridir.[18] Bunu, yayın organı olan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin içeriğini izleyerek söylemek mümkündür. Özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi, Odanın etkinliklerini artırdığı bir dönemdir. Odanın milli bir kurum olmadığı yönündeki iddiaya gelince, oda yönetiminde gayrimüslimlerin etkin olduğu bir gerçektir. Ancak bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi koşulları çerçevesinde yadırganacak bir husus değildir.

Odanın yabancı iktisadi kurum ve girişimciler nezdinde itibar ve güvenden yoksun olduğu, bunların ihtiyaç duydukları istihbaratı Rum ve Ermeniler aracılığıyla elde ettikleri iddiası yalnızca odanın yetersizliği, yönetiminin basiretsizliği ile açıklanamaz. Gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar ile olan ilişkilerde oynadığı rolü bu iddia karşısında hatırlamak gerekir. Bunun yanında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na gelene kadar, İstanbul'da birçok Batılı devletin kendine ait ticaret odasının bulunduğu hatırlanacak olursa, yabancı iktisadi kurum ve girişimcilerin itibar edeceği kurumlar sıralamasında odanın başlarda yer alması beklenemez. Hatta yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli odaları umursamayan ve dostça olmayan tavırlarına ilişkin örnekler vardır. Me-

18 Ufuk Gülsoy-Bayram Nazır, *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2009.

Levent Şahverdi Arşivi

sela 1889'da Osmanlı limanlarından birinden yabancı postanelerin birinin aracılığıyla üzerinde "Dersaadet Ticaret Odasına" ibaresi yazılı olarak gönderilen mektup, normalde üç gün içinde ulaşması gerekirken yirmi bir günde yerine ulaşır. Postane, bu gecikme karşısında savunma niteliğinde söz konusu mektubun arkasına "Dersa'âdet'de birçok ticâret odası vardır! Hangisi?" diye bir yazı yazar.[19]

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yetersizliğine ilişkin bu eleştirilerin, hatta ağır ithamların, dile getirildikleri dönemin koşulları altında göz önüne alınmasında yarar vardır. Bu eleştiriler, İstanbul'un işgalden kurtulması ve Ankara Hükümeti'nin denetimi altına girdiği bir sırada dile getirilir. Odanın, bir anlamda günah keçisi ilan edildiğini söylemek mümkündür. Bu görüşü, odaya ilişkin oldukça karanlık bir tablo çizen raporda, bu karanlık tablo karşısında önerilen çözümün mevcut yönetimin yenilenmesine ve tabii ki yenilenmeden kastedilenin de yönetimde Müslüman-Türk unsurun etkin hale gelmesinin istenmesine indirgenmesi açıkça desteklemektedir.

Rapordaki keskin ifadeler ve görüşler, raporun görüşüldüğü oturumlarda ihtiyatla dile getirilir. Toplantıda Sabur Sami Bey, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nı kastederek "...Bu Ticâret Odası'nın Türk Ticâret Odası olmadığı âşikârdır..."[20] ve "...İstanbul'da Osmanlı Ticâret Odası'nın lüzûmu yoktur. Fakat İstanbul'da Türk Ticâret Odası'na ihtiyâc vardı."[21] sözleriyle, yönetiminde gayrimüslim unsurların etkinliğinin kırılarak İstanbul Ticaret Odası'nın Türkleştirilmesi talebinde bulunur.

Kongreye katılanların odanın milli nitelik taşımadığı konusunda hemfikir olması ile birlikte, hemen feshi ile az da olsa yönetim kurulunda yer alan Müslüman-Türk unsurun bu girişimden zarar görebileceklerini, kanun ile kurulmuş olan odanın feshinin ancak ilgili kanunun feshi ile mümkün olabileceğini Şamlı Emin Bey "...Oda'nın hemen feshinde ısrâr etmek

19 "Memâlik-i Şâhânede Ticâret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, sayı 260, 28 Rebiyülahir 1307/22 Aralık 1889, s. 601.

20 Ökçün, 1981, s. 118.

21 *A.g.e.*, s. 120.

Levent Şahverdi Arşivi

el-yevm meclis-i idâresinde bulunan nâmûskâr ve muhterem sîmâların dilgîr olmasını mûcib olur. Binâ'enaleyh bunun ıslâhı çâresi Sabur Sami Bey'in dediği gibi hemen feshe karâr vermekle olamaz. Ticâret Odası evvelce bir kânûnla takyîd edilmiştir. Bunun için biz onu ceffe'l-kalem feshini isteyemeyiz. İktisâd Vekâleti'ne bu husûsta Birlik tarafından bir lâyiha yollandığı bildiriliyor. Bi't-tabî'i Vekâlet Oda'nın ıslâhı çârelerine bakacaktır. Burada feshi sûretine mu'teriz bulunuyorum. Böyle olduğu hâlde bunları yıkmağı ta'arruz addederim. Bunun için istîcâle lüzûm görmüyorum." diyerek ifade eder.[22]

Aynı konuda, Kâtib-i umumi Ahmet Hamdi de "Burada mevzû'-ı bahs mu'âhezât Oda'nın şahsiyet-i hâzırasına karşıdır. Yoksa el-yevm Meclis-i idâre a'zâsından bulunan zevât hakkında şahsî bir kast ve garez yoktur. Oda'nın hâl-i hâzırından hepimiz mü'ellimiz. Mevcûd Ticâret Odası a'zâsına söylüyorum. Arasında pek muhterem ve mübeccel sîmâlar vardır. Tabî'i yeniden ta'yîn edilecek Hey'et-i idâre meyânında bu zevâtın da bulunmaları şâyân-ı arzudur."[23] biçiminde görüşünü bildirir.

Şerif Ali Zade Murat Bey, "...en korktuğum mes'ele Ermeni ve Rumların da bu intihâbâtta tefevvuk etmeleridir. Rum ve Ermenilerin, intihâb cihetini pek iyi bildiklerinden, intihâbâtta bizim tâcirlerimizin gafletinden istîfâde ederek Türk Ticâret Odası te'sîs edelim derken meydâna bir Rum ve Ermeni Ticâret odası te'sîsini çıkarmayalım..."[24] diyerek, oda yönetiminin fesih ile Türkleştirilemeyeceğini, aksine gayrimüslim unsurların daha da etkin hale gelebileceği kaygısını dile getirir. Görüşmelerin nihayetinde Sabur Sami Bey'in önerisi olan ve İktisat Vekâleti'nden, odanın feshinin talep edildiği telgraf metni oybirliği ile kabul edilir.[25] Böylece İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın

22 *A.g.y.*

23 *A.g.e.*, s. 120-121.

24 *A.g.e.*, s. 121.

25 21 Ocak 1923 tarihli telgraf sureti şöyledir: "Bu gün Türk Ticâret Birliği'nde Kongre hâlinde ictimâ' eden İstanbul'un Türk tüccârı, İstanbul Ticâret Odası hakkında Birlik'ten 17 Kânûn-ı sânî 339 tarihinde İktisâd Vekâlet-i Celîlesine takdîm edilen raporu bi'l-kırâ'e ittifâk-ı ârâ ile kabûl etmiş ve mezkûr ra-

Levent Şahverdi Arşivi

Türkleştirilmesi sürecinde Ankara Hükümeti nezdinde ilk ciddi girişim gerçekleşmiş olur. Bu adımı, İzmir İktisat Kongresi'nde gerçekleştirilen görüşmeler ve alınan kararlar izler.

İktisat Kongresi'nde odalar sorunu

İzmir İktisat Kongresi'nde ele alınan konular arasında ticaret ve sanayi odaları da yer alır. MTTB'nin İstanbul'da iki gün süren hazırlık toplantılarının sonunda İzmir İktisat Kongresi'ne sunulmak üzere içinde ticaret ve sanayi odalarına da değinilen bir rapor ortaya çıkar.[26]

Bu raporda savunulan görüşler on iki ana başlık altında toplanmaktadır:

1- Gümrük himayesi ve gümrük bağımsızlığı kayıtsız şartsız olmalıdır.

2- Yabancı sermayeye, hükümetle ortak da olsa hiçbir biçimde tekel ve ayrıcalıklar tanınmamalıdır. Var olan tekeller kaldırılmalıdır.

3- Türk karasularında kabotaj hakkı Türk bayrağına tanınmalı ve bir kurum veya şirkete ise ayrıcalık tanınmamalıdır.

4- Büyük sermayeli ulusal bir emisyon bankası kurulmalı ve bu banka, sermayesinin bir bölümü hükümete, bir bölümü halka satılan bir anonim şirket olmalıdır.

5- Ticaret kanunu ve mevzuatı yenilenmelidir.

6- Yabancı sermayenin zarar vermeyecek biçimde ülkeye girmesi sağlanmalıdır.

7- Ticaret ve sanayi odaları teşkilatı düzenlenmelidir.

8- Dış ticareti kolaylaştırmak için resmi ve yarı resmi iktisadi kurumlar oluşturulmalıdır.

9- Kazanç vergisi düzenlenmelidir.

10- Kambiyo meselesinin düzenlenmesi için uzmanlardan oluşan bir komisyon oluşturulmalıdır.

---

porun biran evvel nazar-ı dikkate alınmasına ve Oda'nın bî-fâ'ide mevcûdiyetine serî'an nihâyet verilmesi husûsunun Vekâlet-i müşârün-ileyhâya telgrafla arzına karâr verilmiştir.", bkz. *A.g.e.*,s. 121-122.

26 *A.g.e.*, s. 142-157.

Levent Şahverdi Arşivi

11- Tüccara ve ticarete ilişkin usuller ve vergiler hakkında ticaret ve sanayi odalarının ve iktisatçılardan oluşan heyetlerin görüşleri alınmalıdır.

12- İstanbul'daki Ticaret Mektebi çağa uygun bir hale dönüştürülmeli ve ülkenin her yanında ticaret okulları açılmalıdır.

MTTB, İzmir İktisat Kongresi'nde yalnızca İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın değil, ülke genelinde bütün ticaret ve sanayi odalarının yeniden düzenlenmesini önerir.[27]

MTTB, İzmir İktisat Kongresi'nde ticaret odalarının yeniden düzenlenmesinin yanı sıra, dış ticari ilişkilerin gelişmesi, önemli yabancı ticaret merkezlerinde Türk ticaret odalarının kurulması ve yeniden düzenlenecek odalar ile yabancı iktisadi kurumların doğrudan doğruya ilişkide bulunması, tüccara ve ticarete ait usuller ve vergiler hakkında ticaret ve sanayi odalarının ve iktisatçılardan oluşan heyetlerin görüşünün alınması önerisinde bulunur.[28]

İzmir İktisat Kongresi'nde yalnızca MTTB değil, Esnaf Cemiyetleri Müttehidesi'nin de ileri sürdüğü ve savunduğu düşünce ve görüşler içerisinde yarı resmi nitelikteki ticaret ve sanayi odaları teşkilatının çağdaş bir hale getirilmesinin ihmal edilmemesi yer alır.[29]

İzmir İktisat Kongresi'nde odalarla ilgili yaşanan gelişmelerin en önemlilerinden birisi ticaret ve sanayi odalarının birbirlerinden ayrı değerlendirilmesidir. Bu husus, önce 21 ve 23 Ocak 1923'te İstanbul'da yapılan toplantıda gündeme gelir.[30] Tahsin Rıza Bey, İstanbul'daki ticaret odasının sanayi odasından ayrı olmasını önerir. Toplantıyı yöneten Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Hüsnü Bey, bütün ticaret ve sanayi odalarının birbirlerinden ayrılması önerisinde bulunur. Ahmet Hamdi ise bunun uzmanların görüşü alınarak verilecek bir karar olduğunu, dolayısıyla hemen karar verilemeyeceğini ileri sürer ve kongrede İstanbul Türk tüccarının savunduğu görüşler arasın-

27 *A.g.e.*, s. 152-153.

28 *A.g.e.*, s. 153-156.

29 *A.g.e.*, s. 159.

30 *A.g.e.*, s. 137-138.

Levent Şahverdi Arşivi

da "Nîm resmi mâhiyette olan ticâret ve sanâyi' odalarının teşkîlâtının asrî bir şekilde ıslâhı" ibaresi kabul edilir.

Buna karşın sanayi grubu, İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi odalarının ticaret odalarından bağımsız örgütlenmesi görüşünü savunur ve kongrede bu görüş kabul edilir.[31] Buna göre "Her livâ ve kazâ dâhilinde bir sanâyi' odası küşâdı. Her sanâyi' odası arasında ciddi râbıtalar te'mîn eylemek. Makarr-ı hükûmette bütün sanâyi' odalarının merbût olduğu büyük bir merkezî sanâyi' odası te'sîsi." görüşü, sanayi grubunun kongrede kabul ettiği ilkeler arasında yer alır.[32]

Ticaret ve sanayi odalarının birbirlerinden ayrılmasını savunmayan veya en azından İstanbul'da gerçekleştirilen hazırlık toplantılarında İzmir İktisat Kongresi'nde savunulmak üzere bu yönde bir öneri getirmeyen MTTB'nin yönlendirdiği tüccar grubunun, kongrede kabul edilen ilkeleri içinde ticaret ve sanayi odaları arasındaki ayrıma katıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre ülkenin her yerinde ticaret odalarının kurulması ve bununla ilgili olarak 1918'de hazırlanan ancak kanunlaşamayan yasanın incelenmesi, bütün odaların bu konudaki görüşlerinin alınması ve böylece yasanın düzenlenmesi önerilir. Buna ilave olarak yönetim kurulunu seçen heyetin, hükümet nüfuzu dışında doğrudan doğruya tüccar tarafından seçilmesi; ticaret odalarının zahire, hububat ve diğer borsalar kuracak kadar bir gelire sahip olması; ticaret ve sanayi odaların ticaret ve sanayi okulları kurmalarına izin verilmesi; her yıl ticaret ve sanayi odaları temsilcilerinin katılımı ile Umumi Ticaret ve Sanayi Odaları Kongresi düzenlenmesi; ticaret ve sanayi odalarının katılımı ile önemli ticaret merkezlerinde yerli ürünlerin tanıtılmasına özgü sürekli sergilerin açılması ve yine aynı amaçla İktisat Vekâleti ile birlikte ticaret salnameleri yayınlanması ilkeleri kabul edilir.[33]

---

31 *A.g.e.*, s. 301-302, 314.

32 *A.g.e.*, s. 429.

33 "A- Ticâret odalarının memleketin her tarafında teşkîlleri ve bu husûsta evvelce tanzîm edilip kânûniyet kesb edemeyen kararnâmenin tetkîki ve bi'l-umûm ticâret ve sanâyi' odalarının bu husûstaki mütâla'alarının ahzı sûretiyle müste'cilen bir kânûn tanzîmi. B- Ticâret odaları intihâbı rü'esâ-i me'mûrîn-i

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın henüz Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası adını taşıdığı bir üye kayıt belgesi.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na ait üye kayıt belgesi.

İzmir İktisat Kongresi'nde kapsamlı olmamakla birlikte ticaret ve sanayi odalarının yeniden düzenlenmesine ilişkin görüşlerin dile getirilmesi ve bazı ilke kararlarının alınmış olması, MTTB'nin, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Türkleştirilmesi yönünde daha cesur adımlar atmasında etkili olur.

Hükûmetin fazla müdâhalâtına ma'rûz kaldığı cihetle tüccâr bu teşkîlâtı kendi rûhundan kopmuş bir mü'essese addetmediğinden Ticâret Odaları meclisi idâresine intihâb edilecek a'zâyı tefrîk eden hey'et-i intihâbiyenin doğrudan doğruya tüccârca intihâbları. [C]- Ticâret odalarının zahîre, hubûbât ve sâire borsaları ihdâs edecek ve neşriyât-ı iktisâdiye yapabilecek menâbi'-i vâridâta mâlik olması. [Ç]- Ticâret ve Sanâyi' Odalarının mahallerinde mekâtib-i ticâriye ve sınâ'iye te'sîsi ve bunları himâyeye çalışmaları kaydının her hâlde kabûlü. [D]- Bi'l-umûm Ticâret ve Sanâyi' Odalarının murahhaslarından müteşekkil her sene 'Umûm Ticâret ve Sanâyi' Odaları Kongresi' akdi esbâbının te'mîni. [E]- Ticâret ve Sanâyi' Odalarının iştirâkiyle memleketimizin mühim ticâret merkezlerinde mahsûlat ve mevâdd-ı ibtidâ'iyemizle ma'mûlât-ı dâhiliyemizin vaz'ı teşhîrine mahsûs umûmî ve dâ'imî sergiler küşâdı ve Ticâret Odaları ile İktisâd Vekâleti tarafından bu yolda ticârî sâlnâmeler neşir ve tevzî'i ve muhtelif lisânlara da tercemesiyle dünyâya tevzî'leri ve mümessillerinin celbi.", bkz. *A.g.e.*, s. 418-419.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yönetiminde değişiklik yapılıyor

İstanbul'daki Müslüman-Türk ticaret kesiminin, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yönetiminin yenilenmesi, başka bir ifade ile oda yönetiminde Müslüman-Türk unsurun etkin hale gelmesi için süren çabası, MTTB'nin kurulması ve İzmir İktisat Kongresi'nden önceye, Mütareke dönemine kadar uzanmaktadır.[34] İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarındaki durumu, MTTB'nin girişimi ile odayı Türkleştirmek için harekete geçmeye uygun zemini hazırlar. Şöyle ki; oda yönetim kurulu 1909'da 9, 1910'da 18, 1911 ve 1912'de 9'ar, 1913'te 5'i olağanüstü olmak üzere 7 ve 1914'te de 5'i olağanüstü olmak üzere 9 kez toplantı yapmış iken; Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve odaya üye tüccarlar arasında Osmanlı Devleti'nin savaşta karşısında yer alan ülkelerin uyruğundan olan kimselerin bulunması nedeniyle 1915'te ancak 4, 1916'da biri olağanüstü olmak üzere 4, 1917'de 4'ü olağanüstü olmak üzere 6 ve 1918'de 2'si olağanüstü olmak üzere toplam 4 kez toplantı gerçekleştirmiştir.[35] 1918-1923 arasında, yani Mütareke dönemi sırasında ise odanın faaliyetleri daha da aksadı.[36] Bu durum oda yönetiminin değişmesi için MTTB'nin hükümet nezdinde propaganda yapmasına ve girişimde bulunmasına imkân verdi.

Odanın bu durumu, Müslüman-Türk ticaret kesiminin oda yönetimine yönelik hücumuna dayanak oluşturdu. İzmir İktisat Kongresi'nin hemen ardından İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Türkleştirilmesi süreci hızlandı. Bu yönde MTTB'nin önünde bulunan son engel, görevde bulunan idare meclisini yenilemek suretiyle Müslüman-Türk unsuru oda yönetiminde etkin kılmaktır. İdare meclisinin 16 Mart 1921'de dolmuş olan gö-

34 Ticaret-i Umumiye Mecmuası'nda yayınlanan bir yazıda oda gazetesinden yola çıkarak üstü örtülü olarak odanın milli nitelik taşıyıp taşımadığı tartışılır. bkz. Elif Ayın, "İstanbul Ticaret Odası'nın Yapacağı En Büyük İş", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 42-18, 22 Mayıs 1334/1918, s. 288-289.

35 Hakkı Nezihi [Erkson], *50 Yıllık Oda Hayatı*, İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1932, s. 177-179.

36 *A.g.e.*, s. 230.

Levent Şahverdi Arşivi

Ticaret Umum Müdürü Mehmet Vehbi Sarıdal.

rev süresi, Osmanlı Devleti zamanında çıkartılan bir kararname ile barış sağlanana kadar uzatıldı.[37] Daha Lozan'da antlaşmaya varılmamış olması Ankara Hükümeti'nin oda yönetimini yenileme yönünde girişimde bulunmasını engelledi. Ancak, MTTB 31 Mayıs 1910 tarihli nizamnamesine göre oda meclisinin hükümet merkezi olan İstanbul'da 24 üyeden ve vilayetlerde ise 12 üyeden oluşacağı, Ankara'nın başkent olması ile İstanbul'un hükümet merkezi olmaktan çıkması nedeniyle 24 üyeden oluşan idare meclisinin 12 üyeye inmesi gerektiği ve bunun için de seçim yapılması görüşünü ileri sürer. Antlaşmanın yapılmasından sonra Ankara'nın başkent olarak devam edeceği hususu hakkında şüpheler olmasına karşın MTTB'nin girişimi, Ankara'da bulunan ve sonradan oda genel sekreterliği de yapan Ticaret Umum Müdürü Mehmet Vehbi [Sarıdal] Bey'in önayak olması ile gündeme alındı. İktisat Vekâleti'nin talimatı ile İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası idare meclisi seçimleri 1-2 Ağustos 1923'te yapıldı. Yenilenmesinde MTTB'nin büyük rol oynadığı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yönetim kurulunda MTTB üyeleri etkin görevler aldılar. Odanın yeni yönetim kurulu başkanlığına MTTB başkanı da olan Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey seçildi.[38] Böylece MTTB, nizamnamesinde yazılı olarak yer almayan, ancak başlıca kuruluş amacı olduğu bariz olarak anlaşılan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Türkleştirilmesini gerçekleştirmiş olur.

Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952),
İstanbul: Denizler Kitabevi, 2002, s. 65-82

37 BOA, DUİT, 15/2-20. "Dersa'âdet Ticâret ve Sanâyi' Odası Hey'eti'nin Yeniden İntihâbıyla Muvakkaten Teşkîli Hakkında İrâde-i Seniyye", *Takvim-i Vekayi*, sayı 3756, 22 Kanun-i sani 1336/22 Ocak 1920, s. 5.

38 *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!.."*, cilt 1, 165-177.

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA EKONOMİDE MİLLİYETÇİ BİR TEPKİ: CUMA TATİLİ

İzmir İktisat Kongresi'nde cuma tatili ele alınıyor

Hafta tatili uygulaması, çalışanlar cephesinden bakıldığında dünyada ve Türkiye'de önemli bir kazanımdır. Türkiye'de 1924'te hayata geçen bu uygulama öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın bir ortak hafta tatili yoktur. Müslümanlar cuma gününü, Yahudiler cumartesi gününü ve Hıristiyanlar ise pazar gününü tatil günü olarak kabul ederlerdi. Gayrimüslimlerin cumartesi ve pazar gününü tatil günü olarak kabul etmelerine karşın, milliyetçi kaygılarla Müslüman-Türk unsurun cuma gününü buna alternatif görme ve gösterme çabalarına tanık olunur. Örneğin Yunan işgali sırasında İzmir'de Müslüman esnaf ve kuruluşların cuma günleri tatil yapacakları, bu kararın aleyhinde hareket edenlerin darüleytam için birincisinde 250, ikincisinde ise 500 kuruş ceza ödemeyi taahhüt ettikleri İzmir'den çok uzakta Çorum'da "İnşallâh Çorum'da da yapılır" başlığı ile gazeteye haber olur.[1]

Bu girişime karşın cuma gününü ortak tatil günü olarak kabul etme talepleri, özellikle İstanbul'un Ankara Hükümeti'nin denetimi altına girmesinden hemen sonra çok daha yüksek

1 *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (I)*, yay. haz. Abdülkadir Özulu, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 217.

Levent Şahverdi Arşivi

sesle gündeme geldi. Bu bağlamda ilk ciddi talep 17 Şubat-4 Mart 1923'te İzmir'de toplanan iktisat kongresinde dile getirildi. Kongrede tüccar grubunun oybirliği ile kabul edilen esasları arasında cuma tatili talebi aynen şöyle ifade edilir: "Mâdde 1- Cum'a günü bütün Türkiye sekenesi için resmî günüdür. (müttefikan kabûl) Mâdde 2- Herhangi dîn ve mezhebe sâlik olursa olsun, Cum'a günleri hiç bir dükkân ve mü'essese açık bulundurulamaz. Yalnız kasâb, sebzevâtçı ve ekmekçiler öğleye kadar; kahve, gazino, lokanta ve hamâmlarla eczâneler de akşama kadar açık kalabilir. (müttefikan kabûl) Mâdde 3- Cum'anın gayri herhangi bir günde bir kimsenin mağaza ve mü'essesesinî kapalı bulundurması kendi hakkıdır."[2]

Aynı kongrede işçi grubunun oybirliği ile kabul edilen esaslarının on üçüncüsünde cuma tatili talebi "Haftada bir gün işçilere istirâhât müddetinin verilmesi ve hafta ta'tîlinin Cum'a günü kabûlü." ifadesiyle yer alır.[3]

Cuma tatili ile ilgili yasa teklifleri ve MTTB'nin çalışmaları

İzmir İktisat Kongresi'nde dile getirilmesinden sonra TBMM'de gündeme getirilen konu ile ilgili olarak önce Gümüşhane Mebusu Zeki [Kadirbeyoğlu] Ocak 1924'te TBMM'ye "Cum'a günleri bi'l-umûm mağaza ve ticârethânelerin mesdûd bulunmasına dâir kânûn teklîfi" verir. Bu teklifi Menteşe Mebusu Şükrü [Kaya] ve arkadaşlarının "Cum'a ta'tîli hakkında kânûn teklîfi" izler.[4]

Aynı günlerde İstanbul'da henüz ortada bir yasal düzenleme bile yokken cuma tatili uygulaması yönünde talep ve girişimler gündeme geldi. Beyoğlu çevresinde ticaret yapan Müslüman-Türk tüccarlar İstanbul vilayetine başvurarak cuma tatili uygulamasını talep ettiler.[5]

2 A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, 3. b., Ankara: AÜSBF Yayınları, 1981, s. 407-408

3 *A.g.e.*, s. 432.

4 *TBMMZC*, devre 2, cilt 4, s. 632-643.

5 "Cuma Tatilinde Beyoğlu Dükkânları", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 20, 12 Temmuz 1339/1923, s. 122.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul'da Müslüman-Türk ticaret kesiminin sözcüsü konumunda olan MTTB konu ile ilgili bir çalışma yaptı. MTTB Hey'et-i Fa'alesi'nin hazırladığı mazbatada, cuma gününün hafta tatili olarak önerilmesinin pratik gerekçeler yanı sıra, ideolojik-milliyetçi gerekçeleri de ortaya konur. Konu ile ilgili olarak mazbatanın üçüncü ve beşinci maddesinde aynen şunlar ifade edilir: "3- Bi'l-hassa işbu Cum'a ta'tîli husûsunda i'ânât-ı mâliye, arzu ve tezâhürât-ı umûmiyeyi ayaklar altına alan ve âdeta memleketimizde hâric ez memleket imtiyâzını kendi kendine iktisâb etmek isteyen 'Beyoğlu' mıntıkasının bu bâbdaki cür'et ve gayret... bir hançer darbesi gibi sînesinde saklayan bütün efrâd-ı millet rûhunda kopan sed-hazer te'essüfât ve te'essürâtını alenen izhâr etmekten kendini zabtedemiyor... 5- İşbu ta'tîl-i umûmiyeyi düçâr-ı müşkilât edecek şekilde cum'aları çalışmakta ısrâr eyleyen gerek imtiyâzlı ve gerek sâir ecnebî şirketler ve ba'zı müteferrik ticârethâneler ve bi'l-hassa 'Beyoğlu' mıntıkası ma'a'l-esef hiçbir kânûna müstenid olmaksızın hem de ücretli olduğu hâlde sırf Türk hâkimiyet ve istiklâl-i milliyesine karşı i'ânât-ı milliye ve tezâhürât-ı umûmiyeyi hiçe sayarak cum'a ta'tîline ri'âyet etmemelerinin ne gibi gizli maksatlara mebnî olduğu hakkındaki kanâ'atimiz kat'î olacaktır."[6]

"Beyoğlu mıntıkası" vurgusu ile MTTB'nin, gayrimüslim ticaret kesimini ifade ettiği, bununla yetinmeyip yabancı sermayeli şirketleri de hedef aldığı anlaşılır. Kısa bir süre sonra ise MTTB cuma tatili hakkında bir tebliğ yayınlar. İki maddeden oluşan tebliğde şu ifadeler yer alır: "1- Bi'l-umûm mü'essesât ve ticârethâneler için resmî hafta ta'tîli, önümüzdeki cum'a gününden i'tibâren umûmî bir şekilde tatbîk edilecektir. 2- Cum'a ta'tîli hakkında derdest-i tasdîk olan kânûnun tanzîmine kadar bu karârın bi-lâ istisnâ bütün İstanbul tüccârı tarafından tatbîk edilmiş olması arzu edilmektedir. Rızâ-i umûmi hilâfına hareket ederek mağazalarını açanların Türk efkâr-ı umûmi-

6 "Cuma Tatili Hakkında Heyet-i Faale'nin Mazbatası", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 20, 12 Temmuz 1339/1923, s. 122.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası *başyazarı Ahmet Hamdi Başar.*

yesine ne derece kıymet verdikleri anlaşılacaktır."[7] Bu kısa tebliğ, egemen anlayışı ve atmosferi yansıtması açısından önem taşır. Bir kere henüz resmiyet kazanmamış bir tatil, hiçbir resmi hüviyeti ve yaptırımı olmayan, dernek statüsündeki bir kurum tarafından dayatılır. Bu dayatma tebliğin "Rızâ-i umûmî hilâfına hareket ederek mağazalarını açanların Türk efkâr-ı umûmiyesine ne derece kıymet verdikleri anlaşılacaktır." şeklindeki son cümlesi ile adeta bir tehdide dönüşür. Bu cüretkâr ifadeler, tebliği kaleme alan kişi veya kişilerin resmi makamlardan cesaret almaksızın bu cesareti gösteremeyeceklerini akla getirir. Bu kanaati MTTB umumi kâtibi Ahmet Hamdi [Başar]'ın söz konusu tebliğden kısa bir süre sonra yayınlanan konu ile ilgili bir makalesinde yer alan şu ifadesi güçlendirir. Ahmet Hamdi makalesinde "Artık ister kânûn çıksın, ister çıkmasın, Türk memleketinde Cum'a günü ta'tîl yapılacaktır ve buna karâr verilmiştir." demektedir.[8]

İstanbul dışında da gündeme gelen uygulamanın örneğin Çorum'da eksiksiz uygulandığı[9] ve İstanbul'da MTTB'nin cuma tatili talebine ayak uyduracaklarını bildiren meslek grupla-

7 "Cum'a Ta'tîli Hakkında Ticâret Birliği Tebliği", *Türkiye İktisat Mecmuası,* sayı 33, 5 Teşrin-i sani/Kasım 1339/ 1923, s. 332.

8 Ahmet Hamdi [Başar], "Cum'a ve Hafta Ta'tili Mes'elesi", *Türkiye İktisat Mecmuası,* sayı 33, 5 Teşrin-i sani7Kasım 1339/1923, s. 322.

9 *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (I),* s. 1033.

Levent Şahverdi Arşivi

rının olduğu bilinir.[10] Henüz ilgili kanunun çıkmamış olması, dolayısıyla MTTB'nin girişimlerinin yasal bir bağlayıcılığının bulunmaması, gayrimüslim ticaret kesiminin pasif direniş göstermesine neden olur. Bu durumu Ahmet Hamdi'nin şu ifadelerinden öğreniyoruz: "hafta ta'tîlinin cum'aya tahvîli hakkında Türk tüccâr ve esnâf ve amelesinin verdiği lâ-yezâl karâra rağmen bir kânûn olmamasından istifâde ederek mahalli gayri Müslim teşkîlât-ı iktisâdiyesi bu kânûnu bozmağa çalışmakta ve her türlü fedâkârlıkda bulunmaktadır."[11] Buna tepki olarak esnaf cemiyetleri temsilcileri bir araya gelerek ilgili kanunun acilen yayınlanmasını Ankara'dan talep ettiler. Benzer talepler Müslüman-Türk ticaret kesiminin egemen olduğu diğer kurumsal kanallar üzerinden de, örneğin İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan, Ankara'ya iletildi.[12]

Cuma tatilinin resmiyet kazanması

Kamuoyunun desteği ile dönemin basınında "cuma tatili" olarak anılan 394 Sayılı Hafta Tatili Hakkında Kanun, 2 Ocak 1924'te TBMM'de kabul edildi. Kanunun TBMM'de görüşülmesi sırasında örneğin İstanbul Mebusu Yusuf Akçura'nın "... İstanbul'da öyle dükkânlar var ki, bi'l-hassa bizim elimizde olmayan dükkânlar var ki..." ifadesi gibi ekonomide gayrimüslim karşıtı milliyetçi bir söylem zaman zaman kendini gösterir.[13]

21 Ocak 1924'te yayınlanan kanunun birinci maddesinde yer alan "On bin veya on binden fazla nüfûsu hâvî şehirlerde ale'l-umûm fabrika, i'mâlâthâne, tezgâh, dükkân, mağaza, yazıhâne, ticârethâne, sınâ'î ve ticârî bi'l-umûm mü'essesât ve tevâbi'inin haftada bir gün ta'tîl-i fa'âliyet etmeleri mecbûridir. Ta'tîl günü yirmi dört sa'âtten dûn olmamak üzere Cum'a günüdür." ifade-

10 "İplik Ticârethânelerinin Cum'a Ta'tîli", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 20, 12 Temmuz 1339/1923, s. 122.

11 "Cum'a Ta'tîli", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 35, 19 Teşrin-i sani/Kasım 1339/1923, s. 361.

12 "Cum'a Ta'tîli", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 2, Kanun-i evvel/Aralık 1339/1923, s. 68.

13 *TBMMZC*, devre 2, cilt 4, s. 635.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul mebusu Yusuf Akçura.

si ile cuma günü Türkiye için hafta tatili olarak uygulamaya girdi.

Bundan sonra basında zaman zaman kanunun ihlâline dair haberler yer alır. Bunlar içinde en dikkat çekeni bankaların kanuna rağmen pazar günleri yarım gün çalışmaları, yani öğlene kadar açık olup, öğleden sonra kapanmaları ile ilgilidir. Tüccarın şikâyeti üzerine Ticaret Vekâleti, bankalara cuma günleri sabahtan akşama kadar kapalı, pazar günleri ise sabahtan akşama kadar açık olmalarını bildirir.[14] Müslüman-Türk ticaret kesiminde hükümetin bu kararı sevinçle karşılanır. Bu kesim hafta tatilinin pratik faydalarının yanı sıra, uygulamayı milliyetçi bir yaklaşımla destekler. Örneğin yine Ahmet Hamdi bu kez MTTB'den değil *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası* başyazarı olarak kaleme aldığı makalesinde şunları söyler: "Türk kendi topraklarında, kendi günlerini kendi bayramlarını tanır. Bir kânûn-ı mahsûs ile resmî hafta ta'tîli Cum'a günüdür. Bugün her türlü fa'âliyet-i iktisâdiye ta'tîl edilir. Bir hafta müddetle didinmiş olan kafaların bir istirâhât gününe elbette ihtiyâcı vardır. Fakat cumartesi günü, ba'zı sahalarda piyasada fa'al bir rol oynayan Yahudilerin iş yapmaması, Pazar günü memleketin henüz millî evlâtları olmak istemeyen Rum ve Ermenilerin ta'tîl-i fa'âliyet etmesi; ve bankaların da kapanık bulunması; Perşembe günleri Cum'a ta'tîli münâsebetiyle işler kısmen olsun tavsaması, memleketin iktisâdiyâtı için hayırlı olmuyordu."[15]

---

14 *Servet-i Fünun*, sayı 56-1530, 10 Kanun-i evvel/Aralık 1341/1925, s. 25.

15 Ahmet Hamdi [Başar], "Memleketin Son İktisâdî Hareketlerine Bir Nazar", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 10, Teşrin-i evvel/Ekim 1341/1925, s. 1259-1265.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonun başlangıcı ve kamuoyu desteğinin azalması

Cuma tatilli uygulamasının arkasında Türkiye ekonomisinde etkin rol oynayan hem gayrimüslim sermayeye, hem işgücüne karşı milliyetçi bir tavrın olduğu aşikârdır. Ancak cuma tatili uygulaması iş çevrelerinde ilk savunulduğu dönemdeki gibi şiddetle savunulmaz. Hatta bu uygulamayı başlangıçta destekleyen İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 16 Ağustos 1927'de Ticaret Vekâleti'ne yazılan bir yazı ile cuma tatili uygulamasına "Hafta ta'tîlinin Cum'a günü olması ve onu ta'kîb eden cumartesi ve bi'l-hassa pazar gününün tâm mu'attal kalması yüzünden piyasamız pek büyük zarârlar görmektedir." gerekçesi ile karşı çıkar. Pazar gününün hafta tatili olarak kabul edilmesi için Ticaret Vekâleti'nin yasa teklifinde bulunmasını talep eder.[16]

İstanbul'da ideolojik kaygıların yerini ekonomik çıkarlara bırakmasına karşın Ankara'da benzer yönde bir değişiklik hemen gerçekleşmez. Hafta tatili kanununa göre cuma tatili ödün vermeksizin uygulanır. Ancak çalışanları arasında gayrimüslimlerin de istihdam edildiği kuruluşlarda ise zaman zaman bazı esneklikler gösterilir. Örneğin bazı dini bayram ve paskalyaların Cuma günü dışında bir güne rast gelmesi halinde bazı bankaların bu bayram veya paskalyalar nedeniyle tatil edildikleri bilinir.[17]

27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'un 3. maddesiyle hafta tatilinin Pazar günü olarak belirlenmesine kadar uygulanan Cuma tatili pratik gereksinimleri, ideolojik bir sapma ile çözmeye dair ilginç bir

16 H. Avni [Şanda], *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına Ait Umumi Rapor*, İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1934, s. 544.

17 Osmanlı Bankası'nın bu türden haberlere konu olduğu basından izlenebilir. Örneğin, 23 Aralık 1934 tarihli *Cumhuriyet*'te "Osmanlı Bankası'nın Galata, Yenicami ve Beyoğlu daireleri, Noel yortusu ve Yılbaşı dolayısıyla 25 Birincikanun 1934 ve 1 İkincikanun 1935 günleri kapalı bulunacaktır." duyurusu yer alır. Bazı yıllarda dini bayramlar ile milli bayramların yakın tarihlere rast gelmiş olması duyurulara da yansır. 15 Nisan 1935 tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan ilanda "Osmanlı Bankasının Galata, Yenicami ve Beyoğlu daireleri paskalya yortusu olan nisanın 21 inci Pazar ve milli bayram olan nisanın 23 üncü Salı günleri kapalı bulunacaktır." denir.

Levent Şahverdi Arşivi

örnek oluşturmaktadır. Gayrimüslimlere ve yabancılara duyulan öfke ve düşmanlık, Müslüman-Türkleri egemen kılma mücadelesine dönüşmüş, hafta tatili olarak cuma günü kabul edilmiştir. Cuma gününün Müslümanlar için kutsal addedilmesi göz önüne alınırsa bu durumu Soner Çağaptay'ın Kemalist milliyetçiliğin geniş ölçüde İslam tarafından şekillendirilmesi olduğu değerlendirmesi ile uyuşmaktadır.[18]

Kebikeç, sayı 31, 2001, s. 189-195

18 Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 27. Çağaptay'ın bu değerlendirmesini desteklemesi açısından Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Mart 1923'te Adana esnafıyla görüşmesi sırasında yaptığı konuşma dikkat çekicidir. Bu konuşmadan o günlerde Adana'da da henüz bir yasal dayanak yokken, cuma gününün tatil günü olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu kararı destekler nitelikteki sözleri şöyledir: "Çok çalışanlar o nisbette havaya, sükûna, istirahata muhtaçtırlar. Cuma günlerini teneffüs ve tatil günü yapmakla çok makul bir iş yapmış oldunuz. Birer haftada bir günlük tatil hem sıhhatiniz için hem de din icabı olarak lüzumludur. Biliyorsunuz ki, şeriatte Cuma namazından maksat herkesin dükkânlarını kapatarak, işlerini bırakarak bir arada toplanmaları ve İslamların umuma ait meseleler hakkında dertleşmeleri idi. Cuma günü tatil yapmak şeriatın da emri icabıdır. Bu kadarcık bir hakikati size herhangi bir zatın, mebus olsun, ben olayım, hacı olsun, hoca olsun 'bu yapılan şey mugayiri dindir' demesi kadar küstahlık, dinsizlik, imansızlık olamaz.", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt 2, Ankara: AÜ Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1952, s. 127.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Bankası'na Yönelik Türkleştirilme Girişimleri ve Basının Rolü

Basında Osmanlı Bankası aleyhtarlığı

Osmanlı Bankası İkinci Meşrutiyet döneminden başlayarak ve erken Cumhuriyet döneminde sermayesinin ve çalışanlarının önemli bir bölümünün uyruğu ve etnik kimliği nedeniyle Türkleştirme uygulamalarına maruz kaldı. Bu uygulamalar bazen basında, özü Osmanlı Devleti'nin borçlanması sürecinde Osmanlı Bankası'nın adının karıştığı yolsuzluk söylentileri ve Osmanlı Bankası'na "hain" nitelemesini yakıştırmak biçiminde özetlenebilecek, polemik ve aleyhte kampanyalar biçiminde ortaya çıktı. Bazen de Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi hükümetin, diğer yabancı ve gayrimüslimlerin etkin olarak bulundukları şirketlerden talep ettiği gibi Osmanlı Bankası'ndan da yazışmalarını Türkçe yapmasını istemesi biçiminde gerçekleşti.

İkinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı basınında, Osmanlı Bankası aleyhine düşmanlık hisleri ile kaleme alınmış yazı ve haberlere pek rastlanmaz. İkinci Meşrutiyet'ten sonra gündeme gelen, ekonomiyi ve özellikle devlet maliyesini millileştirme çabaları paralelinde, Osmanlı Bankası'nın yerine "milli" bir bankanın kurulması önerilir. Gerçekte ise İttihatçıların özlemini duydukları banka özerk bir devlet bankası değil, hükümetin

Levent Şahverdi Arşivi

denetim altında tutabileceği bir bankadır.[1] Bir yanda hükümetin buyruğu altına sokamadığı Osmanlı Bankası, diğer yanda Osmanlı Bankası'na alternatif banka arayışları, hükümetin kendine yakın basın organları aracılığıyla bu yönde kamuoyu oluşturma çabalarına neden oldu. Osmanlı Bankası'nın hemen her faaliyeti ağır dille eleştirildi. İttihatçılar kendilerine yakın basın organları aracılığıyla Osmanlı Bankası aleyhine kampanyalar yürüttüler. Bu girişimleri, Osmanlı basınında Osmanlı Bankası düşmanlığı veya aleyhtarlığı biçiminde ifade etmek mümkündür.

İkinci Meşrutiyet döneminde, basında Osmanlı Bankası'na yönelik yürütülen aleyhte kampanyanın başlıca adresi *Tanin* gazetesi ve kampanyanın önde gelen aktörü, gazetenin başyazarı, Hüseyin Cahit Yalçın'dır.[2] Özellikle 1909 ve 1910 yıllarında Hüseyin Cahit, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği borçlanmalar üzerine yazdığı yazılarda, Osmanlı Bankası'na yönelik hiddet ve öfkeyle gazetenin sayfalarını adeta bir savaş meydanına çevirir. Gerek Hüseyin Cahit'in yazdıklarında gerek diğer yazılanlarda Osmanlı Bankası'nın nasıl bir banka olarak algılandığı, daha doğrusu basında eli kalem tutan kesimin bir ik-

1 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi,* çev. A. Berktay, İstanbul: Osmanlı Bankası Yayınları, 1999, s. 331.

2 Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957): Mütalaa, Tarik, Sabah ve Saadet gazetelerinde yazılar yazdı. Servet-i Fünun topluluğuna katıldı. Daha sonra Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesini kurdu. 1901'de *"Edebiyat ve Hukuk"* başlığıyla Fransızcadan çevirip yayınladığı bir yazı nedeniyle Servet-i Fünun'un kapatılmasına ve topluluğun dağılmasına neden oldu. İkinci Meşrutiyet döneminde edebiyattan tamamen uzaklaştı ve siyaset ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu dönemde Meclis-i Mebusan'da İstanbul mebusu olarak görev aldı. 1911'de Düyun-ı Umumiye dayinler vekili oldu. Yazılarındaki sert ve polemikçi üslup *Tanin*'in sık sık kapanmasına yol açtı. 1913'ten sonra İttihat Terakkiyi eleştirmeye başladı. Balkan Savaşı'ndan sonra *Tanin*'den ayrıldı. 1919'da Malta'ya sürgüne gitti. 1922'de İstanbul'a geri döndü. 1923'te İstanbul İstiklal mahkemesince yargılandı ve beraat etti. 1925'te müebbet sürgün cezasıyla Çorum'a gönderildi ancak cezasının kalkması ile 1926'da serbest kaldı. 1933'te Akşam gazetesinde yazmaya başladı. Bu sırada Fikir Hareketleri dergisini çıkarttı. 1935-1946'da Yedigün'de yazdı. 1939'da CHP'den TBMM'ye girdi. 1953'te *Tanin*'i tekrar çıkartmaya başladı. 1954'te DP'yi eleştirdiği için tutuklandı. 1957 genel seçimlerinde aday oldu. Ancak seçim sonuçları açıklanmadan vefat etti. bkz. A. Uçman, "Yalçın, Hüseyin Cahit", *Osmanlılar Ansiklopedisi,* cilt 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 668-669.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Bankası'nın Karaköy Bankalar Caddesi'nde bulunan genel müdürlük binası. (OBA)

Levent Şahverdi Arşivi

tisadi kurum olarak bankadan ne anladığına ilişkin ilginç ipuçları bulunmaktadır. Örneğin, 9 Şubat 1909 tarihli *Tanin*'de yayınlanan "1908 İstikrâzı"[3] başlıklı yazısında Sefer Bey'in "Eğer Osmanlı Bankası hükûmetin müşkil ve müzâyakalı zamânlarında imdâdına yetişmeyecek idiyse neden te'sîs edildi, neden bankaya bu kadar imtiyâz verildi, neden elli seneden beri banka ile banka etrâfında toplanan sermâyedârların cebleri şişirildi?" sözleri, Osmanlı Bankası'nın sıradan bir banka veya merkez bankası değil, devletin hazinesi gibi algılandığını gösterir. Sefer Bey'in sözlerinden Osmanlı Bankası'na yönelik hiddetin yanı sıra, banka ile devlet hazinesi arasındaki ayrımı bilmediği veya bu ayrımı Osmanlı Bankası ile Osmanlı Devleti açısından yapmadığı da düşünülebilir.

Basındaki İttihatçı kalemşorlar, hükümet her istediğinde bankanın avans ve kredi vermesi gerektiğini düşünecek kadar hizmetinde bulundukları siyasi harekete bağlıdırlar. Sefer Bey'in yazısında da görüldüğü üzere Osmanlı Bankası, sıkıştığında hükümetin yardımına koşmuyorsa, bu Osmanlı Bankası'nın varoluş nedeninin sorgulanmasına yol açar. Buna bağlı olarak, basındaki İttihatçıların sık sarıldıkları bir tehdit aracı olan Osmanlı Bankası'nın ne kadar "Osmanlı" olduğu tartışması ortaya atılır. Sefer Bey bu düşüncesini "Osmanlı nâmı taşıyan güyâ resmî bir banka" nitelemesi ile dile getirir.

İstanbul'da yayınlanan İngilizce ve Fransızca gazetelerde Osmanlı Bankası aleyhine yazılar pek yer almaz. Bu durumu yine Sefer Bey, yazısında bir polemiğe zemin hazırlama tutkusu ile ve kışkırtıcı bir üslupla "İstanbul'da Türkçe intişâr eden bir gazete memleketin tem'în-i menâfi'î uğrunda Bank-ı Osmanî aleyhinde bir şey yazarsa İstanbul'da Fransız lisânıyla neşr eden gazeteler bundan hiç bahs etmezler. Fakat banka lehinde bir şey yalnızca bu müdâfa'ât o gazetelerin sütûnlarında hemân cây-ı kabûl görüyor. Acaba bu sırrın hikmeti nedir?" biçiminde ifade eder.

Osmanlı Bankası aleyhine Osmanlı basınında yazılmış belki de üslup olarak en sert yazılar Hüseyin Cahit'in kaleminden çı-

3 Sefer Bey, "1908 İstikrazı", *Tanin*, sayı 176, 14 Kanun-i sani 1324/27 Ocak 1909, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

kar. İttihat ve Terakki'nin üyesi ve mebus da olan Hüseyin Cahit, bu yazılarında, zaman zaman devrin hükümetini dahi karşısına alacak kadar ileri gider ve sert çıkışlarda bulunur, tıpkı Şubat 1909'da yayınlanmış olan yazılarında olduğu gibi.[4]

Hüseyin Cahit'in, *Tanin*'de yazdığına göre Osmanlı Hükümeti Deutsche Orient Bank'tan 500 bin lira borç talebinde bulunur. Yapılan pazarlıklar sonucu % 7 olan faiz oranı % 6'ya indirilir. Bu arada Osmanlı Bankası devreye girer ve aynı koşullarla 500 bin lira Osmanlı Bankası'ndan borç talep edilir. Ancak son noktada hükümet her iki bankadan talep ettiği 500'er bin olmak üzere, toplam 1 milyon lirayı yalnızca Osmanlı Bankası'ndan alacağını açıklar. Yani hükümet Deutsche Orient Bank ile varılan anlaşmadan cayar. İşte bu noktadan sonra Hüseyin Cahit'in, *Tanin*'deki köşesinden hükümete, özellikle Sadrazam Mehmet Kamil Paşa'ya[5] ve Osmanlı Bankası'na yönelik ağır suçlamaları duyulur.

Hüseyin Cahit, Osmanlı Bankası ile hükümet arasındaki anlaşmanın banka yöneticileri ile Sadrazam arasında baş başa geçen bir görüşmenin ürünü olmasını şüphe uyandırıcı bir olay olarak değerlendirir ve konuyu övgü ile haber veren *La Turquie* gazetesinden yaptığı alıntıdan sonra Sadrazamın bu davranışını ince bir alaycılıkla "Bank-ı Osmâni'nin bu "netîce-i mes'ûdeye" vâsıl olmak için pek çok çalışmış olduğunu herkes teslîm eder. Çalışmasalar olur muydu? Fakat bu şerefden niçin Sadrâzam

4 Bkz. Hüseyin Cahit [Yalçın], "Yeni İstikrâz: Bank-ı Osmani'nin Delîl-i İhtikârı", *Tanin*, sayı 186, 24 Kanun-i sani 1324/6 Şubat 1909, s. 1. Hüseyin Cahit [Yalçın], "Son İstikrâz-Son Yolsuzluk", *Tanin*, sayı 187, 25 Kanun-i sani 1324/7 Şubat 1909, s. 1.

5 Mehmed Kâmil Paşa (Kıbrıslı) (1832-1913): 1877'de Kosova Valisi oldu. Bunu Halep Valiliği izledi. 1880'de Dâhiliye Müsteşarlığı ve Evkaf Nazırlığı görevlerinde bulundu. 1881'de maarif ve 1882'de yeniden evkaf nazırlığı görevlerinde bulundu. 1885'te sadarete getirildi. 1891'de azledildi. 1895'te tekrar sadrazam oldu. Bir ay kadar bu görevde kaldıktan sonra azledildi ve Aydın'a vali olarak atandı. 11 yıl süren bu görevin ardından İstanbul'a geldi ve Ağustos 1908'de tekrar Sadarete getirildi. Altı ay sonra İttihatçılarla anlaşmazlığa düşmesinden dolayı bu görevden ayrıldı. 1912'de tekrar Sadarete geldi. Ocak 1913'te İttihatçıların Babıâli baskını ile görevi sona erdi. Kıbrıs'a gitti ve bir süre sonra vefat etti. bkz. M. B. Ülker, "Mehmed Kâmil Paşa (Kıbrıslı)", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 147-148.

Levent Şahverdi Arşivi

Paşa hazretlerini mahrûm etmeli? Doğrudan doğruya kendisine âid olmayan bir vazîfede hasta hasta gece geç vakitlere kadar böyle çalışırsa şu netîce-i mes'ûdeden elbette kendileride hisseyâb olmak iktizâ eder." biçiminde dile getirir.

Hüseyin Cahit yazısında alıntılar yaptığı *La Turquie* gazetesinde Sadrazam'a yapılan övgülere o kadar hiddet duyar ki; *La Turquie*'nin hükümet ile Osmanlı Bankası arasında yapılan anlaşmayı Sadrazam için bir başarı olarak göstermesine karşılık aynı kişinin başkanlık ettiği hükümetin daha önce % 7 faizle yaptığı borçlanmanın nasıl açıklanabileceğini sorar. Bu bağlamda "Bu şerâ'it Bank-ı Osmâni'nin muhtekirliği için bir delîl olduğu gibi sadrâzam paşanın idâresizliği ve beceriksizliği için en mâddi beyyinâtdan biridir. Bâri Meclis-i Meb'ûsânda der-dest-i müzâkere bulunan 1908 istikrâzının mürekkebi kurumasını bekleyecek derecede eser-i insâf gösterse idiler! Bank-ı Osmâni'nin bu iki istikrâzı yüzde altıya vermesi memlekete hidmet ise demek ki daha Meclis-i Meb'ûsânda tasdîk edilmeyen yüzde yedi fâizli istikrâz bir hıyânettir, bir ihtikârdır. Kâmil Paşa yüzde altı fâiz ile istikrâz te'mîn etmekde bir muvaffakiyet kazanmışsa bu galebeyi kendi kendisine karşı kazanmıştır. Çünki yüzde yedi fâizli istikrâz-ı ahîri akdeden odur." açıklamasında bulunur.

Bir önceki borçlanmayı % 7 faiz ile gerçekleştiren hükümetin % 6 faizle borç edinmesinde Sadrazam'ın becerisinin değil Deutsche Orient Bank'ın yarattığı rekabetin rol oynadığını söyleyen Hüseyin Cahit, lafı Sadrazam'ın yeteneksizliğine ve işgüzarlığına getirir ve yazısını, "Hükûmet biraz da menfa'at-i umûmiyeyi düşünse idi her zamân böyle râkib hey'ât-ı mâliyeye mürâca'at ederek ehven şerâ'it te'mînine muvaffak olabilirdi. Fakat doğru işi kim yapıyor, doğru sözü kim dinliyor." diyerek bitirir.

Ertesi gün Hüseyin Cahit köşesinde aynı konuyu işlemeye devam eder. Hüseyin Cahit bu yazısında da hükümetten çok, açıkça Sadrazam'ı hedef alır. Hatta Osmanlı Bankası yetkilileri ile Sadrazam'ın baş başa görüşmesini nasıl bulduğu sorulan Maliye Nazırı'nın yanıtını Hüseyin Cahit yazısında şöyle nakleder:

Levent Şahverdi Arşivi

"Deutsche Orient Bank direktörü nâmına bu garîb mu'âmelenin hikmeti anlaşılmak üzere Mâliye Nâzırı'na mürâca'at olunur. Mâliye Nâzırı cidden müte'essif ve müte'essir olduğunu gösterecek evzâ ve ifâdât ile beyân-ı ma'zeret eder, "ne yapayım, ben bu hareketin münâsebetsiz olduğunu ayıb olduğunu anlatmak için o kadar ısrâr ettim, fakat Sadrazam Paşa Bank-ı Osmâni fikrinden bir türlü vaz' geçmedi" tarzında hakîkat-i hâli ortaya koyar."

Yazısında Osmanlı Bankası'nı, Osmanlı Devleti'ni sarmış yaldızlı bir örümcek ağına benzeten, Osmanlı Devleti'nin borçlanırken finans çevrelerinin aralarındaki rekabetten yararlanarak Osmanlı Bankası dışındaki alternatifleri de değerlendirmesi gerektiğini söyleyen ve "Deutsche Orient Bank'a ne yüzle mürâca'at edebilecektir? Sade Deutsche Orient Bank değil başka bankalara da sıkılmadan nasıl mürâca'at eder?" diyerek soran Hüseyin Cahit, bu durumun, yani Osmanlı Devleti borçlanırken rekabet şansının ve kendisi dışında alternatifinin hiç olmamasının Osmanlı Bankası'nın isteği olduğunu da iddia eder. Osmanlı Bankası'nın "Osmanlı" sıfatını yalnızca adında taşıdığını belirterek Osmanlı Bankası'nın kimliğini kamuoyunda tartışma konusu yapmaya çalışır.

Hüseyin Cahit'in yazıları kısa bir süre içinde kamuoyunda yankı uyandırır. Birkaç gün sonra gazetelerde Sadrazam Mehmet Kamil Paşa'nın, Hüseyin Cahit'in yazılarından dolayı *Tanin* gazetesi aleyhine dava açacağı haberi duyulur.[6] Aynı haberde, hükümetin birçok işi bırakıp Meclis-i Mebusan'da görüşülmek üzere yeni Matbuat Kanunu tasarısını gönderdiği ve böylece hükümet aleyhine yazılar yayınlayan gazetelere gözdağı verilmeye çalışıldığı yorumu yapılır. Bu konu, haberde "Ortada bunca mübrem ıslâhât variken hükûmetin neden dolayı her işi bırakıp Meclis-i Meb'ûsâna en evvel matbû'ât kânûnu lâyihası gönderildiğini dün Meclis-i Meb'ûsânda ba'zı zevât-ı muhtereme soruyorlardı. İşte sebebi: Yeni matbû'ât kânûnu bir an

6 "Eser-i İnfi'âl: Bank-ı Osmani İntikâm Alıyor", *Tanin*, sayı 192, 30 Kanun-i sani/12 Şubat 1909, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

evvel mevki'-i tatbîke konulmalı ki hoşa gitmeyecek sûrette ifşâ'âtta bulunan gazetelerin dili bir an evvel tutulsun. Bank-ı Osmâni'de meydânı rahat bulsun, alâka-dârânda!" biçiminde ifade edilir.

Hüseyin Cahit ile Sadrazam Mehmet Kamil Paşa arasındaki sürtüşme yalnızca dış borçlar ve Osmanlı Bankası etrafında yaşanmaz. Mehmet Kamil Paşa, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin simgesi olur. Genel olarak İttihatçılar, Mehmet Kamil Paşa'ya sempati beslemezler. Hatta sempati beslememenin ötesinde, İkinci Abdülhamid döneminin bu önde gelen siması ile İttihatçılar arasında ciddi bir iktidar çatışması yaşanır. Bu olayların odağında yer alan isimlerden biri yine Hüseyin Cahit'tir. Mehmet Kamil Paşa, Hüseyin Cahit'in verdiği gensoru üzerine Meclis-i Mebusan'da güvensizlik oyu ile iktidardan düşer.[7] Bundan dolayı Hüseyin Cahit'in *Tanin*'de Sadrazamı hedef alan yazıları yalnızca Osmanlı Bankası bağlamında değerlendirilemez. Osmanlı Bankası meselesi İttihatçılar ile Sadrazam arasındaki hesaplaşma için bahane olur.

Hüseyin Cahit'in çok nadiren, Osmanlı Bankası'nın lehine olmasa da en azından aleyhine olmayan yazılar yazdığı görülür. Örneğin, Hüseyin Cahit 1909 borçlanmasına ilişkin olarak yazdığı ve 14 Ekim 1909 tarihli *Tanin*'de yayınlanan yazısında, Osmanlı Bankası'nın borçlanma sürecindeki tutumunu över ve "Şâyân-ı teşekkürdür ki Bank-ı Osmâni kendi menfa'at-ı hakîkiyesi Genç Türkiye'nin menfa'ati ile müttehid olduğunu tâm vaktinde idrâk etmiş ve hakîkaten Osmanlı Bankası unvânına lâyık şerâ'it ile ikrâza muvâfakat göstermiştir. Bu doğru ve hayırlı yolda devâm edeceğini ümîd eyleriz" diyerek ifade eder.[8]

Hüseyin Cahit'in 1910'da *Tanin*'de yayınlanan bir dizi yazısı ve yine aynı gazetede Osmanlı Bankası ile ilgili olarak yayınlanmış diğer yazı ve haberler incelendiğinde, İttihatçıların milli iktisat anlayışlarının, devlet ve iktidar anlayışlarının ve milliyet-

7 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 39-54. İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", *OTAM*, sayı 1, 1990, s. 183.

8 Hüseyin Cahit [Yalçın], "İstikrâz", *Tanin*, sayı 402, 1 Teşrin-i evvel 1325/14 Ekim 1909, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

çilikle bilenen karmaşık duygularının, çeşitli komplekslerinin en hassas olduğu noktaları ve Türk basınında iktidar veya bir siyasal görüşe angaje olmanın yazılan yazılara nasıl yansıdığına ilişkin örneklerini görmek mümkündür. Örneğin, 11 Ağustos 1910 tarihli *Tanin*'de yayınlanan haberdeki "Mâliye Nâzırı Cavid Bey Bank-ı Osmanî'den başka bir he'yet-i mâliye ile ve gâyet muvâfık şerâ'it ile akd-i istikrâza muvaffak olduğu haberi dün şehrimiz mehâfil-i mâliyesinde büyük bir te'sîr husûle getirdi. Herkes Bank-i Osmaniye'ye gelen bu darbeye hayrân idi. Çünkü senelerden beri yerleşmiş bir i'tikâd netîcesi olarak zann ediliyordu ki Bank-i Osmanî olmazsa Türkiye beş para bulamaz." ifadesi gibi.[9] Bu haberde İttihatçıların Osmanlı Bankası dışında bir kurumdan borç edinme çabaları ve bu çabaların olumlu sonuçlar vermesi, Osmanlı Bankası'na nispet yaparmışçasına dile getirilir. Böylece Osmanlı Devleti'nin, Osmanlı Bankası dışında çözüm arayışı içinde olduğu ve çözüm bulabileceği, hem Osmanlı Bankası'na hem halka, "milli" duyguları okşayarak iktidara talip olan İttihatçılar tarafından duyurulmaya çalışılır.

İttihatçı maliye vekili Mehmet Cavid Bey.

Hüseyin Cahit'in yazılarında dikkat çekici bir diğer konu "karşı gazeteler" ifadesidir. Hüseyin Cahit'e göre hükümetin çıkarları karşısında yer alan, yani Osmanlı Bankası'nın savunuculuğu veya sözcülüğü görevine soyunmuş olan *La Turquie* ve *Levant Herald* gibi İstanbul'da Batı dillerinde yayınlanan gaze-

9 "İstikrâz ve Bank-ı Osmani", *Tanin*, sayı 698, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

teler "karşı gazeteler"di. Örneğin, 19 Ağustos 1910 tarihli *Tanin*'deki yazısında Hüseyin Cahit "İstikrâz hakkında az çok bir maksad-ı mahsûs-ı ma'lûme tebe'iyetle yazı yazan ba'zı karşı gazeteler" ifadesi ile Osmanlı Devleti'nin borçlanması sürecinde devletin borçlandığı taraflara olan bazı bağımlılıklarından dolayı bu tarafların lehinde yazı yazan gazetelerden biri olarak nitelendirdiği *Levant Herald*'ın Osmanlı Bankası'nın savunucusu olduğunu iddia eder.[10]

Levant Herald'ın ya da İstanbul'da yayınlanan Türkçe veya başka bir dilde çıkan gazetelerden bazılarının Osmanlı Bankası lehine yazılar yayınlamış olması, hatta kamuoyunu Osmanlı Bankası lehine yönlendirme veya maniple etmesi ihtimal dâhilindedir. Ancak burada dikkat çekici olan, hükümet lehine veya Osmanlı Bankası aleyhine yazı yazmanın milli bir görev ve hatta bir hak olarak anlaşılmasının Hüseyin Cahit'in ve benzer zihniyetteki kişilerin yazılarının satır aralarından okunabilmesidir. Buna karşın Hüseyin Cahit'in "karşı gazeteler" tanımlamasının altında, bu gazeteleri yalnızca karşıt görüşlü gazeteler olarak değil "gayri milli" olarak gördüğü anlayışı yatar. Hüseyin Cahit'e göre bu gayri milli gazetelerin sütunlarında savunduğu Osmanlı Bankası da gayri milli bir kurumdur.

Hüseyin Cahit'in Osmanlı Bankası'nın milliyetini tartıştığı ve bir anlamda Osmanlı Bankası ile köprüleri attığı yazısı 7 Eylül 1910'da *Tanin*'de yayınlanır.[11] Borç etrafında geçen tartışma sürecinde Hüseyin Cahit, Osmanlı Devleti'nin borç talebi karşısında Osmanlı Bankası'nın hükümetin her türlü ödemesini kendi şubeleri aracılığıyla yapmasını istemesine "Bank-ı Osmâni neden dolâyı Hükûmete böyle ağır şartlar teklîf ediyordu? Neye güveniyordu?" sözü ile tepki gösterir:

Tanin'de yayınlanan bu yazı ve haberler "karşı gazeteler"de yankı uyandırır. Üstelik tam da Hüseyin Cahit'in hiddetine konu olurcasına ve "karşı gazetelere" uygun bir tarzda. 10 Eylül

10 Hüseyin Cahit [Yalçın], "İstikrâz Etrâfında", *Tanin*, sayı 706, 6 Ağustos 1326/19 Ağustos 1910, s. 1.

11 Hüseyin Cahit [Yalçın], "İstikrâzın Borsaya Kabûlü", *Tanin*, sayı 725, 25 Ağustos 1326/7 Eylül 1910, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

1910 tarihli *Le Moniteur Oriental*'de yayınlanan yazısında A. de La Jonquirè, *Tanin*'in Osmanlı Bankası aleyhine olan tutumunun 1908'den itibaren Türk milliyetçilerinin yabancılara karşı olan tavrını hatırlattığını ve bunun bankaya yapılan bir haksızlık olduğunu belirtir ve Osmanlı Bankası'nın Osmanlı Devleti'ne olan hizmetlerinin *Tanin*'in bütün iddialarını boşa çıkartmaya yettiğini ileri sürer. Yazı aynen şöyledir.

> "*Tanin* gazetesinin Osmanlı Bankası'na yönelttiği saldırının en önemli dayanaklarından biri, Osmanlı Bankası'nın genel veznedarlık hizmetlerini üstlenmek istemesi. *Tanin*'e göre, bu isteğin ardında imparatorluğun mali bağımsızlığına kastetme niyeti yatıyor.
>
> *Tanin*, Fransız hükümeti ile Osmanlı Bankası'nın İmparatorluğun mali bağımsızlığına kastettiklerini söylerken hem kendisi yanılıyor, hem de okuyucularını yanıltıyor. Bu iddia, *Tanin*'in savunduğu tezi desteklemek için ortaya atılmıştır yalnızca. Bu tezi savunurken kullanılan argüman, yani veznedarlık hizmeti meselesi ise bu durumda bulunabilecek en zayıf argümandır çünkü bu hizmet İmparatorluk maliyesinin hesaplarına belli bir düzen ve uygunluk getirmekten başka hiçbir amaç taşımamaktadır.
>
> Osmanlı Bankası'nı hedef alan şiddetli saldırılar Türk milliyetçilerinin iki yıl önce tüm yabancılara karşı yürüttükleri kampanyayı hatırlatıyor; o zaman da, önceden verilmiş imtiyazları geri alabilmek için demiryolu işçilerini grev yapmaya teşvik ediyorlardı. Fakat, Osmanlı Bankası'nın kendisini savunmak için *Tanin*'in deyimiyle 'birkaç aç gazeteciyi *Tanin*'in üzerine saldırtmaya' ihtiyacı yok. Bankanın bugüne kadar Osmanlı hükümetlerine verdiği hizmetler *Tanin*'in saldırılarını tek başına boşa çıkartmaya yeter. Osmanlı Bankası olmasaydı, Türkiye Mahmut Nedim Paşa'nın hataları nedeniyle düşülen durumdan kurtulamazdı. Osmanlı Bankası'nın diğer hizmetlerini sayıp dökmek çok uzun sürer; şimdilik, kalemimizin ucuna tesadüfen gelen şeylerle yetiniyoruz. Bunların bile hayati önemde hizmetler oldukları ortadadır."

Levent Şahverdi Arşivi

Basında, Osmanlı Bankası etrafında yaşanan tartışmalar kimi zaman İttihatçıların daha önceki, yani Meşrutiyet öncesi siyasi ekiple hesaplaşması için malzeme olur. Örneğin Hüseyin Cahit 15 Eylül 1910 tarihli *Tanin*'de 1910 borçlanması ve bu süreçte Osmanlı Bankası'na karşı olan tutumu nedeniyle hükümeti ve özellikle Maliye Nazırı Cavid Bey'i över.[12] Bu bağlamda "Bank-ı Osmanî'nin teklîfâtına boyun eğse idi, genç Türkiye'nin nâzırlarının da eski Türkiye nâzırları gibi Bank-ı Osmanî karşısında yüz karaları bulunsa idi. O zamân bu gün ki gürültüler meydâna çıkar mıydı? Demek ki yeni Türkler ile eski Türkler, Abdülhamid adamları arasında büyük bir fark vardır." ifadesinde bulunur.

Hüseyin Cahit, 27 Eylül 1910 tarihli yazısında Osmanlı Bankası'na alternatif olarak kurulan Türkiye Milli Bankası'nı konu eder.[13] Ülke ekonomisinin Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası gibi uluslararası iki kurumun denetiminde olduğunu belirttir. Ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin daha makul bir çizgiye geldiğini söyleyen Hüseyin Cahit, benzer tavrın Osmanlı Bankası'ndan beklendi-

12 Hüseyin Cahit [Yalçın], "Eski Türkler, Yeni Türkler", *Tanin*, sayı 733, 2 Eylül 1326/15 Eylül 1910, s. 1. Cavid Bey (1875-1926): Ziraat Bankası'ndaki kısa memuriyetinin ardından Mekteb-i Mülkiye ve Darülfünun'da iktisat dersleri verdi. 1906'da Selanik'te faaliyetlerini sürdüren Hürriyet Cemiyeti'ne katıldı. Bir yıl sonra bu cemiyetin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmesinin ardından bu örgütün en etkin üyelerinden biri haline geldi. 1908'de Selanik mebusu seçildi. 1909-1911 döneminde Maliye Nazırlığı yaptı. 1912'de Nafıa Nazırı oldu. Mayıs 1912'de tekrar Maliye Nazırı oldu. Kısa bir süre sonra bu görevden ayrıldı. 1914'te tekrar kısa süreli olarak bu göreve geldi. 1917-1918'de yine Maliye Nazırı olarak görev yaptı. Mondros Mütarekesi'nin ardından İttihatçıları yargılayan Divan-ı Örfi Harbi'de gıyaben yargılandı ve 15 yıl hapis cezasına mahkum edildi. Aralık 1919'da yurtdışına kaçtı ve dışarıdan Milli Mücadeleye destek verdi. 1921'de toplanan Londra Konferansı'nda TBMM Hükümeti delegasyonuna danışmanlık yaptı. Lozan Konferansı'nda ise Türk tarafının mali danışmanlığını yürüttü. Osmanlı borçlarının dağılımı nedeniyle İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düştüğü için bu görevden alındı. 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenen suikast girişimine karıştığı iddiası ile İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. İdam cezasına mahkum oldu. Cezası 26 Ağustos 1926'da infaz edildi. Bkz. A. Demirel, "Cavid Bey (Maliyeci)", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 336-337.

13 Hüseyin Cahit [Yalçın], "Türkiye Millî Bankası ve Bank-ı Osmânî", *Tanin*, sayı 745, 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

ğini "Bank-ı Osmâni'ye gelince bunun memleketin iktisâdiyâtı, hatta yalnız siyâsiyât-ı hâriciyesi değil siyâsiyât-ı dâhiliyesi üzerinde bile büyük bir rolü oldu. Dâimi bir ihtiyâc içinde yaşayan idâre-i müstebiteyi elinde istediği gibi tutmuş, nüfûzunu büyük küçük me'mûrları azl ettirmek derecelerine kadar vardırmış. Bu memlekette Abdülhamid derecesinde mutlak ve mü'essir bir nüfûz kazanmış ve kendisine yegâne rehber-i hareket olarak fazla fazla menfa'at te'mîn etmek emelini kabûl ve te'mîn eylemiş olan Bank-ı Osmâni Mü'essesesi artık eski devrin geçtiğini anlayarak yeni muhîte göre tebdîl-i tavır ve meslek edecek, bir devlet bankası vazîfesi hâricine çıkmamağa, meşrû' bir dâire dâhilinde para kazanmakla iktifâ etmeğe râzı olacak mı idi?" sözleriyle ifade eder.

Hüseyin Cahit, yazısının devamında Fransızların etkin olduğu Osmanlı Bankası'na karşı İngiliz sermayesi ile Türkiye Milli Bankası'nın kurulduğunu belirttir. Osmanlı Bankası'nı gayri milli olmakla itham eden ve İttihatçıların basındaki komplo teorisyenlerinin başında gelen Hüseyin Cahit, İngiliz sermayesi ile kurulan Türkiye Milli Bankası'na olan ilgisini ve desteğini hamaset ve polemikten uzak bir biçimde yalın olarak "Biz sermâyenin vatanı olmayacağı esâsını kabûl ediyoruz. Bize en muvâfık şerâ'it ile sermâye gelsin de kimden gelirse gelsin." sözü ile dile getirir.

Hüseyin Cahit'in keskin milliyetçi çıkışları ile garip bir biçimde tezat teşkil eden bir diğer ifadesi ise kendisinin de Türkiye Milli Bankası'nın yönetim kurulu üyesi olduğunu belirtmesidir. Hüseyin Cahit bu durumu "Çünkü memleketimizde iş görmeye gelen nâmûslu İngilizler kendilerinin gizli kapaklı hiç bir maksatları olmadığına, Türkiye'nin menfa'atine hizmet edeceklerine memleketi iknâ için kendi içlerine memleketin evlâdlarından adamlar kabûl etmeyi bir vazîfe bilmişlerdir." diyerek açıklar.

Aslında Hüseyin Cahit'in bu son ifadesi, İttihatçıların milli iktisat ile güttüklerinin gerçekte, ülkede arkalarını verecekleri sermayenin milliyetinin ne olacağı sorunu olmadığını göstermektedir. Sorun, iktidarın destek alabileceği bir sermaye kesi-

Levent Şahverdi Arşivi

mine sahip olması, hükmetmesidir. Yoksa, Osmanlı Bankası ve büyük ölçüde dayandığı Fransız sermayesi "kötü" ve "zararlı" iken, Hüseyin Cahit'in yönetim kurulu üyesi olacak kadar iyi niyetli olduğuna inandığı Türkiye Milli Bankası'nın dayandığı İngiliz sermayesi "iyi" ve "yararlı" mıdır? Aslında yanıtı Hüseyin Cahit vermektedir: "Biz sermâyenin vatanı olmayacağı esâsını kabûl ediyoruz. Bize en muvâfık şerâ'it ile sermâye gelsin de kimden gelirse gelsin."

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı basınında yer alan Osmanlı Bankası aleyhine hatta düşmanlığına kadar varan yazıların, Hüseyin Cahit'in söyledikleri ile yaptıkları göz önüne alındığında, bunların İttihatçı çevrelerin basını kullanarak Osmanlı Bankası'na yönelik yürüttükleri sistemli bir karalama kampanyasının parçasından başka bir şey olmadığı anlaşılır.

Bankanın karşı girişimleri

Basında İkinci Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Bankası aleyhine yürütülen kampanyalara karşı Osmanlı Bankası tepkisiz mi kalmıştır? Osmanlı Bankası, basında kendisine yönelik saldırı ve aleyhte kampanyalara karşı ne tür bir tepki göstermiş ve karşı mücadelede hangi araçları kullanmıştır? Bu soruların yanıtları en az basında Osmanlı Bankası aleyhinde yürütülen kampanyalar kadar ilgi çekicidir. Osmanlı Bankasının, basının tacizlerine karşı, yine basın yolu ile yalanlama ve tekzip gibi girişimlerde bulunduğuna ilişkin herhangi bir bilgi elde yoktur. Ancak Osmanlı Bankası arşivinde bulunan "gizli" ibareli bazı belgeler, Osmanlı Bankası'nın kendi aleyhine yayınlar yürüten basın organlarına karşı paranın gücü ile karşı koymaya çalıştığını gözler önüne sermektedir.

1924 yılı Nisan ve Mayıs aylarında İstanbul'daki Genel Müdürlük ile Paris'teki Komite arasında cereyan eden yazışmalardan oluşan bu belgeler, tıpkı İkinci Meşrutiyet döneminde basında Osmanlı Bankası'na ilişkin aleyhte kampanyaları andırır bir kampanyanın yaşandığını gösterir. Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni rejimle, yani Ankara ile ilişkilerini geliştirmek

Levent Şahverdi Arşivi

arzusu ve ihtiyacı içinde olan Osmanlı Bankası, bir yandan basın organlarında yayınlanan yazıları ile aleyhinde kampanya yürüten kalem sahiplerini Osmanlı Bankası ile uğraşmaktan vazgeçirmeye çalışırken, diğer yandan yeni rejime yakın kalemleri kazanmaya veya en azından karşı cephede yer almalarını engellemeye çaba sarf eder.

Osmanlı Bankası, aleyhinde yayınlarda bulunan gazeteleri veya yanına almak istediği basın organlarını ilan veya kredi yolu ile parasal açıdan destekleme girişimlerinde bulunur. Buna rağmen basında, Osmanlı Bankası'nın aleyhindeki kampanyalar bir türlü sona ermez. Bu konu ile ilgili olarak, Paris'teki Komite'den İstanbul'daki Genel Müdürlüğe gönderilen 26 Mart 1924 tarihli gizli ibareli yazıda şu sorulur:[14]

> "21 Şubat tarihli *Tanin*'de, Ankara menşeli, bankanın imtiyazının uzatılmasıyla ilgili çeşitli eleştirilerden bahseden ve Milli Meclis'te hararetli tartışmaların yaşanacağını haber veren bir yazı var.
>
> Son zamanlarda bu gazetede bizim çıkarlarımızla pek uyuşmayan çeşitli makalelere rastladık. 1 liralık bir banknotun karşılığının ödenmesi davasında bize hiç yer verilmeden karşı tarafın argümanları ele alındı. Bunun yanında, geçtiğimiz Ocak veya Şubat ayında İzmir'de gümrük yolsuzluğuna suç ortaklığıyla ilgili olarak bize karşı açılan dava bu gazetede geniş yer buldu.
>
> Bu gazeteye veya sahiplerine ne kadar para ödediğinizi, gazetenin bu yayınları karşısında ne gibi önlemler almayı düşündüğünüzü bildirmenizi rica ediyoruz."

Paris'teki Komite'nin, Türk basınını yakından izlediğini gösteren bu yazıya cevaben, 9 Nisan 1924'te İstanbul'dan Osmanlı Bankası Genel Müdürü imzasını taşıyan şu yazı gönderilir:[15]

> "İşaret ettiğiniz yayınlar daha önce benim de dikkatimi çekti ve Hüseyin Cahid Bey'e son derece hayret ettiğimi bildirdim.

14 OBA, CD-ST 003, Paris Komitesinden Steeg'e, 26 Mart 1924.

15 OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 9 Nisan 1924.

Levent Şahverdi Arşivi

İzmir'deki davayla ilgili olarak *Tanin*'in Türkçe nüshasında çıkan haber hakkında özür dileyerek bunun redaksiyon sekreterinin bir hatası olduğunu söyledi; bir düzeltme yayımlamayı teklif etti ama bu teklifi reddetmeyi daha doğru buldum. Cahid Bey bundan böyle gazetenin bizim şikâyetlerimize mahal verecek hiçbir yayın yapmayacağı teminatını verdi. Nitekim o tarihten itibaren *Tanin*'in Türkçe nüshasında bankamıza saldıran herhangi bir yazı yer almadı.

Gazetenin Fransızca nüshasının Nardea meselesiyle ilgili olarak yaptığı yayınlar için Cahid Bey'le bir kez daha görüştüm ve gazetenin karşı tarafın görüşlerini savunması karşısında hayrete düştüğümü söyledim. Cahid Bey durumdan çok mütehassıs olduğunu söyledi. Öte yandan, Fransızca nüshanın yönetim ve redaksiyonunun farklı olduğunu, bu yayın nezdinde doğrudan bir girişimde bulunamayacağını, bu gazeteyle tek ortak noktasının gazeteye her gün yazdığı bir makale olduğunu belirtti. Kendisinin siyasi görüşlerini izleme yolunda bir anlaşmaya vardıkları bu gazetenin, son zamanlarda, kendisinin hücum ettiği önde gelen bir kimseyi savunarak kendisini de zor duruma soktuğunu ekledi. Fakat yine de adı geçen gazeteye telefon açarak uyarıda bulundu. O günden beri bu gazetede de bizim aleyhimizde bir yayın yapılmadı.

Cahid Bey'in samimiyetine güvenmemek için hiçbir neden göremiyorum. Gazetesine geçen yıl olduğu gibi bu yıl da 500 lira sübvansiyon verildi."

9 Nisan 1924 tarihli yazıda, Hüseyin Cahit'e ilişkin olarak söylenenler, çok değil birkaç yıl önce *Tanin*'deki köşesinden Osmanlı Bankası'na hücum eden bu usta kalemşorun, tutumundan nasıl ve neden vazgeçtiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Her iki yazıyı önemli kılan bir diğer konu ise Osmanlı Bankası'nın Türkiye'de aleyhinde kampanya yürüten basın organlarına parasal yardımda bulunmak zorunda kaldığını ortaya çıkartmasıdır.

Bu yazılardan kısa bir süre sonra Paris'teki Komite'nin talebi üzerine İstanbul'dan Paris'e gönderilen ve yine gizli ibare-

Levent Şahverdi Arşivi

li bir yazıda, Osmanlı Bankası'nın Türkiye'deki basın organlarına verdiği sübvansiyonların bir listesi yer alır. 24 Nisan 1924 tarihli yazıda bulunan bu listede 1923 ve 1924 yıllarında başta *İkdam*, *Akşam*, *İleri*, *Tercüman-ı Müstakil*, *Yeni Gün*, *Tanin* ve İçtihad olmak üzere 7'si Türkçe ve geri kalan *13'ü Stamboul*, *Information d'Orient*, *Renseignements Maritimes*, *Bosphore*, *Bulletin Maritime*, *The Orient News*, *Neologos*, *Proodos*, *Taşidromos*, *El Tiempo*, *Jamanak Joğovurt*, *Economiste d'Orient*, ve Fransızca *Tanin* gibi Türkçe dışında diğer dillerde yayınlananlarla birlikte toplam 20 dergi ve gazeteye abonelik veya diğer yollarla yapılan para yardımlarının dökümü yer alır. Bu belgede 1923'te ödenen 3.321 lira 50 kuruşun 2.451 lira 50 kuruşu "gazeteler para yardımı" adında bir kalemden, kalan 500 liranın genel müdürlükten ödendiği görülür.[16] (bkz. Tablo)

Yeni Gün *gazetesi sahibi Yunus Nadi.*

24 Nisan 1924 tarihli bu yazıda yer alan listenin, Paris'teki Komite tarafından çok ciddi bir biçimde incelendiği anlaşılır. Çünkü 3 Mayıs 1924 tarihli Paris'teki Komite'den İstanbul'daki Genel Müdürlüğe gönderilen yine gizli ibareli bir yazıda, bu listeye atıf yapılarak, *Yeni Gün* gazetesine 1923'te 260 lira yardımda bulunulmuş iken 1924'te bu rakamın 760 liraya yükseltilmesinin nedeni "*Yeni Gün* gazetesine ödenen parayı hangi koşullar dolayısıyla ve ne zamandan itibaren 260 liradan 750 liraya çıkardığınızı öğrenmek istiyoruz. Bu artırımdan ne gibi bir beklentiniz var? 1923'ten 1924'e bu masraf kaleminin 1000 lira, yani % 50 artmasına karşın basındaki suçlama kampanyala-

16 OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 24 Nisan 1924.

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO
Yerel Gazeteler: Abonmanlar ve Para Yardımları

		1924'te verilen (lira)	1923'te verilen (lira)
Stamboul	Ayda 50 lira	600	600
Information d'Orient	Ayda 25 lira	300	300
Information d'Orient	Kapatıldı	–	50
Renseignements Maritimes	Kapatıldı/abonelik	–	25
Bosphore	Kapatıldı/abonelik	–	40
Bulletin Maritime	Abonelik	22	22
The Orient News	Üç ayda 50 lira	200	200
Neologos	Ayda 10 lira/kapatıldı	–	10
Proodos	Ayda 10 lira/kapatıldı	120	120
Taşidromos	Ayda 10 lira/kapatıldı	–	100
El Tiempo	Üç ayda 12.50	50	50
Jamanak Joğovurt	Üç ayda 25	100	100
İkdam	Ayda 15	180	180
Akşam	Ayda 15 (1924)	180	120
Economiste d'Orient	Ayda 30 (1924)	360	300
İleri	Ayda 15 (1924)	180	120
Tercüman-Müstakil	Ayda 12.50 (1924)	150	120
Yeni Gün (Ankara)	Para yardımı	750	260
Tanin (Türkçe)	Para yardımı	500	500
Tanin (Türkçe)	Abonelik	100	102.50
Tanin (Fransızca)	Çeşitli abonelikler	100	–
İçtihad	Üç ayda 15	60	–
Çeşitli gazeteler			2

Kaynak: OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 24 Nisan 1924.

rı sona ermedi. Bu kampanyaların bir nedeni, bazı gazetelerin kimi ayrıcalıklı yayın organlarına verdiğiniz cömert sübvansiyonlardan haberdar olmaları değil mi?" diye sorulur.[17]

Bu soruya yanıt, Osmanlı Bankası Genel Müdürü tarafından 10 Mayıs 1924 tarihli ve gizli ibareli bir başka yazı ile verilir.[18] Bu yanıt, Osmanlı Bankası'nın İstanbul yanı sıra Ankara'da nüfuz sahibi gazetecileri kazanmak isteğinde olduğunu göstermesi açısından çok önem taşır. *Yeni Gün* gazetesine ödenen paranın bir önceki yıla göre artışına gerekçe olarak gazetenin sahibi Yunus Nadi'nin Ankara'da en üst düzeyde sahip olduğu nüfuz

17 OBA, CD-ST 003, Paris Komitesinden Steeg'e, 3 Mayıs 1924.

18 OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 10 Mayıs 1924.

Levent Şahverdi Arşivi

gerekçe gösterilir.[19] Osmanlı Bankası yönetiminin bu dönemde Ankara'ya ilişkin ciddi kaygı, belirsizlik ve korku hisleri beslediğini açığa vuran bu yazıda aynen şöyle denilir:

> "*Yeni Gün* Mustafa Kemal Paşa'nın en samimi arkadaşlarından olan milletvekili Yunus Nadi Bey tarafından çıkarılmaktadır. Yunus Nadi Bey pek çok defa son derece şiddetli bir yabancı düşmanı tavır takınmıştır – öte yandan, Yunus Nadi Bey'in de, ilham aldığı o kişinin de gerçekten böyle şeyler hissettiklerine inanmak zordur. Söz konusu olan, eski rejimin çok sayıdaki taraftarının yaslandığı dinsel fanatizmin yerine, yeni iktidarın gelişip serpilmesine daha uygun olan yeni bir coşku kaynağı geçirmektir.
>
> *Yeni Gün* gazetesi, Mareşal-Başkan [Mustafa Kemal Paşa kastedilmektedir] ile ilişkileri sayesinde Ankara'da büyük bir etkiye sahip olan başyazarı Osmanlı Bankası'na her zaman olumlu yaklaştı. Gazetenin ve başyazarının böyle bir tavır alırken kendi çıkarlarını hesapladıklarını görmeyecek kadar saf değiliz. Haziran 1923'te Yunus Nadi Bey kâğıt alımı için bizden 1500 lira kredi istedi ve bu kredi kendisine verildi. Verdiğimiz krediyi geri istemektense bu krediyi iki yıla bölerek Yunus Nadi Bey'in gazetesine sübvansiyon olarak vermiş saymayı düşündük. Ayrıca, Yunus Nadi Bey İstanbul'da *Cumhuriyet* adında yeni bir gazete kurmuş bulunuyor. *Yeni Gün* gibi bu gazete de, cumhurbaşkanının telkin ve tavsiyelerine açık olacaktır.
>
> Farklı bir tavır takınmış olsaydık, kendisinden korkmak gereken etki sahibi bir insanın düşmanlığına maruz kalacaktık. Üstelik, bugüne kadar Yunus Nadi ile herhangi bir tartışmaya girmedik."

19 Yunus Nadi Abalıoğlu (1880-1945): *Malumat* gazetesinde gazeteciliğe başlayan Yunus Nadi, İkinci Meşrutiyet döneminde *İkdam*'da yazdı. 1909'da Ebüzziya Tevfik'in çıkarttığı *Tasvir-i Efkâr*'ın yazı işleri müdürü oldu. 1910'da İttihat Terakki'nin Selanik'teki yayın organı *Rumeli* gazetesinin başyazarlığını yürüttü. İkinci dönem Meclis-i Mebusan'da Aydın mebusu olarak yer aldı. Ebüzziya Tevfik'in vefatının ardından *Tasvir-i Efkâr*'ın ortağı ve başyazarı oldu. 1918'de *Yeni Gün*'ü çıkarttı. Bir süre sonra Anadolu'ya geçti. *Yeni Gün*'ün yayınına Ankara'dan devam etti. İlk TBMM'de Muğla mebusu olarak görev aldı. *Yeni Gün*'ün ardından 1924'te *Cumhuriyet* gazetesini yayınlamaya başladı. Bkz. Ö. F. Şerifoğlu, "Abalıoğlu, Yunus Nadi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 1-2.

Levent Şahverdi Arşivi

Gerçekten de hükümet ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan 10 Mart 1924 tarihli anlaşmanın ancak 22 Nisan 1925'te TBMM'de onaylanmasına kadar uzanan süreçte, Osmanlı Bankası yönetiminin Ankara nezdinde gerçekleştirdiği kulis faaliyetleri sırasında Yunus Nadi ile ilişkilerinin olduğu bilinir.[20]

3 Mayıs 1924 tarihli yazıda, 1924 yılında basına yapılan harcamaların 1923'te yapılan harcamalar ile karşılaştırıldığında % 50 oranında arttığı, ancak bu artışa karşın basında Osmanlı Bankası aleyhtarı kampanyaların sona ermediği dile getirilir. Bu yazıda, konu ile ilgili olarak "Bu kampanyaların bir nedeni, bazı gazetelerin kimi ayrıcalıklı yayın organlarına verdiğiniz cömert sübvansiyonlardan haberdar olmaları değil mi?" sorusu sorulur. Bu soru, üzerinde durmayı gerektirecek önemdedir. Soruda "ayrıcalıklı" olarak nitelendirilen yayın organları hangileridir? Akla önce İstanbul'da yayınlanan başta Fransızca olmak üzere Türkçe dışındaki diğer dillerde yayınlanan dergi ve gazeteler gelebilir. Ancak İstanbul'daki Genel Müdürlükten Paris'teki Komite'ye gönderilen 3 Mayıs 1924 tarihli yazıda yer alan liste göz önüne alındığında bu dergi ve gazetelere, yani Türkçe dışındaki dillerde yayın yapan basın organlarına, Türkçe gazetelere verilenlerle karşılaştırıldığında ödenen rakamların daha küçük olduğu ve 1923 yılı ile 1924 yılı arasında ödenen rakamlar açısından bir basın organı dışında hiçbir artış yönünde farklılığın olmadığı, hatta bazı basın organlarının aboneliklerinin kapatılmış olduğu görülür. Öyleyse ayrıcalıklı basın organlarından kastedilenin İstanbul'da Türkçe dışında yayınlanan dergi ve gazeteler olmadığını söylemek mümkündür. Geriye Türkçe basın organları kalmaktadır. Bunlara ödenen rakamlar, diğerlerine ödenenlerden daha fazla olduğu gibi, bir bölümüne 1924 yılında 1923'te ödenenlerle karşılaştırıldığında ödenenin daha yüksek olduğu görülür. Listede adı geçen Türkçe gazetelerin Osmanlı Bankası'ndan aldıkları sübvansiyonlar karşısında *Tanin*'de olduğu gibi karşı kampanyalara ara verdikleri düşünüldüğünde, bu ayrıcalıklı gazetelerin listede adı yer alan Türkçe gazeteler olması ihtimal dâhilindedir. 3 Mayıs

20 Eldem, 1999, s. 379-381.

Levent Şahverdi Arşivi

1924 tarihli belgede anılan bu suçlama kampanyalarını sürdüren "bazı gazetelerin" Osmanlı Bankası'nın sübvanse ettiği gazeteler dışında ve bu listeye dâhil olma isteği duyan, yani Osmanlı Bankası tarafından sübvanse edilmek istenen yayın organları olduğu söylenebilir. Başka bir ifade ile basında Osmanlı Bankası'nın kendisine yönelik aleyhte kampanyaları durdurmak için ilan ve başka yollarla çaba sarf ettiğini bilen kimi basın organları bu kampanyalara ısrarla devam ederek, yani bir anlamda dolaylı olarak şantaj yolu ile Osmanlı Bankası'ndan maddi fayda sağlamayı ummakta oldukları söylenebilir.

Osmanlı Bankası, basında aleyhine yürütülen kampanyaları, basına verdiği sübvansiyonlarla bertaraf etmeyi denerken aynı yöntemi 1924 Sözleşmesi'nin TBMM'de onaylanmasından önce de dener. Bu konu ile ilgili olarak Paris'teki Komite'den İstanbul'daki Genel Müdürlüğe gönderilen "çok gizli" ibaresini taşıyan 13 Haziran 1924 tarihli yazıda "Meclis'in açılmasına kadarki birkaç ay içinde, meclis açılır açılmaz incelenecek olan anlaşmanın onaylanması lehinde, mümkün olduğu kadar olumlu bir kamuoyu yaratmak için çalışmak gerektiğini siz de takdir edersiniz. Özellikle de, son zamanlarda çeşitli bahanelerle basında bankaya karşı açılan kampanyalardan kaçınmak gerekmektedir. Etkili gazeteleri bizim tarafımıza çekmek için bir yayın politikasına sahip olmanız gereklidir. Genel müdür hâlihazırda çeşitli yayın organlarına verdiğiniz sübvansiyonları bildirmiştir. Ancak bu listede hâlihazırda hükümet ve kamuoyu nezdinde sahip oldukları etki nedeniyle diğerlerine göre daha önemli olan bazı gazetelerin yeterince gözetilmediğini düşünüyoruz. Bu listeyi tüm ayrıntılara dikkat ederek gözden geçirmek gerekmektedir; ayrıca, bu mektupta işaret ettiğimiz amaca ulaşabilmek için, çeşitli gazetelerin faaliyetini dikkatli bir biçimde inceledikten sonra oluşturacağınız, üzerinde düşünülmüş ve gerekçelendirilmiş özel yayın tasarınızı bize yollayınız." denilir.[21]

Osmanlı Bankası'nın kendi aleyhine kampanyalar düzenleyen veya düzenleme ihtimali bulunan basın organlarına karşı,

21 OBA, CD-ST 003, Paris Komitesinden Steeg'e, 13 Haziran 1924.

Levent Şahverdi Arşivi

geri dönüşü pek mümkün olmayan avanslar yerine aylık ödenen sübvansiyonlarla mücadele etmeyi tercih ettiği sanılır. Bu konu, *Müstakil* gazetesi sahibi Babanzade Şükrü Bey'in avans talebi üzerine İstanbul'daki Genel Müdürlükten Paris'teki Komite üyelerine yazılan 18 Haziran 1924 tarihli yazıda "21 Mayıs tarihinde gönderdiğiniz, *Müstakil* gazetesi yöneticisinin matbaa malzemelerini garanti göstererek istediği avansla ilgili, 'gizli' kayıtlı mektubunuzu aldım. Bu talep daha önce Babanzade Şükrü tarafından, Fransa Büyükelçiliği'nin de desteğiyle, yapılmıştı. Daha önce bu taleplere olumlu bir cevap vermedim çünkü bu tür avansların kayıp bir fon tevziinden farklı olmadığını düşünüyordum. Pek fazla ayakta kalamayan Türk basın organlarına aylık sübvansiyon adı altında para vererek bu konuda bir serbestliğe sahip olmak benim daha fazla tercih edeceğim bir durum." sözleriyle dile getirilir.[22]

Siyasal rejim değişikliği ve isim tartışması

Cumhuriyet'in ilanından sonra hız ve boyut kazanan ekonomiyi Türkleştirme hareketi içinde Osmanlı Bankası'nın karşılaştığı bir başka durum bankanın adının değiştirilmesine ilişkin talep ve bu talebin gerçekleştirilmesidir. Osmanlı Bankası, 1863 yılında "Bank-ı Osmani-i Şahane" adı ile kuruldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'ni anımsatan birçok unsura karşı Ankara'da beliren tepki, Osmanlı Bankası'nın yalnızca faaliyetleri ve varlığına karşı duyulmamıştır; Osmanlı Bankası'ndan Ankara'daki Maliye Vekâleti'ne gönderilen 10 Mart 1924 tarihli yazıda "Bankamızın 'Osmanlı Bank-ı Şahanesi' olan isminin hâlihazırdaki şartlara uygun olarak değiştirilmesi yolundaki isteğinizi şirketimizin genel kuruluna getireceğimizi bildirmeyi şeref sayarız. Bundan böyle 'şahane' kelimesini şirket unvanımızdan çıkarmaya, gelecekte yeni bir şirket unvanı bulmaya çalışacağız." denilir.[23] Bu yazının tarihi, banka ve hükümet arasında yapılan anlaşmanın tarihi ile aynıdır. An-

22 OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 18 Haziran 1924.

23 OBA, CD-ST 004, Maliye Vekâletine Gönderilen Yazı, 10 Mart 1924.

Levent Şahverdi Arşivi

cak hükümetin talebine karşın anlaşmada bankanın adına ilişkin bir değişiklik yer almaz. Bu da, ya bu konuda banka ile hükümet arasında bir anlaşma sağlanamadığını ya da bu konunun müzakere edilen diğer konuların gerisinde yer aldığı için anlaşmaya girmemiş olabileceğini düşündürür. Ancak hangi ihtimal söz konusu olursa olsun, bankanın adına ilişkin tartışmalar basında sürer.

Hükümet ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan 1925 antlaşması öncesinde isim sorununun gündeme geldiği anlaşılır. Ancak basındaki haberlere bakılırsa bankanın adındaki en önemli değişiklik beklentisi, "Osmanlı" ibaresinin kalkması ve kamuoyunda böyle bir talebin olduğunun duyurulmasıdır. Örneğin, 28 Mart 1925 tarihli *İkdam*'da çıkan bir haberde bu konu ile ilgili olarak "haber aldığımıza göre Osmanlı Bankası Ottoman Bank adresini hatırlattıracak fakat, eski 'Osmanlı' namı kaldırılacak, Hükümet-i cumhuriyetin namını andıracak bir isim bulmak için Bank-ı Osmâni direktörleri aralarında bu meseleyi görüşmektedir." denilir. Bu haber ister istemez şu soruyu akla getirir: Bankanın yeni adında "Osmanlı" ifadesi bulunmayacak, ama bu yeni isim "Osmanlı Bankası" adını nasıl hatırlatacaktır? Gerçekten de Osmanlı Bankası açısından bankanın adındaki "Osmanlı" ifadesinin çıkması telafisi oldukça güç bir sorun olabilir. Ancak Ankara'nın bu konuda ısrarlı olduğu anlaşılır. Bu arada, basında bankaya yeni isimler yakıştırılır; bu isimlerin kabul görüp kullanılmasının zaman alacağı da aynı haberlerde dile getirilir. Tıpkı 22 Ağustos 1925 tarihli *İkdam*'daki haberde "Banka, heyet-i merkeziyeye son itilâfname hakkında muktezi malûmatı ita eylemiş ve bu hususta muhabereye girişmiştir. Ancak Osmanlı Bankası'nın 'Türkiye Cumhuriyeti Bankası' firması altında ve şerâit-i cedideye tevfikan icrâyı muameleye girişebilmesi için daha bir müddet geçeceği aşikâr bir keyfiyettir." denilmesi gibi.

Osmanlı Bankası'nın ismindeki "Osmanlı" ibaresinin çıkması yönünde değişiklik talebi ve beklentisi yaygın bir görüş iken, 1 Ekim 1925'ten itibaren Osmanlı Bankası'nın isminde gerçekleşen değişiklik "Bank-ı Osmanî-i Şahane" yerine "Osman-

Levent Şahverdi Arşivi

lı Bankası" adını alması olur. Yani beklentilerin aksine bir değişiklik gerçekleşir.

Osmanlı Bankası'nın adındaki değişikliğin kamuoyundaki beklentinin aksine gerçekleşmesi, Ankara ile banka arasındaki ilişkinin ne tür bir dengeye oturduğunu göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Bankası, adındaki eski rejimi çağrıştıran "şahane" ifadesinden vazgeçer, böylece "Osmanlı" ifadesi tamamen kalkmamış olsa da yeni rejime karşı istemeden bir jest yapılmış olur. Bankanın ismi içinde talep edilen ve beklenenin aksine "Osmanlı" ifadesinin kullanılmaya devam edilmesi ise banka açısından büyük ticari rolü ve önemi olan bir durumdur. Hükümetin, Osmanlı Bankası'na karşı olan tutumuna ve kamuoyundaki beklentiye rağmen "Osmanlı" ifadesinin kullanılmasına izin vermesi, bir ticari zorunluluk olan bu durumu, Hükümet'in de anlayış ile karşıladığını gösterir.[24] Hatta hükümetin Osmanlı Bankası'na karşı pek de dostane olmayan genel tutumu ile karşılaştırıldığında, bankanın isminde "Osmanlı" ifadesini kullanmaya devam etmesine izin vermesi ve bankanın imajının bir parçası olmayan "şahane" ifadesinin çıkarılması ile yetinmesi hükümetin Osmanlı Bankası'na yönelik bir jesti olarak nitelendirilebilir.

Türkçe yazışma zorunluluğu

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'nin her alandaki idaresinin mutlak surette Ankara'nın eline geçmesinin ardından, ekonomiyi Türkleştirme sürecinde Osmanlı Bankası'na yönelik girişimler kapsamında bir önemli gelişme de banka çalışanlarının Türk unsurdan olması veya içinde Türk unsurların belirli bir ağırlık taşıması yönünde düzenlemelere gidilmesi, yani bankanın çalışanları açısından Türkleştirilmesidir. Bu bağlamda iki önemli gelişmeye tanık olunur. Biri bankanın yazışmalarını Türkçe yapması zorunluluğun getirilmesi, diğeri ise çalışanlar içinde belirli oranda Türk unsur bulunmasının bir koşul olarak kabul edilmesi ve bunun uygulanmasıdır.

24 Eldem, 1999, s. 401.

Levent Şahverdi Arşivi

1910'da Osmanlı Bankası ile hükümet ilişkilerinin gerginleştiği bir sırada Maliye Nazırı Cavid Bey bir tezkire ile Osmanlı Bankası'ndan Maliye Nezareti ile olan yazışmalarını Türkçe yapmasını talep eder. 11 Eylül 1910 tarihli *Tanin*'de Osmanlı Bankası'nın 1 Eylül 1910'dan itibaren Maliye Nezareti ile Türkçe yazışmayı kabul ettiği haberi yer alır.[25] Aynı haberde Osmanlı Hükümeti'nin bu talebinin Osmanlı Bankası'nın gerek İngiliz ve gerek Fransız ortakları tarafından hoş karşılanmadığı yazar. Buna karşın Osmanlı Bankası'nın, Genel Müdür Arthur Nias'ın ılımlı yaklaşımı ile hükümetin bu talebini yerine getirmeyi taahhüt ettiği de dile getirilir. Gerçekten aynı günlerde Fransız basınından yapılan iktibaslarda Osmanlı Hükümeti'nin talebine ilişkin sert yorumlar Osmanlı basınında yankı uyandırır. Örneğin, bu iktibaslardan ikisi 13 Eylül 1910 tarihli *İkdam*'da şöyle dile getirilir:

1913-1919 yılları arasında Osmanlı Bankası'nın genel müdürlüğünü yapan Arthur Nias. (OBA)

> "Osmanlı Mâliye Nezâreti ile ba'demâ Fransızca değil, ancak Türkçe muhâbere etmesi için Cavid Bey tarafından Bank-ı Osmani'ye gönderilen tezkere matbû'âtta muhtelif neşriyâta sebebiyet vermekte, ba'zı nâşir-i efkâr gazeteler Türkiye Mâliye Nezâreti'nin bu karârına karşı şiddetli tenkîdâtta bulunmaktadır.
>
> *Jurnal de Debat* diyor ki:
>
> Eğer Cavid Bey bu kadar küçük şeylerle intikâm almak tedbîrsizliğini ihtiyâr ederse bundan pek müte'essir olacağız. Fi'l-hakîka bu kâbil teşebbüsât pek fenâ vesâ'itdir.

25 "Bank-ı Osmânî'nin Muhâberâtı", *Tanin*, sayı 729, 29 Ağustos 1326/11 Eylül 1910, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Jil Blas da diyor ki:

Türkiye ihtimâl ki Yunanistan veya Bulgaristan'a karşı blöf yapabilir. Fakat Fransa'ya karşı yapılacak blöf hiç bir şeye hizmet etmez."

İkdam'da yayınlanan Fransız basınından yapılan iktibaslar aynı tarihli *Tanin*'de de yayımlanır. Ancak *Tanin*'de, *İkdam*'dakinden farklı olarak bir de karşı cevap yayımlanır. *Tanin*'in, Osmanlı Hükümeti'nin Osmanlı Bankası ve Maliye Nezareti arasında yapılan yazışmaları Türkçe yapmasına ilişkin talebi üzerine *Jurnal de Debat* gazetesi ve Jil Blas'ın yorumlarına sert tepkisi ile yanıtı "Osmanlı Devleti'nin resmî bankası sıfâtını taşıyan bir idâreye ba'demâ hükûmete yazacağı kağıtları lisân-ı resmî ile kaleme almak ihtârı Fransız matbû'âtını neden bu derece hiddetlendiriyor bilemeyiz. Yoksa kendi memleketimizde resmî bankamızın resmî lisânı isti'mâl etmesini istemesek de hakkımız mı yok? Bunun ahz-ı intikâm sûretinde telâkkî edilmesine esef ederiz. Türkiye Hükûmeti Bank-ı Osmâni'den ahz-ı intikâm lâzım ise bunun nasıl yapılacağını pek güzel bilir. Bu yapılan daha hiç bir şey değildir. Sırası gelip de icrâ'âta başladığımız zamân 'blöf' mü imiş değil mi imiş Jil Blas anlar." sözleriyle olur. *Tanin*'in bu yanıtı Fransızları korkutmaz. Zaten, *Tanin* de bu yanıt ile Fransızları korkutmayı amaçlamaz. Bu yanıt ile dile getirilen tepki ve tehdidin hedefinin Osmanlı Bankası olduğu açıktır. *Tanin*'in, hükümetin Osmanlı Bankası'ndan nasıl intikam alacağını çok iyi bildiğini söyleyecek kadar hükümet çevreleri ve kamuoyunu Osmanlı Bankası'na karşı kışkırtma cesaretini kendinde bulabiliyor ve bunu bir görev biçiminde ifade ediyor olması, gazete ile dönemin İttihatçı hükümeti arasındaki yakın ilişkiyi bir kez daha gözler önüne sermesi açısından dikkat çekici bir örnektir. Basında koparılan bütün fırtınalara karşın Osmanlı Bankası, Maliye Nezareti ile yazışmalarını Türkçe yapmaya başlamaz.

Cumhuriyet'in ilanından sonra bu konu tekrar gündeme gelir. Hükümet ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan 10 Mart 1924 tarihli anlaşmada konuya ilişkin bir hüküm yer al-

Levent Şahverdi Arşivi

دولت علیهٔ عثمانیه بانقسمی

اسم تلغی

ترجمه

بنکویه اسبق عالی فائزی پاشا حضرتلرینه

دار السلام افندم حضرتلری

نام عالیلرینه دولتلو حضرتلو افندم حضرتلرینه محفوظ تحویلاتدن بدل تحصیل اولنق اوزره زیرده محرر قوپونلرك قطع وتعریف

ایله یکی وجهك زوده‌کی حساب موجبنجه حاصل اولان ..... ایرای عثمانی ..... غروشك حسابکزه

ایراد قید اولندیغی عرض ومحرر ارزیابه

ایدی

قوپون عددی	تحویلاتك نوعی	وعدهسی	قوپونك بدلی	یکون		حاصل ایراد	
۱۷	عهده‌ده درسته خاتفین دیه مرقومه قرا بغدوق	۱ حزیران ۹۱۷	۱۱ غرشدن			۷۷	۵
	مرتبه اولق مطالبه تنزیلات مقابله					۰۱	۰
						۷۸	۵

Devlet-i Aliye-i Osmaniye Bankası antetli Türkçe bir belge.

Levent Şahverdi Arşivi

BANQUE IMPERIALE OTTOMANE

CODE LIEBERS

ADRESSE TÉLÉGRAPHIQUE:
OTTOMBANK

N. 17

Metelin, le 10 Septembre 1912

Messieurs J. & M. Cazazis
Adramit

Messieurs,

Nous avons l'honneur de vous confirmer notre lettre du 6 courant
et d'accuser réception de 2 votre de 2 + 6
dont nous notons le contenu et portons de conformité les écritures y avisées.
Vous nous remettez effet qui nous tous nos soins.
Nous avons fourni sur vous, suivant relevé ci-joint:

que nous recommandons à votre bon accueil

Les encaissements effectués pour votre compte ont produit suivant bordereau ci-inclus:
à votre crédit valeur

Nous vous remettons, sous ce pli, suivant bordereau.
Ltq. 35.- en deux effets à encaisser à votre crédit s. v.

Tout à vous

BANQUE IMPÉRIALE OTTOMANE
Succursale de Mytilène
CONTROLEUR DIRECTEUR

Banque Imperiale Ottomane antetli Fransızca bir belge.

Levent Şahverdi Arşivi

maz.[26] Ancak 1925'te yapılan anlaşmaya kadar uzanan süreçte hükümet, güttüğü milliyetçi politika doğrultusunda Osmanlı Bankası'ndan yeni tavizler talep eder. Bu kapsamda, 1924 yılı Ekim ayı sonunda Maliye Vekili'nden gelen bir mektupla bankadan muhasebe kayıtlarının tamamını Türkçe tutması talep edilir.[27] Bu talep, 1924'te imzalanan anlaşmaya ek olarak yapılan 22 Mart 1925 tarihli anlaşmanın altıncı maddesi ile yerine getirilmiş olur. Anlaşmanın maddesinde "Banka Hükûmet ile Türkiye'de bulunan eşhâsa âid hesâbât ve mu'âmelâtına müte'allik defâtir ve evrâkı a'zamî bir sene müddet zarfında Türkçe olarak tutacaktır. Arzu ettiği takdîrde ayrıca Fransızca tutabilir." ifadesi yer alır.[28] Bu anlaşma ile Osmanlı Bankası, Maliye Vekâleti'nin daha önce talep ettiği gibi yalnızca muhasebe kayıtlarını değil, bütün yazışmalarını Türkçe yapmayı taahhüt etmiş olur. Anlaşma ile bankaya Türkçe yazışmaya başlaması için en fazla bir yıl süre tanınması, bankanın bu geçişin alt yapısını oluşturması amacıyla tanınmış bir süre olsa gerektir.

Bu arada, tam bir yıl sonra 22 Nisan 1926'da *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 805 sayılı "İktisâdî Mü'esseselerde Mecbûrî Türkçe Kullanılması Hakkında Kânûn" ile Türkiye'de faaliyet gösteren yerli-yabancı bütün şirketler resmi defterlerini ve kayıtlarını Türkçe tutmaya zorunlu kılınır. Böylece Osmanlı Bankası ile yapılan anlaşmada hükme bağlanan yazışmaların Türkçe gerçekleşmesi konusu, yalnızca Osmanlı Bankası ile sınırlı bir uygulama olmanın ötesine geçer.

Türkiye'de ekonominin ve özellikle işgücünün Türkleştirilmesi amacıyla iktisadi müesseselerde Türkçe kullanılmasının zorunluluk haline getirilmesi sürecinde, Osmanlı Bankası'nın maruz kaldığı bütün bu uygulamalar, bu süreci tanımlamak için örnek olaylar olmaları açısından ayrıca önem taşır.

---

26 Anlaşmanın tam metni için bkz. Eldem, 1999, s. 474-475.

27 Eldem, 1999, s. 434.

28 Anlaşmanın tam metni için bkz. Eldem, 1999, s. 476.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk personel çalıştırma zorunluluğu

Ekonomiyi Türkleştirme sürecinde Osmanlı Bankası'nın maruz kaldığı uygulamalardan biri de personelin Türkleştirilmesidir.[29] Edhem Eldem, Osmanlı Bankası'nı "milliyeti olmayan" bir kurum olarak nitelendirir.[30] İngiliz ve Fransız sermayesinin eşit oranda bulunduğu Osmanlı Bankası, tarihi boyunca sermayenin bu iki eşit sahibine karşı mesafeli durur. Bu tavır, bankanın personel politikasına da yansır. Bankanın yalnızca üst yönetiminin, sermayenin İngiliz ve Fransız ortaklarına uygun olarak, genel müdür ve yardımcısının İngiliz ve Fransız yurttaşı olmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte "Şube müdürlerinden getir götür işleri yapanlara ve en alt seviyedekilere kadar bütün memurlar konusunda bankanın seçimlerini herhangi bir özel milliyet ve etnisite kaygısı duymaksızın yapmış olduğu anlaşılıyor."[31]

Genel müdür ve yardımcısının İngiliz ve Fransız olduğu Osmanlı Bankası'nın merkez şube yöneticileri de yabancı uyrukludur. Ara kademe personel Osmanlı yurttaşıdır. Ancak hemen hepsi gayrimüslim Ermeni, Rum, Musevi ve Hıristiyan Araplardan oluşur. Banka çalışanlarının en alt seviyesini oluşturan getir-götür işlerini yapanlardan, habercilere, bekçilere ve kapıcılara kadar oldukça geniş bir kitle ise çoğunlukla Müslüman Osmanlı tebaasındandır. Bu tablo, bankanın "sömürgeci istihdam" modelini ilk bakışta yansıtır. Ancak bunun bilinçli bir istihdam politikası olduğunu düşündürecek bir delil yoktur. Aksine banka yönetimi bu yapıyı değiştirmek için zaman içinde gayret sarf etmiştir. Sonuç olarak bankanın gerek merkez şubesi çalışanları, gerek şube müdürleri arasında gayrimüslim birçok Osmanlı yurttaşı bulunurken, yine banka çalışanları arasında daha alt düzeydeki memuriyetlerde görev yapan çok sayıda yabancı vardır. Gayrimüslim unsurların, Müslüman Osmanlı yurttaşlarından farklı olarak, yabancı dil bilmeleri onları

29 Eldem, 1999, s. 411 vd.

30 *A.g.e.*, s. 413.

31 *A.g.e.*, s. 414.

Levent Şahverdi Arşivi

banka yönetiminde üst konumlarda bulunan yabancılarla iletişimde avantajlı duruma getirir. Banka ile hükümet arasındaki ilişkilerde de yine yabancı dil bilen yüksek bürokratlar önem kazanır; yabancı yöneticiler karşısında hükümeti ancak onlar temsil edebilir.

Osmanlı Bankası çalışanlarının etnik kimliklerini, aldıkları maaşa göre de incelemek mümkündür. Buna göre en yüksek maaşı İngilizler ve Fransızlar alırken, Müslümanların maaşı bankanın ortalama personel maaşının hemen hemen üçte biri kadardır. Bunun nedeni Müslümanlara az maaş ödenmesi biçiminde kasıtlı bir politikanın izlenmesi değildir. Buna neden olan Müslümanların alt kademelere takılıp kalmasıdır. Müslümanların Osmanlı Bankası içinde alt kademelere takılıp kalması veya daha üst kademelerde görev yapmamaları, banka yönetiminin bir tercihi veya ayrımcılığından kaynaklanmaz. Müslümanlar bankaya yabancıdırlar. Mesleki eğitimden, yabancı dilbilgisine kadar birçok donanıma sahip olmamaları, bankada daha üst kademelerde çalışmalarına engel oluşturur. Bu donanımlara sahip olan Müslümanlar için devlette bir memuriyet sahibi olmak çok daha önemlidir. Dolayısıyla daha iyi iş bulma imkânı olmayan Müslümanların bankada alt seviyede çalışma avantajları, yükselen orta sınıfa göre çok daha fazladır.

1872'de toplam 14 şubesinde 175 memuru bulunan ve bunların neredeyse yarısının İstanbul'daki genel müdürlükte çalıştığı Osmanlı Bankası, o sırada hemen hemen yalnızca devlet borçlarının anapara ve faiz taksitlerinin ödenmesi ve devlete yapılan hazine işlemleriyle uğraşıyor olmasından dolayı, ticari bir ağ oluşturmaz. 1889'da Sir Edgar Vincent'ın genel müdür olmasından sonra, bankanın şube ağı genişledi. 1893'te şube sayısı 38'e, 1905'te 49'a ve 1906'da 58'e çıktı. Şube sayısındaki artış, çalışanların sayısındaki artışı beraberinde getirdi. Ancak değişen yalnızca çalışanların sayısındaki artış değildir. Osmanlı Bankası'nın sömürgeci bir görünüm veren istihdam politikasında da değişim yaşanır. Şube ağının genişlemesinin ticari amaçlarla olması, çalışanların da yerel nitelik taşıyor olmasını banka açısından değerli bir avantaj haline getirir. Önce,

Levent Şahverdi Arşivi

1889-1897 yılları arasında Osmanlı Bankası'nın genel müdürlüğünü yapan Sir Edgar Vincent. (OBA)

çalışanlar içinde Fransız ve İngiliz unsurlar marjinal bir hale gelir. Toplam çalışanların hemen hemen % 60'ı yerli unsurlardan oluşur. Bir diğer gelişme yabancı memurlar içinde İngiliz ve Fransızların değil % 20'nin üzerinde İngiliz ve Fransızlarla karşılaştırıldığında daha çok "şarklı" veya "Akdenizli" olarak nitelendirilebilecek İtalyan ve Yunanlı memurların öne çıkmasıdır. Osmanlı Bankası çalışanları içinde Osmanlı tebaasından hemen her milletten kişi vardır. Ancak belirgin bir biçimde ağırlık gayrimüslim unsurlardadır.

Bankanın istihdam politikasında değişim veya banka personelinin Türkleştirilmesi sürecinde ilk kıpırdanmalar 19. yüzyılın son yıllarında başladı. 1896'da Ermeni saldırganların İstanbul'daki genel müdürlüğü basmasının ardından, banka işten çıkarttığı Ermeni hizmetliler yerine bankanın iç güvenliği için Hırvat ve Arnavutları işe aldı. 1897'de yine Galata şubesine yönelik bir saldırı girişimi ortaya çıktı. 1903'te Selanik şubesi Bulgar teröristler tarafından bombalandı ve yakıldı. Bu olaylar bankanın çalışanlarına yönelik bir tepkiye neden olmaz. Ancak 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı başlayınca, banka yönetimi, Rum personele hükümetten bir tepki yönelir kaygısı ile ülkeyi terk mecburiyetinden muaf tutulmalarını talep eder. Hükümet, bankaya böyle bir önleme başvurmayı düşünmediğini bildirir. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan atmosferde milliyetçi cereyanlar ve girişimler hız ve şiddet kazandı. Bu bağlamda 1909'da Adana havalisinde Ermenilere karşı girişilen baskı ve tedhiş girişimlerinde banka çalışan-

Levent Şahverdi Arşivi

larından olan Ermeniler hiç zarar görmez. İkinci Meşrutiyet'ten sonra dozu gittikçe artan milliyetçi eğilimlerin ve isteklerin bir yansıması olarak, 14 Şubat 1911'de hükümet ile banka arasında imzalanan anlaşma ile 1875 Anlaşması hükümlerine de uygun olarak banka yönetiminde üç Osmanlı idarecinin görev alması öngörülür. Bu gelişme bankanın özerk yapısına vurulmuş ilk ciddi darbedir. 1911'de İtalya ile yapılan Trablusgarp Savaşı sırasında, kabaran milliyetçi duyguların toplumdaki bazı kesimleri nereye ve hangi hareketlere iteceğinden kaygıya kapılan banka yönetimi yine çalışanlarının güvenliği kaygısı ile Batı Anadolu ve Ege kıyılarındaki şubelerinde görevli İtalyan müdürleri buralardan almaya karar verir. Mayıs 1912'de hükümetin İtalyan uyruğundaki herkesi sınır dışı etme kararı karşısında banka kendi memurları arasındaki İtalyan yurttaşlarının sınır dışı edilmesini kabul etmek zorunda kalır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise banka çalışanları tabiiyetleri ve etnik kimlikleri itibariyle çeşitli muamelelere tabi tutulur. Kimi çalışan, tabiiyetinde bulunduğu ülkenin çağrısına uyarak ülkesine geri döner. Kimi sınır dışı edilir. Kimi tehcire tabi tutulur. Bütün bu baskı ve uygulamalara karşı ise Osmanlı Bankası, hükümet nezdinde girişimlerde bulunarak karşı koymaya çalışır.

1920 yılına gelindiğinde bankanın personel profili yüzyılın başlarındaki görüntüye yakın bir tablo çizer. Bu tabloya bakıldığında "banka gelecekte 'geleneksel' çizgisinde gelişme zemininin yeniden oluştuğunu güven içinde varsayabilir."[32] Ancak banka bunun gerçek olmadığını birkaç yıl sonra görür. Milli Mücadele sırasında Osmanlı Bankası'nın Ankara Hükümeti'ne sağladığı değerli mali destek ile birlikte yürüttüğü ihtiyatlı ve ince diplomatik tavır, barış sağlandıktan sonra da bankanın Ankara ile tıpkı Osmanlı Devleti ile olduğu gibi ilişkilerini sürdürebileceği zannına kapılmasına neden olur. Ancak bankanın bunda yanıldığını veya bankanın beklentilerinin aksi durumu, Cumhuriyet'in ilanını izleyen ilk günlerden sonra yaşanan gelişmeler yansıtır. Milliyetçi duygularla bilenmiş yeni rejim ile banka arasında, bankanın ulusal kimliği önemli bir ihtilaf ko-

32 *A.g.e.*, s. 430.

Levent Şahverdi Arşivi

nusu olarak su yüzüne çıkar. Bundan sonra hükümet ile bankanın masaya hemen her oturmasında, personelin Türkleştirilmesine ilişkin hükümetin talepleri ileri sürülür ve her seferinde banka bu yönde tavizler vermek zorunda kalır.

1920'lerin başındaki durumu andıran tabloya göre çalışanların hâlâ üçte ikisini Osmanlı tebaası veya Türk tabiiyetindekiler oluşturur. Daha önce Osmanlı tabiiyetindeki çalışanların ancak beşte birini oluşturan Müslümanlar, artık Türk vatandaşlarının üçte ikisini oluşturur. Bu durum, yaşanan sıcak günlerde çok sayıda gayrimüslimin ülkeyi terk etmesinin yanında, bankada bir Türkleştirme sürecinin başlamış olduğunu gösterir.[33] Osmanlı Bankası çalışanlarından Müslüman-Türklerin yarısı hizmetli statüsündedir. Bu konumda başka ulusal ve dini gruptan kimsenin çalışmasına yer bırakmayacak oranda yoğun bulunurlar. Bu da önemli bir sorunun kaynağını temsil eder.

10 Mart 1924'te imzalanan anlaşmada banka çalışanlarının Türkleştirilmesine yönelik çok önemli bir adım atılır. Anlaşmanın 11. maddesinde "Osmanlı Bankası Türk Müslüman me'mûrlarının adedini işbu mukâvelenin te'âtîsi târîhinden i'tibâren üç sene zarfında tedrîcen Türkiye dâhilinde bulunan merkez ve şûbelerindeki me'mûrîn-i mevcûdesinin lâ-ekal yüzde otuzuna ve beşinci sene hitâmında lâ-ekal nısfına iblâğ edecektir. Bu me'mûrîne verilecek ma'âşât, müdîr-i umûmî ve mu'âvininin ma'âşları dâhil olmadığı hâlde, üç sene nihâyetinde umûm ma'âşât yekûnunu lâ-ekal yüzde on beşine ve beşinci sene hitâmında yüzde yirmi beşine ve yedinci sene hitâmında yüzde otuzuna bâliğ olacaktır." denilir.[34]

Hükümet, Osmanlı Bankası'ndan Müslüman-Türklerin istihdamının artırılmasından çok, banka içindeki konumlarının yükseltilmesini ister. Osmanlı Bankası, memur olarak çalıştıracağı nitelikli işgücünü bulmakta güçlük çekeceğinden korkarak, maaşlara belirli oranlar dayatılmasına karşı direnir. Ancak bu talepleri kabul etmek dışında başka bir alternatif bulamaz.

33 *A.g.e.*, s. 432.

34 *A.g.e.*, s. 475.

Levent Şahverdi Arşivi

Banka bu durumda kendini imtiyazlı şirketlere göre daha iyi durumda sayar. Bu şirketlerin Türkleşmesinin, genellikle Müslüman ve Türk olmayan unsurların işten çıkarılmasını beraberinde getirdiğini ve böyle bir durumun banka için felaket olacağını Genel Müdür Steeg, Londra ve Paris Komitelerine gönderdiği 10 Mart 1924 tarihli yazılarda dile getirir.[35]

1920-1925 yılları arasında Osmanlı Bankası'nın genel müdürlüğünü yapan Louis Steeg. (OBA)

Osmanlı Bankası'nın personel açısından Türkleştirilirken Müslüman-Türk olmayan personelin işten çıkarılmak zorunda olmamasını bir avantaj olarak gören Steeg'in bu konuda fazlaca iyimser olduğu, bundan bir süre sonra basında Osmanlı Bankası'nın bazı gayrimüslim personelini işten çıkarttığı yolundaki haberlerden anlaşılır. 21 Kasım 1924 tarihli *Cumhuriyet*'teki haberde "Osmanlı Bankası müşteriler dâiresi defterlerini dünden i'tibâren Türkçe tutmağa başlamıştır. Son birkaç ay zarfında banka yirmi Hıristiyan me'mürunu açığa çıkararak yerlerine Türk me'mür ve me'mürelerini ta'yîn etmiştir." denilir.[36] Bu haber Osmanlı Bankası'nın, çalışanlarının belli bir bölümünü Türklerden oluşturacağını taahhüt etmesinden sonra, ister istemez "yeni gelenlere" yer açmak düşüncesi ile Müslüman-Türk olmayan çalışanlardan kimilerinin işine son vermek zorunda kaldığını düşündürür.

Personelin Türkleştirilmesi yönünde hükümetin talep ve baskıları 1925 Anlaşması'na da damgasının vurur. Anlaşmanın 5.

35 Aktaran Eldem, 1999, s. 432.

36 "Bankalara Türk Me'mûrlar Yerleştiriliyor", *Cumhuriyet*, sayı 194, 21 Teşrin-i sani/Kasım 1340/1924, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

maddesinde "10 Mart 1340 târîhli mukâvelenâmenin '11' inci mâddesinde zikrolunan Türk Müslüman me'mûrlarının adedi mukâvelenâmenin târîh-i te'âtîsinden i'tibâren beş sene hitâmında lâ-ekal yüzde altmış râddesine ve me'mûrîn-i mûmâileyhimin ma'âşâtı yekûnu da –Müdîr-i Umûmî ve mu'âvin ma'âşları dâhil olmadığı hâlde– ma'âşât-ı umûmiyenin yüzde kırkı nisbetine iblâğ edileceğini Bank-ı Osmani ta'ahhüd eyler." denilir.[37]

Hükümet gerek 1924 gerek 1925 Anlaşmaları ile kurum olarak millileştiremediği bankaya "personel profilini radikal bir dönüşümden geçirmesiyle simgesel bir millileştirme dayatmıştı."[38] Hükümetin anlaşmalar yolu ile Osmanlı Bankası personelini Türkleştirme talep ve baskılarının bankaya maliyeti oldukça yüksek olur. Bu maliyetin yüksekliği, belirli niteliklere sahip kişilerin işe alınması gerektiği ve buna karşın bu türden insanlar, yani bankada istihdam edilecek mesleki donanıma sahip insanları bulmanın güçlüğünden kaynaklanır. Banka, bulabildiği az sayıdaki Müslüman-Türk memurları işte tutma konusunda güçlük yaşar. Çünkü bir yandan merkezi Ankara olarak yeniden yapılanan devletin memur gereksinimi, diğer yandan yeni kurulan Türk bankalarının personel ihtiyacı Osmanlı Bankası'nın eğittiği ve yetiştirdiği çalışanlarının bu kurumlara geçmesine neden olur. Bu konunun da ele alındığı 6 Ağustos 1930 tarihli İdare Heyeti toplantısında 195 Müslüman-Türk çalışanın geçen beş yıl içinde bankadaki görevlerinden ayrıldıkları ve bunların 83'ünün çeşitli Türk bankalarına geçtiği belirtilir.[39]

Bütün bu olumsuzluklara karşın banka, yapılan anlaşmalarda öngörülen oranlarda Müslüman-Türk personel istihdamı hedefine varmayı başarır. Eylül 1927'de Müslüman-Türk çalışanın oranı % 29,75'e ve maaşları yüzde 23,46'ya varır. Bir yıl sonra aynı oranlar % 41,60'a ve % 28,14'e yükselir. 22 Mart 1925 tarihli anlaşmaya göre 29 Temmuz 1930 tarihi itibariy-

37 Eldem, 1999, s. 476.

38 *A.g.e.*, s. 435.

39 OBA, CA-PV 007, İdare Heyeti Toplantı Tutanağı, 6 Ağustos 1930.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Bankası Beyoğlu şubesinin önü. (OBA)

le bankadaki Müslüman-Türk çalışanların oranının % 60, maaş oranlarının % 40 olması öngörülür. 1930 yılı Ağustos ayı itibariyle çalışanların oranı % 57,80'e, maaşların oranı ise 39,90'a ulaşır.[40] Dolayısıyla bu hedeflere, öngörülen süre zarfında ulaşılmış olur. Bu oranlar Eylül 1930'da ise % 58,20'ye ve % 40,10'a ulaşır.[41] 1933'te imzalanan anlaşmada bu oranlar bir kez daha yinelenir ve teyit edilir.[42] 1952'de yapılan anlaşmada ise bu oranlar % 80 olarak belirlenir. Bütün bu rakamlar ve oranlar hükümetin öngördüğü süre içinde bankanın çalışanlarına ilişkin Türkleştirme hedefine ulaşıldığını göstermesi açısından önem taşır.

Osmanlı Bankası anlaşmalarla taahhüt edilen oranlarda Müslüman-Türk personel alımı için çaba sarf ederken, bir yandan tasarruf amacıyla çalışanlarının bir bölümünü işten çıkarttır. *Cumhuriyet* gazetesinin 31 Mart 1930 tarihli haberine göre bankanın, çoğu gayrimüslim, 30 kadar memurunu işten çıkaracağı duyurulur.[43] 2 Nisan 1930 tarihli *Cumhuriyet*'te ise işten çıka-

40 OBA, CA-PV 007, İdare Heyeti Toplantı Tutanağı, 6 Ağustos 1930.

41 OBA, CA-PV 007, İdare Heyeti Toplantı Tutanağı, 4 Eylül 1930.

42 Anlaşmanın tam metni için bkz. Eldem, 1999, s. 477-480.

43 "Osmanlı Bankası'nda Tensikât", *Cumhuriyet*, sayı 2119, 31 Mart 1930, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

rılacak memurların sayısı 35 olarak belirtilir.[44] 10 Nisan tarihli *Cumhuriyet*'te ise bankanın Ankara'daki şubelerinden 30 kadar memuru işten çıkarttığı haberi yer alır.[45]

Hükümetin 1930'larda yalnızca Osmanlı Bankası değil, genel olarak bankalar ve diğer yabancı şirketlerin personel politikasını yakından izlediği basına yansıyan haberlerden anlaşılır. Ancak, basına yansıyan bu haberlerin Türkiye'de emek piyasasını Türkleştirme süreci ve anlayışı doğrultusunda kaleme alınmış ve dile getirilmiş haberler olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin, 15 Eylül 1930 tarihli *Cumhuriyet*'in verdiği bir haberde Memalik-i Şarkiye'de Fransız Bankası'nın Adana, Mersin ve Beyoğlu şubelerini kapattığı, Galata'daki merkez şubesi çalışanlarından 30 kadarını işten çıkarttığı ve bunların hemen hemen tamamının Türk olduğu haberi "Ecnebî Bankalarında hâlâ Türk Düşmanlığı mı var?" başlığı altında anlatılır. Bu habere konu olan bankanın, gerçekten etnik ayrımcılığa dayalı bir personel politikası izleyip izlemediği bilinmiyor. Ancak üç önemli merkezdeki şubesini kapatan bir bankanın, yine çok önemli bir şubesindeki personel sayısını azaltmaya çalışması iktisadi işlerin pek de yolunda gitmediğine işaret eder. Dolayısıyla personel çıkartılmasını, doğrudan Türk düşmanlığı olarak nitelendirmek, dönemin Türk basınının milliyetçi çizgisinin olağan bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet döneminden 1930'lara uzanan süreçte Osmanlı Bankası'nın örnekleri yukarıda verilen iktisadi milliyetçiliğin sert yüzü ile karşı karşıya geldiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Bankası'na yönelik bu tutum ve davranışların nedenini anlamak için biri 1923 diğeri 1929'da yapılmış iki değerlendirmeyi göz önüne almakta yarar var. Bu değerlendirmelerden birinde "bugünkü hâliyle Türk milletine fâideli olmaktan ise asıl sâ-

44 "Osmanlı Bankası'ndan 35 Memur Çıkarılıyor", *Cumhuriyet*, sayı 2121, 2 Nisan 1930, s. 2.

45 "Osmanlı Bankası'nda Tensîkât", *Cumhuriyet*, sayı 2129, 10 Nisan 1930, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

hibleri olan İngiliz ve Fransızlara a'zamî menfa'at te'mîn eylemeği muvâfık görmektedir... Menâfi'-i âliye-i millet ve memleket iki üç bankanın ve üç beş tufeylinin bâziçe-i ihtirâsâtı olamaz. Sokak satışları; perde arkası hareketi bu milleti harâbeye sürükler ve hele borsada mubâya'acılar anâsır-ı bedmâyeden bulundukça, memleketi seven Türklerden olmadıkça kirli ve gizli pek seciyesiz ve şu'ursuz hareketten kurtulmak mümkün değildir." denilir.[46] Diğerinde ise "Bankalarımıza gelince; harb-i umûmîden evvel memleket kâmilen ecnebî bankaların ve gayr-ı Türk unsûrların keyfine tâbi' idi. Bu mü'esseseler yalnız gayr-ı Türklere yardım eder; Türk milletini istahfâf ederlerdi!... Irkımıza, toprağımıza bu sûretle birçok düşman; Türk parası ile, Türk mahsûlâtı ile yetişmişti!... Türk milleti asırlardan beri ecnebî bankalarının yetiştirdiği bu hâin, gayr-ı Türk tüccâr unsûrundan kurtuluncaya kadar ne kadar çok zahmet çekti." açıklaması yapılır.[47] Bu iki değerlendirme Osmanlı Bankası'nın maruz kaldığı iktisadi milliyetçiliğin ideolojik bir temele dayanmaktan çok pratik gereksinimlerden kaynakladığını düşündürür. Yani her iki değerlendirmede de öne çıkan husus yabancı sermayeye karşı olmak değil, yabancı sermayeden daha çok yararlanma beklentisidir. Mesele Osmanlı Bankası üzerinden okunmaya çalışılır ise bu tutum ve davranışların Osmanlı Bankası'nın varlığına karşı değil, Osmanlı Bankası'ndan Müslüman-Türk kesimin daha çok yararlanmasını sağlamak için yapıldığı düşünülebilir. Ancak bu tutum ve davranışların ideolojik bir temele oturmuyor olduğunu söylemek ise Osmanlı Bankası'nın maruz kaldığı baskıları mazur göstermez.

Prof.Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2011, s. 187-218

46 Abdi Tevfik [Yegül], "İktisâdî Buhrân", *Türkiye İktisat Mecmuası,* sayı 25, 25 Ağustos 1339/1923, s. 197-198.

47 Alaettin Cemil [Topçubaşı], "Cumhûriyet İdâresinde İktisâdî Islâhât", *Ayın Tarihi,* sayı 69, Birinci Kanun/Aralık 1929, s. 5309.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA EDİRNE'DE TİCARET VE SANAYİ (SERMAYENİN ETNİK KOMPOZİSYONU)

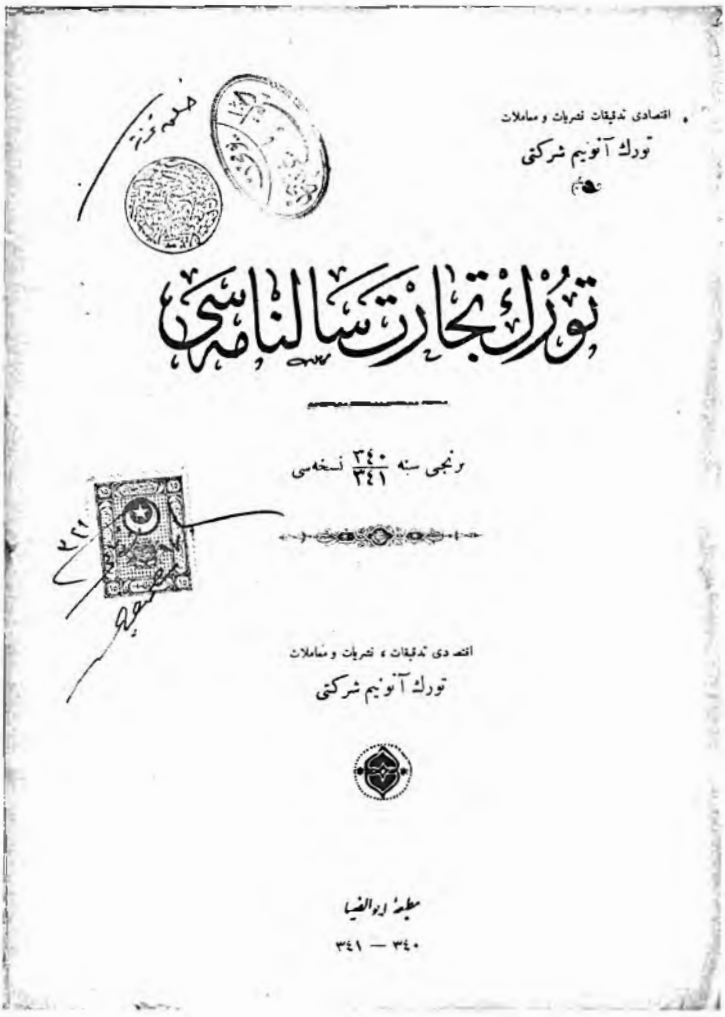
Edirne'nin iktisadi konumu

Bugün gündelik söyleyiş ile Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı olan Edirne, uzun tarihi boyunca bu özelliğini, yani Doğu-Batı ticaret yolları üzerindeki stratejik konumunu korumuştur. Rumeli Eyaleti'nin çok önemli bir merkezi olan Edirne, XIX. yüzyılda oldukça canlı bir ticari hayata sahipti. Balkanlar ile İstanbul arasında uzanan kervanyolu üzerinde kurulu bulunan kent, Karadeniz, Meriç Nehri ve Enez Limanı aracılığıyla Rusya ve kuzeye yönelen ticaret hattının da üzerinde yer alırdı. Enez Limanı'na gemiler ile gelen mallar yine gemiler ile Meriç Nehri üzerinden Edirne'ye ulaşırdı. Nehrin kuruduğu veya ulaşıma elverişsiz hale geldiği mevsimlerde mallar karayolu ile Edirne'ye taşınırdı. Kentin, denize açılabildiği Enez dışında da limanlar vardı. Bunlar Tekirdağ ve Gelibolu Limanlarıydı.

Edirne ve civarında uzun mesafeli ticaretin ürünlerinin, yani yabancı kürk, ipekli ve yünlü kumaşlar, madeni eşya, sömürge malları, pamuk ipliğinin alınıp satıldığı çok sayıda panayır kurulurdu. Bunların başında, Filibe yolu üzerinde bir köy olan Uzuncaova'da, Uzunköprü'de ve Keşan'da kurulanlar gelirdi. Bu panayırların kimisi üç dört gün, kimisi bir iki hafta de-

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Ticaret Salnamesi'nin kapağı.

Levent Şahverdi Arşivi

vam ederdi. Edirne'ye kıymetli dokumalar, kahve, şeker, baharat, kereste, saçma, kalay ve demir ithal edilirken; yapağı, işlenmiş yün, ham ipek, mısır, yulaf, balmumu, deri gibi ham veya yarı işlenmiş tarımsal ürünler ise kentin başlıca ihraç mallarını oluştururdu. Bu da Osmanlı döneminde Edirne'deki sınaî üretimin profilini yansıtır. Kentte çoğunlukla tarımsal nitelikli hammaddelerin işlendiği imalathaneler bulunurdu.

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunduğu sürece, bir sınır kenti değil bir iç kent olan Edirne, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile neticelenen uzun savaşlar sürecinde 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında ve 1920-1922 yılları arasında işgal edildi; yine savaş ortamında ve ardından yaşanan nüfus mübadelesi ile iktisadi yapısında sarsıntıya uğradı.

Bu bölümde Edirne'nin, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisadi durumu, özellikle kentteki ticaretin ve sanayinin bir panoraması çizilecek ve bu panoramada sermayenin etnik kompozisyonu irdelenmeye çalışılacaktır. Bu panorama, dönemin iktisadi tarihi açısından önemli kaynaklar olarak nitelendirilebilecek olan salnamelerden yararlanılarak çizilecektir.[1] Bu vesile ile Osmanlı Devleti zamanında yayınlanmaya başlanan salname, yıllık veya ticaret rehberi olarak nitelendirilen kaynakların, Türkiye'nin XIX. yüzyıl ortalarından, XX. yüzyıl ortalarına kadar uzanan iktisadi tarihi açısından ne derece önemli kaynaklar olduğuna bir kere daha dikkat çekmek gerekir.[2]

---

1 Bu yazıda yararlanılan salnameler şunlardır: *Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene [1]340-[1]341 Nüshası/Annuaire Commercial Turc 1924-1925*, [İstanbul]: Matbaa-i Ebuziya, [1]340-[1]341/1924-1925. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927*. Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından. *Türkiye Salnamesi 1928/Annuaire De Turquie Pour Le Commerce et L'Industrie Turque 1928*, [İstanbul]: Hüsn-i Tabiat Matbaası.

2 Murat Koraltürk, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Kaynakları ve Ticaret ve Sanayi Odaları Yayınları", *Toplumsal Tarih*, sayı 35, 1996, s. 62. Salnamelere dayalı az sayıda araştırma bulunmaktadır, bkz. İlber Ortaylı, "19 Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", *AÜSBF Basın-Yayın Yüksek Okulu Yıllık (1974-1976)*, 1977, s. 301-307. Özer Ergenç "Salnamelerde İzmir", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, 1986, s.141-151. Edhem Eldem, "Galata'nın Etnik Yapısı", *İstanbul*, sayı 1,

Levent Şahverdi Arşivi

1920'lerde Edirne'de sanayi

Türkiye'de modern anlamda sanayi, devlet öncülüğüyle 1930'larda kurulmaya başlanmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın üretim biçimi olan manifaktür üretimden fabrika üretimine geçişin ilk adımları XIX. yüzyılın ortalarına rastlar ve kurulan sınırlı sayıdaki sanayi tesisinin büyük bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nda Balkanlar'daki topraklarında faaliyete geçti.[3]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Edirne'de modern anlamda sanayinin izlerini bulmak güçtür. Edirne'de sanayi kuruluşu olarak nitelendirilebilecek işletmeler bölgenin ziraî üretimi ve ürünleri ile yakından ilişkilidir. Bu nedenle kentte sanayi tesisi olarak nitelendirilebilecek işletmelerin başında un fabrikaları ve değirmenler gelmektedir. 1924-1925 Türk Ticaret Salnâmesi'ndeki kayıtlara göre örneğin Edirne'de mülkiyeti Yolageldi Zâde Kasım'a ait bir un fabrikası bulunur.[4]

Kısa bir süre içinde Edirne'de yine tarıma dayalı nitelikte sanayi işletmelerinin faaliyete geçmeye başladığına tanık olunur. 1926-1927 Devlet Salnâmesi'ndeki kayıtlara göre şehirde beş adet un fabrikası bulunur. Bunlar fabrika olarak anılmakla birlikte üretim kapasiteleri göz önüne alındığında oldukça küçük ölçekli işletmelerdir. Şöyle ki; mülkiyeti belediyeye ait olan fabrika günde üç yüz-üç yüz elli çuval un, Osman Bey'in fabrikası günde altı bin kıyye un, Halid Bey'in fabrikası günde seksen çuval, Fikret Bey'in ki günde dört bin kıyye ve Kasım Efendi ve ortaklarının fabrikası –ki bu 1924-1925'te anılan fabrika olsa gerektir– günde yüz kıyye un imal edebilir. Yine şehirde sana-

1992, s. 58-63. Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 157-208.

3 1846'da Yenişehir Kasabası, Tırhala Sancağı'nda Harir Fabrikası; 1846'da Tırhala Sancağı, Galos Nahiyesi'nde sabun fabrikası; yine 1846'da Sofya, Samakov ve Köstendil kazalarında demir fabrikaları kuruldu, bkz. Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 83, 1993, s. 131-132. Osmanlı Devleti'nde sanayileşme çabaları için bkz. Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

4 bkz. *Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene [1]340-[1]341 Nüshası*, s. 410.

Levent Şahverdi Arşivi

yi adına aynı yıllarda un fabrikaları dışında bir konserve, iki yapağı fabrikası, bir değirmen, iki torna atölyesi, bir buz fabrikası, altı adet araba imalathanesi bulunur.[5]

1928 yılı salnamesine göre on üç un, bir buz, üç araba, bir tarım aletleri, iki susamyağı ve tahin, üç yapağı tarama, bir konserve fabrikası, iki dökümhane, sekiz değirmen ve yirmi sekiz yağhane mevcuttur.[6]

Kentte kurulu bulunan sanayinin, önemli ölçüde kentin ihtiyaçlarını karşıladığı, bazı işletmelerin ürettiği ürünlerin İstanbul'a sevk edildiği, hatta yurt dışına ihraç edildiği bilinir. Edirne'den ihraç edilen ürünlerin başında zahire gelir. Şehirde kurulu bulunan fabrikalar ve değirmenler dışında vilayetin tamamında bulunan değirmenlerde de bölgenin bütün buğdayı işlenir.

Edirne'de un, zahire, yapağı, konserve, araba imali gibi üretim alanları dışında kente özgü, adı kentle birlikte anılan bazı malların da üretimi gerçekleşir. Bunların başında peynir ve süpürge gelir.[7] Bölgede elde edilen sütler, Edirneli tüccarlar tarafından satın alınır ve mandıralarda işlenir. 1926'da 47.000 teneke beyaz peynir, 51.900 kilogram kaşar peyniri üretilir. Üretilen beyaz ve kaşar peynirlerin yüzde doksanı İstanbul, Bulgaristan, Yunanistan ve İskenderiye'ye ihraç edilir.

Süpürge üretimine gelince, Türkiye'nin Lozan ile batı sınırının kesin tayini sonucu süpürgenin imal edildiği sazlıkların önemli bir bölümü Türkiye sınırları dışında kalır. Bu durum süpürge üretiminin olumsuz etkilenmesine neden olur. Bu nedenle Yunanistan'dan süpürge teli ithali ile süpürge üretimi, Edirne'de 1920'ler boyunca Türkiye'nin bütün gereksinimini giderecek düzeyde gerçekleşir.

Yine salnamelerden anlaşıldığına göre Edirne'de sanayi işletmeleri arasında sayılan yağhanelere rastlanır. Bu yağhaneler bugün bütün Trakya'da çok yaygın bir şekilde üretilen ayçiçeği değil, susam işleyen yağhanelerdir. 1928 itibariyle kentte

5 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927*, s. 564-565.

6 *Türkiye Salnamesi 1928*, s. 481.

7 *A.g.e.*, s. 480.

Levent Şahverdi Arşivi

faaliyet gösteren yirmi sekiz yağhanenin işleyeceği susamın tamamı vilayet içinden elde edilemediğinden diğer vilayetlerden getirilen susam da bu yağhanelerde işlenir.

1920'lerde Edirne'de sanayinin genel niteliğini ortaya çıkaracak önemli bir diğer kaynak 1927 sanayi sayımı sonuçlarıdır (bkz. Tablo I). Buna göre Türkiye genelinde saptanan 65.245 sanayi işyerinin 820'si, yani % 1,2'si Edirne'de bulunur. Yine Türkiye genelindeki 65.245 sanayi işyerinde çalıştığı belirlenen 250.855 kişinin 2.219'u, yani % 0,8'i Edirne'de çalışır. Küçük ölçekli bu işletmelerde ortalama çalışan sayısı üç kişidir. On kişiden fazla çalışanı olan işletme sayısı ondur. 820 işyerinin 409'u tarıma dayalı sanayi ürünleri işlemekle meşguldür. Bu işyerlerinde çalışanların sayısı 1.175'tir. Bunu 158 işyeri ve 460 çalışanı ile ağaç ürünleri sanayi izler.

1920'lerde Edirne'de sanayi tesisi olarak nitelendirilebilecek sınırlı sayıdaki işletmenin hemen tamamının, ticaretin aksine Müslüman-Türk unsurun mülkiyeti altında olduğu görülür. Gayrimüslimlerin, özellikle Musevilerin ticarette etkinlikleri öne çıkar. Mevcut işletmelerin büyük bir bölümü şirket biçiminde örgütlenir.

TABLO I
1927 Sanayi Sayımına Göre Edirne Sanayi

	İşyeri sayısı			
Sanayi kolları	Dört ve daha çok işçi çalıştıran	Dörtten az işçi çalıştıran	Toplam	Çalışan sayısı
Tarım ürünleri işleme	93	316	409	1.175
Dokuma ürünleri işleme	19	58	77	215
Ağaç ürünleri işleme	23	135	158	460
İnşaat sanayi	4	3	7	29
Maden işleme	10	148	158	310
Diğer	4	7	11	30
Toplam	153	667	820	2.219

Kaynak: *1927 Senesi Sanayi Tahriri Neticeleri*, İstanbul: T.C. Başvekâlet Merkez İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi Yayını, 1928, s. 30 ve 90. İsmail Hüsrev Tökin, *Rakamlarla Türkiye*, cilt 2, Ankara: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, 1949, s. 58'de bulunan verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

1920'lerde Edirne'de ticaret

Bir tarım kenti olan Edirne'de ticari faaliyetlerin, sınaî faaliyetler ile karşılaştırıldığında daha canlı olduğu görülür. Kentte tarımsal ürünler ağırlıklı gerçekleşen ticaretin yanı sıra bankacılık ve özellikle sigortacılık faaliyetlerinin 1920'ler boyunca artarak gelişme gösterdiği belirlenir. Kentte 1924-1925'te otuz ticarî kuruluş bulunur. (bkz. Tablo II)

Bu müesseselerin hemen tamamı zahire ve manifatura ticareti ile ilgilidir. Az sayıda mandıracı ve sarraf vardır. Bu 33 kuruluşun 14'ü Yahudilere aittir. Bir diğer husus ise ticaret erbabı için dikey entegrasyonun söz konusu olmasıdır. Yani büyük toprak sahibi olan çiftçiler aynı zamanda toptan tarımsal malların ticaretini de yaparlar. Örneğin kentte zahirecilik yapan kişilerin aynı zamanda çiftçi de olduğu anlaşılır. Bu biçimde ticaret yapanların Müslümanlar olduğu, Yahudilerin ise çiftçilik ile ticareti veya zanaatkârlık ile ticareti bir araya getiren uğraşılarda değil, doğrudan doğruya ticarette uzmanlaştıkları görülür.

Edirne'de 1924-1925'te Osmanlı Bankası, Selanik Bankası ve Ziraat Bankası'nın birer şubesi bulunurken, 1928'de Selanik Bankası'nın faaliyetlerini durdurduğu, ancak Emniyet Sandığı'nın faaliyet göstermeye başladığı anlaşılır. Kentte 1924-1925'te üç sigorta şirketi faaliyet gösterirken, 1926-1927'de bu sayı ona çıkar. (bkz. Tablo III)

Gayrimüslimlerin, özellikle Yahudilerin Edirne'de ticaret hayatındaki etkinliklerine ilişkin izleri 1928'de oldukça açık bir şekilde görmek mümkündür (bkz. Tablo IV). Kentte faaliyette bulunan toplam 284 tüccarın 135'i, yani % 48'i gayrimüslim, isimlerinden de anlaşıldığına göre hemen tamamı Yahudi'dir. Kırk iki iştigal konusundan dokuzunda gayrimüslimler hiç faaliyet göstermez. Bunlar tarım aletleri üretimi ve ticareti, buz üretimi, balık ve hayvan ticareti, değirmencilik, un üretimi, konservecilik ve yük vasıtaları aletleri ticaretidir. Müslümanların hiç faaliyet göstermediği konular ise ip ticareti, manifaturacılık, boyacılık, baharat ticareti, hırdavat ticareti, deri ticareti, zücaciyecilik, susamyağı ticareti, şapka ticareti, abacılık,

Levent Şahverdi Arşivi

Fethi Bey Zade Ticarethanesi

Edirne zindan altı 76

Telgraf: Zahireci Fethi

un ve zahire üzerine vasi muamele yapan

Türk müessesesidir

Edirne Belediye un fabrikası

Türkiyenin yegâne un fabrikası olup siparişlerini serian ifa eder.

En ciddi Türk müessesesidir.

Kırklar Eli, Baba Eski, Uzun Köprüde acentaları vardir. Sipariş Kabul eder.

Edirne Iki Köprü arası.

Telef. No. 16 Telgraf: Edirne Belediye un fabrikası

1929 yılına ait bu iki ilandaki "Türk müessesesidir" ifadesi dikkat çekicidir.

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO II
1924-1925'te Edirne'de Ticaret Erbabı

Tüccarın adı	İştigal konusu	Adres
Azaryan Biraderler	Kundura, zahire	İki Kapılı Han
Ahmed Muhtar	Zahire, mandıra, yol müteahhitliği	Rüstem Paşa Hanı
İsrail A.	Sarraf, zahire, mandıra	Bit Pazarı
Emin Bey Zâde Fikri	Zahire, değirmencilik	Tekkekapı
İsak Avadia	Bakkaliye	Askeri Daire Karşısı
Bankacı Mehmed	Alat-ı ziraiye, tütün	Zindanaltı
Sabri Efendi	Manifatura	Bacılarbaşı
Bakkalbaşı Zâde İzzet	Bakkaliye, mandıra, zahire	Belediye Karşısı
Benadour ve Serpetrem	Manifatura	Rumeli Gazinosu karşısı
Tevfik	Zahire, mandıra, çiftçi	İki Kapılı Han
Touray Papo	Kundura, zahire	İki Kapılı Han
Hafız Receb	Deri, tuhafiye	İki Kapılı Han
Halid	Yağhane, zahire	İskele
Rafael Toledo	Kösele, tuhafiye	Tahmis
Mehmed Emin	Bakkaliye	Arastabaşı
Saatçi Hacı Ali	Tütün	Rüstem Paşa Hanı
Seyit Ağa	Mültezim, zahire	Halep Hanı
Avadia Hakikou ve Toledo	Sarraf	Bit Pazarı
Kazım Nami ve Albert	Manifatura	Dizen karşısında
Mehmed Karabekir	Mültezim, zahire	Celeb Hanı
Müfti Zâde Şerif	Zahire, çiftçi	Rüstem Paşa Hanı
Molla Mehmed Efendi	Zahire, tütün	Kazancılarbaşı
Mosse Taranto	Koza, zahire	Rüstem Paşa Hanı
Nessim Rovidi	Tuhafiye, atariye	Direk Çarşısı
Nessim Kohen	Bakkaliye	Çilingir içerisinde
Nessim Mayer	Deri	İskele
Nessim Naum	Mandıra	İki Kapılı Han
Nazmi Bey Zâde İsmail	Zahire, çiftçi	Rumeli Gazinosu karşısı
Yasef Zaharya	Zahire	İskele
Yordan Aranghel Vici	İp	Zindanaltı
Yolageldi Zâde Cevad	Zahire, erzak-ı askeriye müteahhitliği	İki Kapılı Han
Yolageldi Zâde Kasım	Un üretimi, mandıra, çiftçi	İki Kapılı Han
Yolageldi Zâde Mustafa	Askeri ve yol müteahhitliği	İki Kapılı Han

Kaynak: *Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene [1]340-[1]341 Nüshası*, s. 410-411.

kozacılık ve yumurta ticaretidir. Gayrimüslimlerin etkinliği daha çok nakit sermaye gerektiren alanlarda, yani manifaturacılık, zahire ticareti ve peynir ticaretinde artarken; Müslümanlar değirmencilik, un üretimi, zahire ticareti, müteahhitlik ve kereste ticaretinde yoğunlaşırlar.

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO III
1926-1927 Yılında Edirne'de Şubesi Bulunan Sigorta Şirketleri ve Adresleri

Şirketin adı	Adresi
Assicurazioni Generali A.Ş.	Rüstem Paşa Hanı
Türkiye Milli Sigorta Şirketi	Rüstem Paşa Hanı
Makedonya ve Asya Sigorta Şirketi	Balık Pazarı
İsviçre Milli Sigorta Şirketi	İki Kapılı Han
Riunione Adriatica Sigorta Şirketi	Zindanaltı Caddesi
Victoria de Berlin A.Ş.	İki Kapılı Han
Union de Paris Sigorta A.Ş.	İki Kapılı Han
İstanbul Umum Sigorta A.Ş.	İki Kapılı Han
Şark Sigorta	İki Kapılı Han
Bulgarya Harik Sigorta Şirketi	Reşadiye Caddesi

Kaynak: *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, s. 565-566.

Sonuç

Edirne'de ticaret iki ana eksende gerçekleşir. Birinci eksen, bölgede üretilen tarımsal ürünlerin ya ham madde olarak ya da işlendikten sonraki hallerinin alımı-satımı biçimindedir. Bunda eşrafın, yani Müslüman-Türk unsurun egemen olduğu görülür. Bu unsurun aynı zamanda çiftçi olduğu anlaşılır.

Ticaret ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ya da ticaretin gerçekleştiği diğer eksen, bölgede üretilmeyen malların ticareti, örneğin manifaturacılıktır. Bu eksende faaliyet gösteren tüccarların hemen büyük bir bölümü gayrimüslimdir ve özellikle Yahudi'dir. Bu Yahudilerin nakit sermaye gerektiren malların ticaretinde uzmanlaştıkları anlaşılır. Bakkaliye, manifatura ticareti yanında örneğin peynircilik de bu tür bir iştir. Şöyle ki, tüccar mandıradan hazır peyniri satın alarak piyasaya sürmemektedir. Önce süt toplamakta ve bunu peynir yapılmak üzere mandıralara vermektedir. Dolayısıyla tüccarın nihaî ürünü elde edene kadar önemli bir süre beklemesi ve sermaye yatırması gerekmektedir.

1920'lerde Edirne'de ticaret hayatında Yahudilerin etkin konumu aynı dönemde başlayan sermayeyi Türkleştirme çabaları ve sürecinin 1930'lardaki en önemli yansıması olarak nite-

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO IV
1928'de Edirne'de Faaliyet Gösteren
Tüccar ve Sanayicilerin Etnik Kimlikleri

İştigal konusu	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Alat-ı ziraiye	4	-	4
Alat-ı ziraiye imalathaneleri	4	-	4
İp tüccarları	-	1	1
Buz fabrikası	1	-	1
Balık tacirleri	2	-	2
Bezaziye tüccarları	-	8	8
Bakkaliye tüccarları	5	13	18
Boyacılar	-	1	1
Baharat tacirleri	-	1	1
Peynirciler	9	15	24
Tütün tacirleri	8	4	12
Tuhafiye tüccarları	5	3	8
Hayvan tüccarları	6	-	6
Hırdavat tüccarları	-	5	5
Deri tüccarları	-	5	5
Dakik tüccarları	6	1	7
Değirmencilik	13	-	13
Dakik fabrikaları	12	-	12
Zahireciler	26	29	55
Züccaciye tacirleri	-	2	2
Süpürge tüccarları	2	6	8
Sigorta acenteleri	1	6	7
Susamyağı tüccarları	-	1	1
Susamyağı fabrikaları	1	1	2
Şapka tüccarları	-	1	1
Abacılık	-	1	1
Kuruyemişçiler	1	1	2
Kozacılık	-	1	1
Komisyoncular	2	5	7
Konserve	1	-	1
Kereste tüccarları	14	2	16
Kösele tüccarları	1	2	3
Manifatura tüccarları	1	5	6
Müteahhitler	12	2	14
Müskirat tacirleri	4	3	7
Meyve tacirleri	2	1	3
Yapağı tacirleri	2	5	7
Yapağı fabrikaları	2	1	3
Yumurta tüccarları	-	3	3
Yük otomobil alatı	2	-	2
Genel toplam	149	135	284

Kaynak: *Türkiye Salnamesi 1928*, s. 481-485'ten hesaplanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

lendirilebilecek olan 1934 Trakya Olayları'nın arkasında yatan nedenlerden birisidir.[8] Yalnızca Edirne'de değil Trakya Bölgesi'nin önemli merkezlerinin azınlıklardan arındırılması amacı doğrultusundaki hareketlere bağlı olarak Yahudilerin adım adım Edirne'deki ticari faaliyetlerden uzaklaştıkları görülür.

Edirne: Serhattaki Payıtaht,
Hazırlayanlar: Emin Nedret İşli - M. Sabri Koz,
İstanbul: YKY Yayınları, 1998, s. 295-303

8 1934 Trakya Olayları için bkz. Halûk Karabatak, "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, sayı 146, 1996, s. 4-16. Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders", *Tarih ve Toplum*, sayı 151, 1996, s. 10-17. Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler Hukuki ve Siyasi Durumları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 100-130. Zafer Toprak, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHP'nin Sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, sayı 34, 1996, s. 19-25. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 71-99. Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

Levent Şahverdi Arşivi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İşgücünün ve Mesleklerin Türkleştirilmesi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

AVUKATLIĞIN TÜRKLEŞTİRİLMESİ VE 1924'TE İSTANBUL BAROSU'NDA GERÇEKLEŞEN TASFİYE ÜZERİNE YAŞANAN TARTIŞMALAR

Tasfiyenin kapsamı

3 Nisan 1924'te TBMM'de kabul edilen 460 sayılı Muhamat Kanunu, hukuk düzeninin en önemli aktörlerinden olan avukatlara ve meslek örgütleri olan barolara dair Cumhuriyet döneminde yapılan ilk yasal düzenlemedir.[1] Kanun, bu ilk olma özelliğinin yanı sıra bilhassa İstanbul Barosu'nda tasfiyeye imkân tanıyan geçici maddesi nedeniyle ayrıca üzerinde durulması gereken bir belgedir. Bu geçici maddeye göre, her baro bünyesinde adliye vekilince seçilecek beş üyeden oluşan "meclis-i tefrik", yani tasfiye komisyonu, baro üyelerinin kanunun avukatlık yapabilmek için şart koştuğu nitelik ve koşullara sahip olup olmadıklarını inceleyerek olmayanların barolardan çıkarılmaları, yani avukatlık yapmaktan men edilmeleri kararını alır. Barodan çıkarılmaları kararı ile karşı karşıya gelen üyelerin kararın ilanından on beş gün içinde Adliye Vekâleti'ne itiraz hakları olduğu bu geçici maddede ifade edilir. Bu maddeye göre Türkiye barolarına kayıtlı avukatların bir bölümünün meslekten men edildiği görülür. Bu süreçte özellikle İs-

1 Muhamat Kanunu ve hem Osmanlı Devleti'nde hem Cumhuriyet döneminde 1970'lere kadar gerçekleştirilen avukatlık ve barolarla ilgili yasal düzenlemelerin metni için bkz. *Türkiye'de Savunma Mesleğinin Gelişimi –Metinler–*, Birinci Cilt, İstanbul: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 1972.

Levent Şahverdi Arşivi

tanbul Barosu'na kayıtlı avukatlar arasında önemli oranda tasfiye yaşanır.

960 kayıtlı üyesi bulunan İstanbul Barosu'nda gerçekleştirilen tasfiye sonucu 431 kişinin baro ile ilişiği kesildi.[2] Barodan çıkarılan, dolayısıyla avukatlık yapmaktan men edilenlerin arasında Müslüman olanların yanı sıra Müslüman olmayanlar da vardı. Örneğin baroya kayıtlı 60 Yahudi avukattan 34'ü barodan atıldı. Rum asıllı avukatların da üçte ikisi barodan çıkartıldı.[3]

Barodan tasfiye edilen 11'i Ermeni, 8'i Yahudi ve 6'sı Rum olan toplam 80 avukat, itirazları sonucu Adliye Vekâleti'nin kararı ile baroya geri alındılar.[4] Gayrimüslimlerin avukatlık yapmalarını yalnızca bu kanun zorlaştırmaz. Bu kanunun bazı maddelerinde değişiklik öngören 6 Ocak 1926 tarihli ve 708 sayılı kanun ile avukatların baro tarafından tanınabilmeleri için önce bir mahkemede iki yıl memur olarak çalışma yükümlülüğü getirilir. Mahkemelerde yalnızca Müslüman-Türklerin çalıştırılması ise gayrimüslimlerin bu koşulu yerine getirmelerini engeller.[5]

---

2 "Mesleki Hareketlerimizi Takip: Amele Cemiyetleri, Dava Vekilleri Cemiyeti, Muallimler Cemiyeti", *Meslek*, sayı 1, 15 Kanunu-i evvel/Aralık 1340/1924, s. 23. Osman Kuntman, "Türkiye'de Avukatlık Mesleğinin, İstanbul Barosunun Tarihçesi ve Yabancıların Kurduğu Baro", *İstanbul Barosu Dergisi*, cilt 62, sayı 4-6, 1988, s. 277. Özkent ise tasfiye edilenlerin sayısını 473 olarak ifade eder. Bkz. Ali Haydar Özkent, *Avukatın Kitabı*, İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1940, s. 115. 1938'de İstanbul Barosu Reisi olan Hasan Hayri Tan ise bu sayıyı 442 olarak verir. Bkz. "Baro reisi beyanatta bulundu, fakat beyanatı avukatları tatmin etmedi", *Son Posta*, sayı 3000, 6 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11. Türkiye'de avukatlığın ve İstanbul Barosu'nun tarihi için ayrıca bkz. Ali Galip, "Bizim Tarih", *İstanbul Barosu Mecmuası*, sene 5, sayı 52-4, 1931, s. 161-164. Abdurrahman Adil, "İstanbul Türk Barosu ve Tarihi Teşekkülü", *İstanbul Barosu Mecmuası*, sene 4, sayı 37-1, 1930, s. 2019-2024. Rıza Nur, "Memleketimizde Avukatlık ve İstanbul Barosunun Tarihçesi", *İstanbul Barosu Mecmuası*, sene 7, sayı 78-6, 1933, s. 4044-4053; sene 7, sayı 83-11, 1933, s. 4230-4246. Hamdi Halim, "Cumhuriyet Devrinde Avukatlık Müessesesi", *İstanbul Barosu Mecmuası*, sene 7, sayı 9-10, 1932, s. 4124-4134. "Baro, İstanbul Barosu", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 2120-2122. Zafer Toprak, "Baro", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 58-61.

3 Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 225.

4 Özkent, 1940, s. 115.

5 Bali, 1999, s. 226.

Levent Şahverdi Arşivi

Tasfiyenin yasal dayanakları

Özellikle gayrimüslimlerin avukatlık yapmalarını engelleyen veya zorlaştıran bir süreç olarak ortaya çıkan tasfiyenin gerekçelerini ele almakta yarar vardır. 460 sayılı kanunun tasfiyeye yasal zemin hazırlayan geçici maddesinde, baro üyelerinin avukat olmanın yasal koşulları ve gerekli niteliklerine sahip olmamaları halinde üyeliklerinin sonlandırılacağı hususu yukarıda ifade edilmiştir.

Basında tasfiye ile ilgili haberlere göz atıldığında barodan çıkarılan avukatlarla ilgili olarak iki gerekçenin öne çıktığı görülür. Bunlardan biri maddi gerekçeler olarak da ifa edilebilecek olanlardır. Bilindiği üzere maddi koşullar başlığı altında ifade edilmese de Muhamat Kanunu'nun ikinci maddesinde avukat olabilmek için gereken koşullar başlığı altında sıralanan koşullar vardır. Bunların belli başlıları Türkiyeli olmak, sabıkasının bulunmaması, hukuk eğitimi almış olmak, iflas etmişse iadei itibar etmiş olmak, memuriyetten ayrılmışsa ayrılma nedeninin çalışmasına mani bir gerekçe olmaması ve staj yapmış olmak, bir kişinin avukatlık yapabilmesi için baroya üye olmasının maddi koşulları olarak ifade edilebilir.

Yine basında yer alan haberlerden barodan tasfiye edilen bazı kişilerin, tasfiye edilmelerinin gerekçesi olarak bu koşullardan bazılarını yerine getirememeleri olduğu anlaşılır. Örneğin Selim Rızkullah Efendi'nin 3 yıl olan staj süresini doldurmamış olduğu, Muhammed Fikri Bey'in ise bir lisede din öğretmenliği yaptığı gerekçesiyle baro üyeliklerine son verilmiştir.[6]

Tasfiyenin milliyetçi dayanağı

Barodan yalnızca söz konusu maddi koşulları yerine getirmeyenler ihraç edilmezler. Yine tasfiye ile ilgili basına yansıyan haberlere bakıldığında "evsâf ve şerâ'it-i ma'neviyeleri matlûb derecede olamamaları" veya "evsâf-ı ma'neviyeye hâiz olmamaları" gerekçesi ile barodan tasfiye edilenler vardır.[7]

6 "Barodan İhraç Edilenler", *Cumhuriyet*, sayı 438, 29 Temmuz 1341/1925, s. 3.

7 "İstanbul Barosu'nda", *Cumhuriyet*, sayı 356, 5 Mayıs 1341/1925, s. 4.

Levent Şahverdi Arşivi

Gerek 460 sayılı Muhâmât Kânûnu, gerekse Muhâmât Kânûnun Sûret-i Tatbîkini Mübeyyin Ta'lîmâtnâme ve İstanbul Barosu Nizâmnâme-i Dâhilîsi incelendiğinde bu hukuki metinlerin hiçbirisinde "evsâf-ı ma'neviye" gibi bir ifadenin yer almadığı görülür.

Tasfiyeyi gerekli bir girişim olarak savunan, Türkiye'de avukatlığın ve baronun tarihi ile ilgili çalışması da bulunan Avukat Ali Haydar Özkent ise bu konuya açıklık getirir. Özkent, baroya üye olmak isteyenlerin, yani avukat olmak isteyenlerin iki tür nitelikleri bulunması gerektiğini, bunlardan birincisinin kanuni, ikincisinin ahlaki nitelikler olduğunu ifade eder.[8] Özkent'in ifade ettiği kanuni nitelikler ile yukarıda ifade edilen maddi koşulların Türk olmak, hukuk eğitimi almış olmak, memur olmamak gibi olanları büyük ölçüde örtüşür. Ahlaki niteliklere gelince bunların sabıkasının olmaması, iflas etmişse iade-i itibar olmuş olması gibi somut olanları olduğu gibi baroda yaşanan tasfiyeye dayanak gösterilen "Türk milletine ve vatanına, mesleğe hıyânet" gibi muğlâk olanları da vardır. Özellikle tasfiye sürecinde "Türk milletine ve vatanına hıyânet" gerekçesinin altı çizilir.[9]

Bazı kişilerin barodan tasfiyesine, baronun bu kişilerin "evsâf-ı ma'neviyeye hâiz olmamaları"nı gerekçe göstermesi ile Özkent'in barodan tasfiyelere gerekçe olarak gösterdiği "Türk milletine ve vatanına hıyânet" ifadelerinin aynı anlama geldiği düşünülebilir. Bunu daha anlaşılır kılmak, dolayısıyla baroda yaşanan tasfiyenin arkasında yatan milliyetçi tavrı ve ekonomiyi Türkleştirme çabasını daha açık ortaya koymak gerekir. Bunun için Özkent'in iddialarına daha yakından bakmakta yarar vardır. Özkent iddialarını ilk kez 1938'de *İstanbul Barosu Mecmuası*'nın Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü nedeniyle yayınlanan olağanüstü sayısında yer alan makalesinde söyler, ardından 1940'ta basılmış olan *Avukatın Kitabı* isimli eserinde tekrar eder.

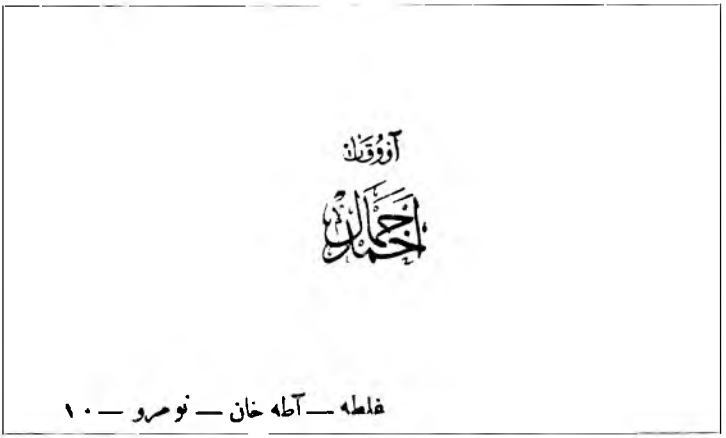
Özkent, tasfiyeye ilişkin görüşlerini 460 sayılı kanuna kadar, yani Cumhuriyet dönemine kadar avukatlık mesleğinin gay-

8 Özkent, 1940, s. 114.

9 *A.g.y.*

Levent Şahverdi Arşivi

Avukat Ahmet Cemal [Tutel]'in kartviziti.

ri milli ellerde olduğu iddiasına dayandırır. Henüz avukatlığın formel bir mesleğe dönüşmediği zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda dava vekilliği[10] yapanlara tezvir ve ayak kavafı adının verildiğini söyleyen Özkent, bu işleri yapanlar arasında Karamanlıların çoğunlukta olduğunu belirtir. Bilindiği üzere Karamanlılar olarak anılan topluluk Anadolu'nun ortasında Kayseri, Konya, Karaman civarında yaşayan, anadili Türkçe, Ortodoks Hıristiyan olan ve bu nedenle anadili Rumca olan Ortodoks Hıristiyanlarla özdeşleştirilerek Rum sanılan bir etnodinsel topluluktur. Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı meslekler ağırlıkla belli dinsel ve etnik gruplarca icra edilir. Karamanlıların tezvir ve ayak kavaflığı işlerinde yoğunlaşmaları bu anlama gelebilir. Özkent'in bu yoğunlaşmadan duyduğu memnuniyetsizliğin yegâne nedeni bu kişilerin çoğunun okuma-yazma bil-

10 Özkent dava vekillerini şöyle tarif eder: "Türkiye'de avukatın gördüğü tahsil ve stajı yapmayan, (avukat) unvanını taşımak yetkisini haiz olmayan bir sınıf müdafiler daha vardır: Dava vekilleri... Bunlar ya hiç veya yeter sayıda avukat bulunmayan kasabalarda meslek yaparlar, bu meslek için gereken hukuk bilgilerini orta derecede edindikten ve tecrübe gördükten sonra imtihan vererek Adalet Bakanlığı'ndan 'Dava Vekili Ruhsatnamesi' alırlar... Fakülte mezunları çoğaldıkça, genç avukatlar ve istifa eden veya emekliye ayrılan hâkimler iç Anadolu'ya yayıldıkça sayıları azalmakta ve hatıraları tarihe karışmaktadır.", bkz. "Baro, İstanbul Barosu", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 2121.

Levent Şahverdi Arşivi

mediklerini ifade etmesinden de anlaşılacağı üzere mesleki yetersizlikleri olduğu düşünülebilir. Ancak Özkent'in çoğunun okuma yazma bilmediğini ileri sürdüğü Karamanlılardan bahsederken onların "güzel Türkçeyi ağızlarında katleden" ve yine çoğunun "gayrimüslim" olduğunu ifade etmesi, 1924'te İstanbul Barosu'nda yaşanan tasfiyeyi meşru gösterme çabasının ilk adımı olarak gösterilebilir.[11] Özkent yalnızca Karamanlıları değil "Sonra Ermeniler... Ermenilerden sonra Yahudi, Arap, Arnavut dava vekilleri gelirler. Türk olmayanın güzel bir Türkçe söylemesi mümkün mü?" ifadesiyle Müslüman-Türk olmayan herkesi hedef alır.[12]

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde avukatlığın Müslümanlardan çok gayrimüslimlerin rağbet ettiği bir meslek olduğu Özkent dışında duruma tanıklık etmiş başka kişilerce de ifade edilir. Örneğin Avukat İbrahim Etem Postacıoğlu "Avukatlık ise Türkler nazarında rağbet edilir mesleklerden değildi. Ekseri Türk'ler nazarında düşük olan bu mesleğe girmeği düşünmek bile aklımdan geçmiyor idi" diyerek Müslüman-Türklerin avukatlığa olan ilgisizliğini belirtir.[13] Postacıoğlu, avukatlığın daha çok *"Ermenilerin, Rumların, Musevilerin"* ellerinde olduğunu söyler.[14]

Özkent de avukatlığın yabancıların ve gayrimüslim unsurların daha etkin olduğu bir meslek olduğunu ifade eder. Ancak bunu söylerken Postacıoğlu gibi yalnızca durumun tespiti ile yetinmez. Örneğin İstanbul'da 1870'te çoğu yabancı avukatlarca kurulmuş baronun 1876 yılı itibariyle 33 üyesi vardır. Bunların yalnızca beşi Osmanlı tebaasındandır. Bu nedenle Özkent bu baroyu "İstanbul Ecnebi Avukatlar Barosu" olarak adlandırır.[15] İlk kez 1878'de toplanan ve Özkent'in "İlk Osman-

11 Ali Haydar Özkent, "Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış", *İstanbul Barosu Mecmuası –Cumhuriyetin Onbeşinci Yıl Dönümü Fevkalade Nüshası–*, 1938, s. 5-6.

12 Özkent, 1940, s. 679-680.

13 İbrahim Etem Postacıoğlu, *Mesleki Hatıralarım 1907-1957*, İzmir: Meşher Matbaası, 1958, s. 4.

14 Postacıoğlu, 1958, s. 8.

15 Özkent, 1940, s. 65.

Levent Şahverdi Arşivi

lı Barosu" olarak da adlandırdığı baronun 62 üyesi vardır. Özkent "bunlardan yalnızca 11'inin Müslüman (kaçının Türk ve kaçının Kemal, Nesim gibi Müslüman adı almış başka unsurdan olduğunu bilmiyoruz) bir kaçının Rus, İngiliz, Fransız, İtalyan, 11'inin Rum ve gerideki 38'inin de Ermeni olduğunu" söyleyerek bu konudaki milliyetçi tavrını daha da sertleştirir.[16] Özkent'in avukatlık mesleğinde yabancıların rolüne dair eleştirileri bundan ibaret değildir. Örneğin 1879 yılına ait 105 kişiden oluşan baro üye listesine göre baro reisi Rus'tur. Üyeler arasında İngilizler de bulunmaktadır. İstanbul, İzmir ve Mersin gibi ticaret merkezlerinde yabancı avukatların ünlendiklerini belirtir.[17]

Özkent'in açıklamalarından Müslüman-Türklerin avukatlığa ilgisizliğinin ve mesleğe geç yönelmelerinin nedeninin, Müslüman-Türklerin mesleği küçümsemesi olduğu anlaşılır. Askerlik dışında kalan meslekler Müslüman-Türkler için "kahramanlıkla ilgisi olamayan küçük meşguliyetlerdi."[18] Özkent'e göre "Dava vekili olan, şerefinden ve haysiyetinden çok şeyler kaybedecekti. Mazisiyle, efendiliğiyle ve ahlak sağlamlığı ile mağrur olan Türk buna tenezzül eder miydi? Onun içindir ki bu aziz meslek, o zamanlar elleriyle jestler yapan, ayaklarıyla tepinen, aktörlük eden ve dilleriyle güzel Türkçeyi katleden hokkabazlar ve şarlatanlar ekseriyeti elinde kaldı."[19] Öyle anlaşılıyor ki; 1924 tasfiyesini meşru bir temele oturtmak isteyen Özkent, bu amaçla hem avukatlık yapan yabancı ve bilhassa gayrimüslimleri hem de yukarıda söylediklerinden de anlaşılacağı üzere daha çok gayrimüslimlerin rağbet ettiği bu mesleği itibarsızlaştırmaya çalışır.

Özkent, gayrimüslim avukatları itibarsızlaştırmak için son olarak "Türk milletine ve vatanına hıyanet" olarak adlandırdığı onların Mütareke dönemindeki faaliyetlerini gerekçe gösterir. Özkent'te göre "Meşrutiyet idaresi, pek kıymetli istisnalar bir ya-

16 Özkent, 1938, s. 11.

17 Özkent, 1938, s. 13.

18 Özkent, 1938, s. 12.

19 Özkent, 1938, s. 12.

Levent Şahverdi Arşivi

na bırakılırsa, meslek mirası olarak ruhan muhzir döküntülerini, Karamanlı, ve İncesulu dava vekillerini bulmuştur. Bunlar çoğu Rum, Ermeni, Yahudi, Arap, Kürt, Çerkez ve azı Türk olmak üzere acayip bir halita teşkil ediyorlardı. Mütareke yılları irinle dolu kursakları patladı. İstanbul'un göbeğinde Rum Barosu, Ermeni Barosu teşkil edildi."[20] Özkent, yine Mütareke sırasında bazı gayrimüslim avukatların işgal güçleri ile işbirliği yaptığını hatta bunların bazılarının hâlâ mesleği icra ettiklerini "Bugün bile cübbeyi giyerek elan içimizde olan bazıları Yunan, Fransız, İtalyan devletlerinin himayesine girmişlerdi." sözleriyle ifade eder.[21]

Tasfiyeye ve gerekçelerine tepkiler

Özkent'in bu iddiaları kısa bir süre sonra kamuoyunda gündeme gelir. Ancak buna değinmeden hemen önce 1924 tasfiyesinin ardından ortaya çıkan tepkilere ve sonra Özkent'in iddialarının aldığı tepkilere değinmek yerinde olur.

Bu bağlamda 1924'te TBMM'ye hitaben İstanbul Barosu'nda yaşanan tasfiye sonucu işsiz kalan Ermeni ve Rum avukatlarca kaleme alındığı anlaşılan bir kitapçık dikkat çekmektedir. Kapağında *"İstanbul Barosu'nda Terkîn-i Kayıtlarına Karâr Verilen Ba'zı Muhâmîlerin Meclis-i Milliye Takdîm Eyledikleri İstid'âname ve Merbûta Lâyiha"* başlığını taşıyan kitapçığın hemen kapağının üstünde *"Kânûnun Hâkimiyeti Mebnâ-i Cumhûriyettir"* ifadesi yer alır.[22] Yazarlar ardından gelen sayfalarda uğradıklarını düşündükleri haksızlığın dayanağı olan 460 sayılı kanunun 2, 5, 14, 15. ve geçici maddesini, bu geçici maddenin uygulanmasına ilişkin hazırlanan talimatnamenin 10. maddesini naklederler. Bunları Teşkilat-i Esasiye Kanunu'nun TBMM'nin görevleriyle ilgili 5, 6, ve 7. maddesini, kişilerin adil yargılanmaları ile ilgili 58. ve 59. maddelerini, T.C. vatandaşlarının sa-

20 Özkent, 1940, s. 111.

21 Özkent, 1940, s. 113.

22 *Kânûn Hâkimiyeti Mebnâ-i Cumhûriyettir. İstanbul Barosu'ndan Terkîn-i Kayıtlarına Karâr Verilen Ba'zı Muhâmîlerin Meclis-i Milliye Takdîm Eyledikleri İstid'âname ve Merbûtu Lâyiha*, İstanbul: Vatan Matba'ası, 1340/1924.

Levent Şahverdi Arşivi

hip oldukları kamu haklarının ifade edildiği 68, 69. ve 70. maddelerini, vatandaşların TBMM'ye başvuru haklarının ifade edildiği 82. maddeyi ve son olarak "Türkiye ahâlîsine dîn ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık i'tibâriyle Türk ıtlâk olunur" ifadesinin de yer aldığı 88. maddeyi naklederler.

Adliye Vekâleti'ne yaptıkları itirazların reddedilmesi üzerine TBMM'ye başvuran avukatlar, risalelerinde uzun uzun tasfiye edilmelerinin bir haksızlık olduğunu ve bunun hukuki dayanağının olmadığını savunurlar ve daha kitapçığın başında tasfiye edilmelerinin asıl nedeninin gayrimüslim olmaları olduğunu ileri sürerler.[23]

Risaleden anlaşıldığına göre söz konusu avukatlar Adliye Vekaleti'ne verdikleri itiraz dilekçelerine ek olarak, tanınmış Müslüman-Türk zanaatkâr ve tüccarın kendileri hakkında olumlu görüşlerini belirten imza ve mühürleri ile onayladıkları beyannameler sunarlar. Bu bile, yani Müslüman-Türklerin gayrimüslim avukatlar lehinde tanıklık yapmaları girişimi bile Müslüman-Türklerle gayrimüslimlerin hukuken eşit yurttaşlar olsa da fiilen eşit olmadıklarını ve eşit algılanmadıklarını göstermektedir.[24] Bu risalenin kamuoyunda nasıl algılandığı, özel-

23 Bu husus risalede "...Rum ve Ermeni olmaktan gayri şâ'ibeleri olmayan bizim gibi âile re'îslerinin ve serbest meslek erbâbının hakk-ı hayâtlarına tecâvüz edilmekle kalınmayıp bir de mâdâme'l-hayât sûʾ-i şöhretle şâ'ibedâr olmayı müstevceb hâl ve netîce ihdâs edildi. İşte su sûretle bilâ sebeb ve belki gayr-i müslim olmaktan nâşî...", diye ifade edilir. Bkz. *Kânûn Hâkimiyeti Mebnâ-i Cumhâriyettir. İstanbul Barosu'ndan Terkîn-i Kayıtlarına Karâr Verilen Ba'zı Muhâmîlerin Meclis-i Milliye Takdîm Eyledikleri İstid'âname ve Merbûtu Lâyiha*, s. 8.

24 Bu husus risalede "Fi'l-hakîka Adliye Vekâleti Celîlesi'ne takdîm eylediğimiz i'tirâznâmelere rabt ettiğimiz her bireri âlem-i sanâyi' ve iktisâdiyâtımızda hâiz-i şeref ve mazhar-ı hürmet olan ve nâmûsu iffetleriyle temâyüz etmiş bulunan birçok Türk ve Müslüman san'atkâr ve tâcirlerinin imzâ ve mühürlerini hâvî beyânnâmeler dahi yapılan tahkîkâtın sakâmeti ve âcizlerine karşı olan isnâdâtın müfteriyâttan ibâret ve mahsûl-i istirkâb bulunduğunu vâzıhan isbât ve irâ'e eder birer hüccettirler. Çünkü ismi cismi mechûl ve her günâ mu'âheze ve itâbdan masûn kalarak vicdândan ziyâde hiss-i haset sevkiyle hem de bilâ tahlîf ihbârâtta bulunan beş on da'va vekîlinin beyânât ve ihbârâtı bir kıymeti hâiz ise âleme karşı kanâ'at ve meşhûdât ve mesmû'atlarını alenen izhâr ve i'lâm etmekten çekinmeyen ve mesleğimizle bir günâ alâka ve istirkâbları olamamak dolayısıyla kemâl-i bî-tarafiyye mebnî mümâ ileyhim san'atkâr ve ticârâtın ve serbest mesâlik erbâbının şehâdât ve beyânâtının ehemmiyet ve

Levent Şahverdi Arşivi

likle mağdur gayrimüslim avukatların kendilerini savunmalarının nasıl değerlendirildiği bilinmez.

1924'te tasfiyenin hemen ardından bu risale ile gündeme gelen itirazdan sonra, Özkent'in 1938'de yayınlanan makalesine kadar kamuoyunda baroda yapılan tasfiyeye dair haber ve değerlendirme yapılmaz. Özkent'in makalesinin ardından basında 1924'te tasfiye edilmiş olanlar kastedilerek "bu gibiler elyevm baromuzda kayıtlı mıdırlar?" sorusu ile konu tekrar gündeme gelir.[25] Bu kışkırtıcı haberin ardından ertesi gün aynı gazetede çıkan haberde "Baro mecmuasının mazileri tasvir olunanlar hâlâ avukat mıdırlar?" sorusuna birçok avukatın "Evet!" cevabını verdiği yazar. Özkent, aynı haberde ifade edildiğine göre "vaktiyle mesleğin şerefiyle oynamış ve bunu vatana ihanet derecesine vardırmış olanların bugün elan Türk barosunda mukayyed bulundukları iddiası tekzibe uğramış değildir. Avukatlar arasında bundan ısrarla bahsedilmekte ve mazileri teşrih edilenlerden baromuzda pek çok bulunduğu söylenmektedir." diyerek makalesinde dile getirdiği iddiaları tekrar etmekte, gazete de bu haberle kamuoyunun beklentisini biraz daha arttırmaktadır.[26]

Aynı gazetede iki gün sonra çıkan haberden 1924 tasfiyesinin gündeme taşınmasının yegâne nedeninin Özkent'in makalesi olmadığı anlaşılır. Konu, baro başkanı Hasan Hayri Tan'a sorulur. Tan, 1924 tasfiyesinden bahsettikten sonra sözü 27 Haziran 1938'de TBMM'de kabul edilmiş ve 1 Aralık 1938'den itibaren yürürlüğe girecek olan 3449 sayılı Avukatlık Kanunu'na getirir. Tan, yeni kanunun 117. maddesiyle "milli ve mesleki ahla-

---

kıymeti de ondan pek çok def'a daha büyük ve benâberîn bununla da isnâd-ı vâkı'ın iftirâyı-ı mahzâ olduğu müsbit ve mütehakkiktir." diye ifade edilir. Bkz. *Kânûn Hâkimiyeti Mebnâ-i Cumhûriyettir. İstanbul Barosu'ndan Terkîn-i Kayıtlarına Karâr Verilen Ba'zı Muhâmîlerin Meclis-i Milliye Takdîm Eyledikleri İstid'âname ve Merbûtu Lâyiha*, s. 20.

25 "Barodan soruyoruz! Baro mecmuasının bir makalesinde mazileri tasvir olunanlar hâlâ avukat mıdırlar?", *Son Posta*, sayı 2997, 3 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11. Bu tartışma daha önce Bali tarafından aktarılır. Bkz., Bali, 1999, s. 320-322.

26 "Baro susuyor mu? Avukatlar arasında vatana hıyanet etmiş bedbahtlar bulunduğu iddiası dün cevapsız kaldı", *Son Posta*, sayı 2998, 4 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11.

Levent Şahverdi Arşivi

ka mugayir hareket edenleri[n]" haysiyet divanı kararıyla meslekten çıkarılacağını belirtirse de aynı haberde Tan'ın açıklamalarından tatmin olmayan birçok kişinin "kanunun diğer maddelerinde mevzu bahis olan maddi ve manevi şartları haiz olması icap eden avukatlar içinde bu zamana kadar bu şartları haiz bulunmayıp da haizdir zannedilenler şayet varsa, muvakkat maddede kayıt yok diye yeniden Türk barosuna kayıt mı edileceklerdir?" dediklerini naklederek, ki bu bir anlamda 1924 tasfiyesine rağmen meslekte kalan veya tasfiyeden sonra mesleğe giren kişileri hedef alındığını düşündürür.[27] Ertesi gün gazetede "Az[ın]lıklara mensup avukatlar, iddiaları neye tekzip etmiyorsunuz?" başlığı ile çıkan haberde Müslüman-Türk avukatların gayrimüslim avukatlardan tekzip bekledikleri bir kez daha dile getirilerek üzerlerindeki baskı artırılır.[28]

Ardından ilk iki gün Yahudi avukatların ve üçüncü gün Rum ve Ermeni avukatların tekzipleri gazetede yayınlanır. Gayrimüslim avukatlar iddiaları yalanlarlar, Türkiye'ye bağlılıklarını ifade ederler. Yayınlanan tekzipler içinde dile getirilen iki husus dikkat çekicidir. Biri K. Logodoti'nin "Kalanlar meyanında atfedilen suçlardan kalmış olanlar bulunabileceğine ihtimal vermek komisyonun layıkıyla vazifesini yapmamış olduğu isnadını ortaya çıkarmaktadır ki; bu doğru olmasa gerektir." ifadesi tasfiye edilmeyi hak ettiği halde tasfiyeden kurtulanların olduğunu söylemenin gerçekçi olmadığını düşündürür.[29]

---

27 "Baro reisi beyanatta bulundu, fakat beyanat avukatları tatmin etmedi. Avukatlar soruyorlar: Ikinci madde tasfiyeyi emretmiyor diye kanunun aradığı şartları haiz bulunmayanlar baroya kayıt mı edilecekler?", *Son Posta*, sayı 3000, 6 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11. Özkent, benzer ithamı 1940'ta "...tasfiye edilerek meslekten atıldıkları halde birer suretle aile içerine tekrar karışmış, mütareke yıllarında ecnebi ordusuna casusluk ettikleri, şu ve bu devletin himayesine girdikleri sabit olduğu halde tekrar alınmış olan bazıları vardı." sözleriyle ifade eder. Bkz. Özkent, 1940, s. 128.

28 "Az[ın]lıklara mensup avukatlar, iddiaları neye tekzip etmiyorsunuz? Avukatlar Barodan izahat istemekle beraber, Rum, Ermeni ve Yahudi meslektaşlarına da hitap ediyorlar", *Son Posta*, sayı 3001, 7 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11.

29 "Baro Reisi Hasan Hayri istifa mı etti? Rum ve Ermeni avukatlar da Yahudiler gibi iddialara itiraz etmekte, hatta bazıları 'Müruru zamana uğramayan hiçbir suç yoktur!' demektedirler", *Son Posta*, sayı 3004, 10 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11.

Levent Şahverdi Arşivi

Barodan soruyoruz!

Baro mecmuasının bir makalesinde mazileri tasvir olunanlar hâlâ avukat mıdırlar?

Mesele avukatlar arasında hararetle münakaşa ediliyor, " Bu adamlar tekrar baroda yer alacaklar mı?,, suali endişe ile tekrarlanıyor

Avukatlık kanununun meriyete girdiği bugünlerde, kanuna göre yeniden teşekkül iktıza eden baronun müstakbel vaziyeti münasebetile tahaddüs eden bir mesele üzerinde ısrarla durulmaktadır.

İstanbul barosunun neşretmekte olduğu mecmuanın son nüshasında, Cümhuriyetin on beşinci yıldönümü münasebetile, Türkiyede avukatlığın ilk kuruluş tarihinden bugüne kadar geçirdiği tekâmülü anlatan bir yazı vardır.

Tanınmış avukatlarımızdan A. Haydar Özkentin imzasını ve (Türk avukatlığının tarihine kısa bir bakış) serlevhasını taşıyan bu yazının bir yerinde şöyle denilmektedir:

«Mütareke yılları izinle dolu olan kurşakları patlattı. İstanbulun göbeğinde Rum barosu, Ermeni barosu teşkil ve Yahudi barosu teşkiline teşebbüs edildi. Göğüslerinde bilmem hangi hükümet şefinin rozetini taşıyanlar da eksik değildi.

(Devamı 11 inci sayfada)

Son Posta, *sayı 2997, 3 Birinci Kanun/Aralık 1938.*

Dikkat çekici diğer ifade ise Yahudi avukat Avram Naum'un Özkent'i iddialarını ispata davet etmesidir. Naum şunları söyler: "...biz Türk-Musevi avukatlara isnat edilen (baro teşkiline teşebbüs) hadisesinin aslı ve esası yoktur. Ve pek hürmet ve takdir ettiğimiz, namus ve iffetine imanımız kadar emin olduğumuz arkadaşımız Ali Haydar'dan bu babda bildiği bildiğini tevsik edebileceği her ne varsa ortaya çıkarsın ve efkâr-ı umumiyeye arız olan bu şüpheyi ya teyid etsin ve biz de yerlere geçerek mahcubiyetimizden geberip gidelim. Veyahud bu şüphe ve merak büs-

Levent Şahverdi Arşivi

Baro mecmuasında mazileri tasvir edilen avukatlar meselesi

Adliye encümeni mazbata muharririnin fikri

Yeni avukatlık kanununu hazırlıyan heyet azasından Salâhaddin Yargı: «Kanunda tasfiye için hüküm yok, fakat baro meclislerinin ortaya koyacakları delile müstenid vaziyetler üzerine kanundaki muamelelerin tatbikine her zaman imkân mevcuddur» diyor.

Baro mecmuasının son nüshasında mazileri tasvir olunan bazı avukatlar ve eliyevm baroda aza bulundukları iddia edilen bu avukatların, yeni (avukatlık kanunu) mucibince kayıdlar yenilenirken, baroya tekrar tescil edilip edilmiyecekleri hakkında çıkan münakaşalar malûmdur.

Dünkü nüshamızda bu dava yüzünden baro reisi Hasan Hayrinin istifa etmiş şayialarının dolaştığını, yerine avukat Salâhaddin Yargının seçileceğinin söylendiğini yazmıştık.

Dun de Kocaeli saylavı Salâhaddin Yargıyı bularak bu mesele hakkındaki fikirlerini öğrenmek istedik.

Salâhaddin Yargı, 1340 tasfiyesinde, tasfiye komisyonunda âza idi. Salâhaddin Yargı, eski ve yeni avukatlık kanunlarını hazırlıyan heyette dahildi. Salâhaddin Yargı, adliye encümeni mazbata muharriridir. Ve gene Salâhaddin Yargı, sa-

(Devamı 5 inci sayfada)

Salâhaddin Yargı

Son Posta, *sayı 3005, 11 Birinci Kanun/Aralık 1938.*

bütün zail ve mündefi olarak alınımız yüksek olduğu halde Türk kardeşlerimizin arasında layık olduğumuz hürmet ve muhabbet mevkiinde kalmağa hak kazanmış ve Türk barosunun feyiz ve itilası içinde tezyini zat ve sıfat etmeğe devam etmiş olalım."[30]

30 "Adliye Vekili, davayı Baro İdare Meclisi'nin halledeceğini söylüyor. Musevi avukatlar arasındaki galeyan devam ediyor: 'İçimizde böyle hainler yoktur,

Levent Şahverdi Arşivi

"Azlıklara mensub avukatlar, iddiaları neye tekzib etmiyorsunuz?„

Avukatlar Barodan izahat istemekle beraber, Rum, Ermeni ve Yahudi meslektaşlarına da hitab ediyorlar

Avukat Ali Haydar Özkentin Baro mecmuasında intişar eden bir makalesinde bir kısım Rum, Ermeni, Yahudi avukatları vatan hıyaneti ile itham edilmekte idiler. Bunların bazılarının elveyn baroda mukayyed bulundukları iddia olunuyordu. Yeni avukatlık kanununun tatbiki dolayısile, bunların vaziyetlerinin ne olacağı avukatlarımız arasında hararetle münakaşa edilmektedir.

Bu münasebetle baro reisi Bay Hasan Hayrinin gözetemize vaki olan beyanatı dünkü sayımızda çıkmıştı. Bu beyanatta baro reisimiz (Avukatlık kanunu) nun muvakkat maddesinin tasfiye demek olmadığına işaret etmiş ve ancak bu mesele ile yeni teşekkül edecek inzibat mec-

(Devamı 11 inci sayfada)

Baro reisi avukat Hasan Hayri

Son Posta, *sayı 3001, 7 Birinci Kanun/Aralık 1938.*

Gayrimüslim avukatların haklarındaki iddiaları ispatlamaya davet ettikleri Özkent önce sessiz kalır. Hatta bu sessizliğini "Cevap vermek istemedim. Çünkü maksadım, mesleğin tarihini yazmaktı, şahıslarla ve onların geçmişleriyle uğraşmak değildi." şeklinde açıklar.[31]

Sessizliğini iki yıl sonra ancak iddialarını kanıtlayarak değil tekrarlayarak bozar. Mütareke döneminde gayrimüslimlerin

varsa meydana çıkarılsın görelim!' diyorlar", *Son Posta,* sayı 3003, 9 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 11. Diğer tekzip haberi için bkz. "Yahudi avukatlar tekzip ve protesto ediyorlar: Baro mecmuasında mazileri tasvir olunanlar bizim aramızda yoktur. Varsa meydana çıkarılsın, bekliyoruz", *Son Posta,* sayı 3002, 8 Birinci Kanun/Aralık 1938, s. 1, 5.

31 Özkent, 1940, s. 112.

Levent Şahverdi Arşivi

Baro Reisi Hasan Hayri istifa mı etti ?

Rum ve Ermeni avukatlar da Yahudiler gibi iddialara itiraz etmekte, hatta bazıları " Müruru zamana uğramıyan hiçbir suç yokturl „ demektedirler

K. Logodeti Dimitraki Güner Artin Kavukciyan Mihayil Mavidi

Baro mecmuasında mazileri tasvir ve eski baroda mukayyed bulundukları iddia olunan bazı avukatların baroca yeniden tescil edilip edilmiyecekleri meselesi, avukatlar arasında günün meselesi halinde hâlâ münakaşa edilmektedir.

Alâkadar mehafilde devreye eden kuvvetli şayialara göre bu münakaşa yeni bir hâdise doğurmuştur. Yeni avukatlık

(Devamı 11 inci sayfada)

Son Posta, *sayı 3004, 10 Birinci Kanun/Aralık 1938.*

kurduklarını iddia ettiği barolarla ilgili olarak Ermeni barosunun binasını ve üye listesini görmüş Türk avukatlarının olduğunu, Yahudi avukatların baro kurma girişiminde bulunduklarını ama bu girişimin tamamlanamadığını belirtir. Rum barosunun üye listesinin kasasında saklı bulunduğunu söyleyen Özkent, bu listeyi yayınlamamasının nedenini ise "Kasdımız mesleğin tarihini yazmak olup şahıslarla meşgul olmak istemediğimizden listeyi ve o zamanın Yunanlılığını şeref sayarak Türk Barosu'na hıyanet etmiş ve bugün içimizde bulunmuş olanların isimlerini neşretmiyorum." diye açıklar.[32] Benzer bir açıklamayı 1924 tasfiyesinde önce barodan çıkartılan, sonra Adliye Vekaleti'nce tekrar baroya üye kaydedilen avukatlar için yapar. Özkent'in "Çıkarılan 473 avukatın ve manevi şartları ha-

32 *A.g.y.*

Levent Şahverdi Arşivi

Yahudi avukatlar tekzib ve protesto ediyorlar

"Baro mecmuasında mazileri tasvir olunanlar bizim aramızda yoktur. Varsa meydana çıkarılsın, bekliyoruz,,

Daniel Behar *Rafael Behar* *Yuda Aleluf* *Daniel Şimas*

Baro mecmuasında intişar eden bir makale ve ortaya atılan bazı iddialar dolayısile yaptığımız neşriyat Rum, Ermeni ve Yahudi avukatlar arasında ehemmiyetle karşılanmıştır. Dün kendilerile görüştüğümüz Yahudi avukatlar bu iddiaları teessürle karşıladıklarını, içlerinden hiç birinin mütareke yıllarında Yahudi barosu kurmak için teşebbüsatta bulunmadığını, aralarında iddia edildiği gibi Türklerle tokat konsoloshane mahkemelerine sürükliyecek derecede deni insanlar olabileceğini zannetmediklerini söylemişlerdir. (Devamı 5 inci sayfada)

Son Posta, *sayı 3002, 8 Birinci Kanun/Aralık 1938.*

iz olmadıklarından dolayı çıkarıldıkları halde Vekâletin kararı üzerine tekrar alınıp elyevm İstanbul Barosu'nda kayıtlı bulunanların isimleri Baro sicil defterinden çıkarılmış bir listede yazılı ve kasamda mahfuzdur. Şimdilik neşrine lüzum görmüyorum." ifadesi, ne bir mesleğin tarihini yazmak iddiasında olan bir tarihçinin, ne de iddiasını ispatlamak gibi bir yükümlülüğü bulunan bir hukukçunun tavrı olarak açıklanamaz.[33]

Normal şartlar altında Özkent'in dile getirdiği ağır iddiaların ispatlanamaması halinde iddia sahibinin kamuoyunda zor durumda kalacağı hem iddialarının hem de kendi itibarının de-

33 Özkent, 1940, s. 115.

Levent Şahverdi Arşivi

Adliye Vekili, davayı Baro İdare Meclisinin halledeceğini söylüyor

Musevi avukatlar arasındaki galeyan devam ediyor: "İçimizde böyle hainler yoktur, varsa meydana çıkarılsın görelim!„ diyorlar

MEVZUU İTİBARİLE BARO İDARE MECLİSİNİ ALÂKADAR EDER MAHİYETTE GÖRÜLEN TELGRAFINIZ TETKİK EDİLMEK ÜZERE İSTANBUL BAROSU REİSLİĞİNE GÖNDERİLMİŞTİR „ ADLİYE VEKİLİ HİLMİ URAN „

Adliye Vekili Hilmi Uranın «Son Posta» ya verdiği cevabdan bir parça

İbrahim Nom (Avram Naum)

R. Habib

Baro mecmuasının son nüshasında avukatları şiddetle alâkadar eden bir makale çıktı. Bu makalede bazı Rum, Ermeni Yahudi avukatların mütarekede Türk barosundan ayrılarak ayrı barolar teşkil

(Devamı 11 inci sayfada)

Son Posta, *sayı 3003, 9 Birinci Kanun/Aralık 1938.*

Levent Şahverdi Arşivi

Adliye vekili Şükrü Saraçoğlu.

ğerini yitireceği düşünülebilir. Ancak Özkent'in iddialarını ispatlamak konusunda hiç gayret göstermemesi, kamuoyunun da kendisini bu yönde zorlamaması, bu iddialara dair kamuoyunda ön kabullerin olduğunu akla getirir. Dolayısıyla iddia sahibinin kendinden emin, hatta mağrur tavrına karşı, itham edilen gayrimüslim avukatların iddialar karşısındaki sessizliklerini yalnızca üç gün üst üste gazetede yayınlanan tekziplerle bozmuş olmaları gayrimüslim avukatların kendilerini savunma konusunda deyim yerindeyse çaresiz hissetmelerinden kaynaklanan bir kayıtsızlık olarak yorumlanabilir.

Öte yandan baro yönetimi ve diğer avukatlardan Özkent'in iddialarına dair yüksek sesle dillendirilen destek söz konusu değildir. Bu da baronun zımni olarak desteklediği anlaşılan tasfiyeye ve Özkent'in iddialarına karşı mesafeli durması olarak değerlendirilebilir. Özkent ise bu süreçteki rolünü o kadar büyütür ki, 1938'de baro yönetim kurulu seçimlerinde ilk turda seçilemeyip ancak ikinci turda seçilmesinde dahi haklarında ağır iddialarda bulunduğu bu avukatların rolü olduğunu söyler. Başka bir ifade ile bu avukatlara karşı tutumunu deyim yerindeyse bir kan davasına dönüştürme eğilimindedir.[34]

34 "Birçok arkadaşlar nasıl olup ta birinci seçimde ekseriyet kazanamadığıma hayret etmişlerdir. Bunun sebebi pek basittir: Fazla milliyetçi ve ifratla idealist olduğum ve İdare Meclisine girersem tasfiyeye veyahut ağır disiplin cezalarına rey veririm düşüncesiyle, bir iki istisnadan maada, bütün Rum, Ermeni ve Yahudi avukatlar, yine aynı düşünce ile, tasfiye edilmiş oldukları halde sonradan levhaya kaydedilmiş ve benim şahsımda kendileri için tehlike görmüş olan bir kısım Türk avukatlar, sırf vatan ve meslek aşkıyla vuku bulan bunca neşriyatımdan ve idare-i maslahat bilmez seciyemden ürkmüş bazı eski yeni meslektaşlar bana rey vermemişler, rey vermemekle de kalmayarak yazıhane

Levent Şahverdi Arşivi

1924 tasfiyesinden çıkarılan dersler ve 1938 Avukatlık Kanunu

1924 tasfiyesinin neden olduğu 1924'te ve 1938'de yaşanan ve yukarıda özetlenen tartışmalar avukatlık mesleğinin Türkleştirilmesi sürecinde hükümetin daha temkinli adımlar atmasına neden olur. Deyim yerinde ise dersler çıkarılır ve bunun ilk yansıması olarak 1938'de gündeme gelen Avukatlık Kanunu'nda, 1924 Muhamat Kanunu ile yaşanan tasfiye sürecinde gündeme gelen tartışmaların benzerlerine mahal vermemek ve daha önemlisi tasfiye gibi tartışılır bir yönteme başvurmaksızın baro ve avukatlar üzerinde denetim gücü elde etmeye çalışılır. Yoksa 1924 tasfiyesinin temelinde yatan zihniyetin değiştiği anlamına gelmez. Aksine 1924 tasfiyesinde egemen olan milliyetçi kaygı, yoğunluğundan bir şey kaybetmemiştir. Değişen kullanılacak araçtır. Tasfiye gibi tartışmalı bir konu yerine, tasfiyeden daha etkili bir yöntem bulunmasına çalışılır. Baro ve hükümet çevrelerinin ifadelerine bakılırsa bu bulunmuştur. Örneğin dönemin Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu 13 Aralık 1937'de Avukatlar Kongresi'nde yaptığı konuşma dışında bazı avukatlarla özel sohbetlerinde hazırlanan yeni kanunda tasfiye ve gayrimüslim avukatlara karşı kullanılacak araçlara ilişkin "Şimdi bana, gizli maddeler var mı, diye soracaksınız. Soruyorlar? Bizim sizden gizli hiçbir maddemiz yoktur. Eğer siz gizli maddeler teklif ederseniz görüşürüz." ifadesini kullanır.[35] Bu ifade bile resmi makamların konuya yaklaşımları açısından anlamlıdır.

Saraçoğlu'nun ifade ettiği gibi ne gizli madde vardır ne de buna ilişkin bir görüşme olur. Ancak 1938 Avukatlık Kanunu'nda tasfiyeye gerek olmaksızın ve tasfiye adı verilmeksizin işleyecek bir denetim mekanizması kurulur. Bu mekanizmayı Saraçoğlu bu kez 27 Haziran 1938'de TBMM'de kanun görüşülürken "Arkadaşlarımdan Ahmet Hilmi Kalaç, tasfiye yapılacak

yazıhane dolaşıp yukarıda yazılan kusurlarımdan dolayı! Aleyhimde propaganda yapmışlardır. İkinci seçimde aldığım beş on fazla reyin daha ziyade idealist ve genç Türk avukatları tarafından verildiği anlaşılmaktadır.", Bkz. Özkent, 1940, s. 174.

35 Özkent, 1940, s. 165.

Levent Şahverdi Arşivi

mı? Buyurdular. Benim cevabım, ediyoruz ve etmiyoruzdan ziyade, makineyi öyle kuruyoruz ki, otomatik olarak tasfiye kendi içinde mündemiçtir. Kimseyi tasfiye etmiyoruz, fakat makine daima kötüleri aradan atacak surette kurulmuştur..." diye ifade eder.[36]

Saraçoğlu'nun yukarıdaki ifadesinden sonra kanuna bakıldığında, 1924 Muhamat Kanunu'na göre 1938 Avukatlık Kanunu ile avukat olmanın daha zorlaştığı ve özellikle denetim ve disiplin mekanizmalarının kuvvetlendirildiği görülür. Burada dikkat çeken 1924 Muhamat Kanunu'ndakilere benzeyen 1938 Kanunu'nda da bulunan başlangıçta ifade edilen Türkiyeli/Türk olmak, hukuk eğitimi almış olma veya sabıkasız olmanın dışında staj konusu öne çıkar.

Staj yapmanın koşulları arasında sayılan birçok maddi koşulun yanında bir madde vardır ki, bir kişinin mesleğe girişinde veya girememesinde aşılması en zor ve sübjektif olan kriteri içerir. Kanunun 12. maddesinde "Baro reisi talebnamenin ilânından önce baroya mensub avukatlardan birini, namzedin manevî vasıfları haiz olup olmadığını tahkika ve bir rapor tanzimine memur eder." ve 13 maddesinde ise "Baro meclisi itiraz müddetinin bitmesinden bir ay içinde 12nci maddede yazılı ra-

36 *TBMMZC*, devre 5, cilt 26, s. 350. Saraçoğlu'nun sözlerine benzer sözleri ancak kendi üslubunca Özkent şöyle ifade eder: "Her alandaki temizlik gibi avukatlar arasında da zamanın icap ettiği tasfiye yapıldı. Tam oldu, eksik oldu. Bunlar tarihe karıştı. Türk adliyesi sakin, emin, müstakar, sağlam yolunda yürüyor. Fevkalade ve siyasi tedbirlere hiç ihtiyaç yoktur. Temizlik yapmak için elinde tabii vasıtaları vardır. Cumhuriyet hükümeti, bunları bırakıp fevkalade tedbirlere başvurmayı lüzumsuz saymıştır... Filhakika, maksat avukatlık mesleğini temiz ve lekesiz insanlara hasretmek olunca, muvakkat ve geçici çarelere başvurmak kafi değildir. Çıbanı başından tutup koparmak iyi ama, kan bozuk olduktan ve bünye yarın daha başka çıbanlar yaratmağa müsait bulunduktan sonra neye yarar? Vücudu öyle bir surette yetiştirmeli ve tedavi etmeli ki çıban değil, sivilce bile çıkmasın. Meslekte bu esaslı iş, aile yuvasına ayak basacaklar da titizcesine bir ahlak, kafi bir bilgi şartları aramakla ve baroya aldıktan sonra da sıkı bir disiplin tatbik etmekle yapılabilir. Alırken çok titiz, atarken çok geniş. Girme kapısı çok dar olsun ki herkes giremesin. Fakat çıkarma kapısı o kadar büyük olmalı ki ufak yolsuzluğu görülenler hiçbir tarafa takılmadan kapı dışarı edilebilsinler. Dar kapı, geniş kapı. Az zaman sonra sessiz, sedasız gürültüsüz patırtısız tasfiye veya tahdit kendiliğinden yapılmış olur.", Bkz. Özkent, 1940, s. 165-166.

Levent Şahverdi Arşivi

poru nazara alarak namzedin stajyer listesine kabul edilip edilmemesi hakkında mucib sebebler gösterilmek üzere bir karar verir. Bu karara karşı; müddeiumumi, idare meclisi azaları veya alâkalı, kararın verildiği veya tebliği tarihinden itibaren bir hafta içinde, Adliye Vekâleti'ne itiraz edebilir. Birinci fıkrada yazılı müddet içinde bir karar verilmemiş olması halinde de hüküm böyledir. Adliye Vekâleti'nin vereceği karar kat'idir." denir. Başka bir ifade ile ne olduğu bilinmeyen "manevi vasıflara" sahip olmadığı gerekçesi ile bir kişinin staj başvurusu reddedilebilir ve böylece avukatlık kapısı kapanabilir. Saraçoğlu'nun "makineyi öyle kuruyoruz ki, otomatik olarak tasfiye kendi içinde mündemiçtir" sözü ile ifade ettiği bu olsa gerektir. Bu mekanizmanın işleyişine dair, özellikle bu gerekçe ile kaç kişinin ve bilhassa kaç gayrimüslim avukat adayının staj başvurusunun reddedildiği bilinmez. Ancak bu engelle karşılaşan bir avukat adayının hukuki mücadelesini, konuya ilişkin olarak yayınladığı kitaptan takip etmek mümkündür. Hristaki Leondiades'in söz konusu sürece dair yazdığı dilekçe, aldığı cevap ve diğer belgeleri bir araya getirdiği kitapta staj başvurusunun İstanbul Barosu İdare Meclisi'nin 7 Ocak 1943'te aldığı karar ile "gerek raportör Halil Yaver'in verdiği rapordan ve gerekse zabıtaca yapılan tahkikattan manevi vasıfları haiz olmadığı anlaşıldığından" reddedildiği öğrenilir.[37]

Leondiades, Adalet Bakanlığı ve Danıştay nezdinde karara itiraz ederek hakkını arar. Ancak olumsuz yanıtlar alır. Son olarak 5 Eylül 1945 tarihli bir dilekçe ile Avukatlık Kanunu'na göre hakkı olmamasına rağmen TBMM'ye başvurur.[38] Bu uzun sü-

37 *Türkçülüğün Temeli Nedir? Türk Olmak, Türkçü Olmak ve Daima Türkçü Kalmak Ne ifade Eder? Avukatlık Mesleğine Kabul Şartları Nasıl Tayin Edilir? Namzedin Manevi Vasıfları Haiz Olup Olmadığı Nasıl Anlaşılır?*, İstanbul: Universum Matbaası, 1946, s. 49.

38 "Adliye Vekâleti'nin stajyer listesine kayıt veya red hakkındaki kararı katidir. Aleyhinde hiç bir kaza ve idare mahkemesine, Millet Meclisi'ne veya başka bir makama müracaat olunamaz. 460 sayılı kanunun sekizinci maddesinde Adliye Vekaleti'nin kararları kati olduğuna dair sarih bir madde bulunmadığı için talepleri reddedilenlerden bazılarının Devlet Şurasına müracaat ettikleri ve şuranın da Vekaletler tarafından verilmiş idari mukarrerat gibi bu kararların tetkikini vazifesi dâhilinde saydığı görülmüştür... yeni kanun vekaletin kararı

Levent Şahverdi Arşivi

reç sonunda staj başvurusunun reddedilmesine gerekçe gösterilen haiz olmadığı manevi şartın Müslüman-Türk olmak olduğunu "Onlar meselenin asıl sebebini açıklamamıştırlar fakat gerek İstanbul Barosu İdare Meclisi gerekse Adalet Bakanlığı'nın üstü kapalı geçtikleri noktayı ben açıklamağa karar verdim. Bu nokta 3499 sayılı kanunun birinci maddesinde yazılı 'Türk olmak' şeklinde yazılı birinci şartın saha ve şumulü ne olduğunu tayin etmeğe gelip dayanıyor... İstanbul baro meclisi benim hakkımda karar verirken 'Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız' vecizesine dayanarak karar vermiştir ve beni Türk saymamıştır." sözleriyle açıklar.[39] Başka bir ifadeyle Leondiades'in yüzüne açıkça "Müslüman-Türk" olmadığını hukuken suç olduğu için söyleyemeyenler "manevi vasıfları haiz" olmadığını ifade ederek bunu söylemişler ve Leondiades'e doğrudan söyleyemediklerini dolaylı yollarla kendi kendisine söyletmişlerdir.

Sonuç

Yabancıların ve özellikle gayrimüslimlerin avukatlık yapmalarını engelleyen araçlar, özellikle bu araçlardan 1924'te yaşanan tasfiyenin bu mesleğin Türkleşmesi sürecini hızlandırdığı anlaşılmaktadır (bkz. Tablo I). Bu sonucu söz konusu sürecin tanıklarından ve destekleyicilerinden olan Özkent'in şu değerlendirmesi de açıkça ortaya koymaktadır: "Resmi ve adli bir teşekkül olması dolayısıyla öz vatan evladından teşekkül etmesi lazım gelen Baro'nun 68 yıl önce ecnebiler tarafından teşkil edilmiş olduğunu ve bunların içinde bir tek Türk bulunmadığını o taraf, bugün ise Türkiye'de 32 Milli Baro bulunduğunu ve 1654 avukat ve 905 dava vekili içinde, o da Lozan Muahadenamesi mucibince müktesep hakları var diye dokunulma-

---

kati olduğunu tasrihe lüzum görmüştür.", bkz. Özkent, 1940, s. 397.

39 *Türkçülüğün Temeli Nedir? Türk Olmak, Türkçü Olmak ve Daima Türkçü Kalmak Ne ifade Eder? Avukatlık Mesleğine Kabul Şartları Nasıl Tayin Edilir? Namzedin Manevi Vasıfları Haiz Olup Olmadığı Nasıl Anlaşılır?*, s. 20-21. "İçeriden" bir ses olarak Özkent'in "manevi şartların aranması" konusunda sarf ettiği "taliplerin soyunu, sopunu, kumaşlarının cinsini ve rengini araştırmak" ifadesi de anlamlıdır. Bkz. Özkent, 1940, s. 392.

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO I
Barolara Kayıtlı Avukatların Sayısı,
Etnik Kimliğine ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1939 başı itibariyle)

Sıra no.	Baro merkezi	Bu merkeze bağlanan yerler	Avukat sayısı	
1	Afyon		15	
2	Ankara	Yozgat, Çankırı, Çorum, Kırşehir	121	Bunlardan dördü kadındır.
3	Antalya	Isparta, Burdur	33	
4	Aydın		20	
5	Balıkesir	Çanakkale	50	Bunlardan birisi Yahudi'dir.
6	Bursa		38	Bunlardan birisi kadın ve birisi Yahudi'dir.
7	Denizli		15	
8	Diyarbakır	Bingöl, Muş, Hakkari, Vin, Siirt, Bitlis, Mardin	24	
9	Edirne	Kırklareli, Tekirdağ	27	Bunlardan üçü Yahudi'dir.
10	Elazığ	Tunceli	19	
11	Erzurum	Kars, Ağrı, Erzincan, Gümüşhane	22	
12	Eskişehir	Bilecik	24	
13	Gaziantep	Urfa, Maraş	41	
14	Giresun	Ordu	25	
15	İçel (Mersin)		23	
16	İstanbul		641	Bunlardan 522'si Türk (9'u kadındır), 45'i Rum, 43'ü Yahudi ve 31'i Ermenidir.
17	İzmir		113	Bunlardan 2'si kadın, 4'ü Yahudi'dir.
18	Kastamonu		17	
19	Kayseri	Bolu	21	
20	Kocaeli		44	
21	Konya		50	
22	Kütahya		20	
23	Malatya		15	
24	Manisa		34	
25	Muğla		17	
26	Niğde		15	
27	Samsun		37	
28	Seyhan		33	Bunlardan 1'i kadındır.
29	Sivas	Amasya	16	
30	Tokat		15	
31	Trabzon	Rize, Çoruh	27	
32	Zonguldak		21	
Toplam				1631

Kaynak: Özkent, 1940, s. 175-176.

Levent Şahverdi Arşivi

yan ve sayıları dörde beşe inen ve fakat mahkemelerde müdafaada bulunmayan ecnebi hukuk müşavirlerinden başka, Rum, Ermeni, Yahudi olmak üzere 125 avukat bulunup 2[4]34'ünün Türk olduğunu bu tarafa korsak aradaki baş döndürücü farkın milli gururumuzu ne kadar okşayacağını anlamakta zorluk çekmeyiz."[40]

Avukatlığın Türkleştirilmesinin, örneğin sermayenin Türkleştirilmesi girişimleri kadar, somut iktisadi beklentilere dayandığı söylenemez. Burada siyasal ve ideolojik kaygıların ağır bastığı düşünülebilir. Avukatlar, bağımsız olması gereken, ancak devlet-rejim vesayeti altına alınmaya çalışılan hukuk sistemi içinde görece bağımsız aktörlerdir. Avukatlık, denetim ve rejimin vesayeti altında tutulabilmesi için gayrimüslimlerden çok Müslüman-Türklerin yapması yeğlenen bir meslektir. Özkent'in meslek üzerindeki sınırlamaları ve özellikle tasfiye uygulamalarını kastederek "Ve nihayet Avukatlık Kanunu, Cumhuriyete sadık, vatansever avukatlar istemektedirler. Bu bakımdan rejim aleyhindeki davaları müdafaayı itiyat edenlerle Türklüğün vahdet ve menfaatini ihlâl edecek durumda olanlar hakkında bazı hükümler konulmuştur." demektedir.[41]

Toplumsal Tarih, sayı 212, 2011, s. 50-58

40 Özkent, 1940, s. 68. Özkent'in bir hesaplama hatası yaptığı anlaşılmaktadır. Türkiye barolarına 1654'ü avukat ve 905'i dava vekili 2559 kişinin olduğunu söyleyen Özkent, 125'i gayrimüslim olanlar dışında kalanların, yani Türklerin, sayısını 2334 olarak vermektedir. Ancak bu sayının 2434 olması gerekmektedir. Bu hatanın hesaplamadan kaynaklandığı sanılmaktadır.

41 Özkent, 1940, s. 162. 1924 tasfiyesi sürecinde rejime sadakat konusunda gayrimüslimlere karşı duyulan şüpheyi İstanbul Barosu'nda yapılan seçimlerde oynadıkları role ilişkin iddialarda gösterir. Örneğin rejim muhalifi bir kişi olarak tanınan Lütfi Fikri [Düşünsel] Bey'in baro reisi seçilmesinde gayrimüslim avukatların tercihlerine dair *"Lütfi Fikri Bey'in kazanması, hükümetin karşısına Lütfi Fikri Bey'in siyasi şahsiyetini çıkarmakta şimdilik menfaattar olan Hıristiyan azanın toplu bir suretle rey vermesinden çıkmıştır."* ifadesi gibi. Bkz. "Mesleki Hareketlerimizi Takip: Avukatlar Teşkilatı", *Meslek*, sayı 2, 23 Kanunu-i evvel/Aralık 1340/1924, s. 9. Lütfi Fikri'nin tasfiyeye direndiği söylenir. Bkz. *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet"*, yay.haz. Yücel Demirel, İstanbul: Arma Yayınları, 1991, s. 189.

Levent Şahverdi Arşivi

YABANCI SERMAYELİ İMTİYAZLI ŞİRKETLERDE İŞGÜCÜNÜ TÜRKLEŞTİRME UYGULAMALARI (1923-1930)

İmtiyazlı şirketlerde işgücünü Türkleştirme girişimleri

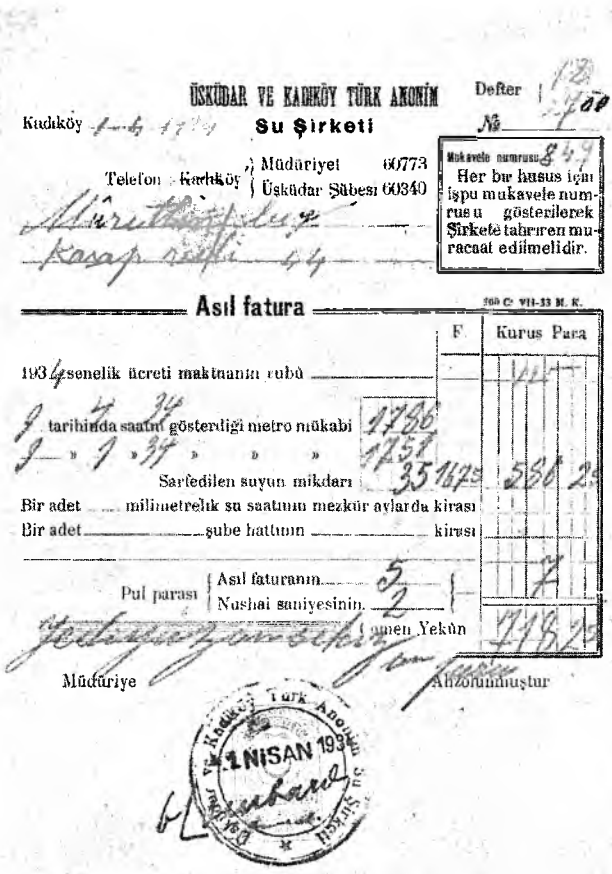
İmtiyazlı şirketlerle yapılan anlaşmalar ve tasfiyenin meşruiyeti

1920'lerde yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı uyruklu işçilerin ve Türk vatandaşı gayrimüslimlerin Müslüman-Türk işçiler lehine tasfiyesi, ekonominin Türkleştirilmesi girişimlerinin önemli bir parçasını oluşturur. Özellikle Türk vatandaşı gayrimüslimlerin tasfiyesi 1920'lerde gayrimüslimlere yönelik ayrımcı politikaların şiddetini göstermesi açısından önemlidir. Artık "yabancı" sayılan gayrimüslim Türk vatandaşları yabancı uyruklu işçilerle birlikte 1920'lerin yabancı korkusu ve düşmanlığından paylarını alırlar. Yabancı sermayeli şirketlerde çalışan yabancı işçilerin tasfiyesi, genellikle bu şirketlerle hükümet arasında yapılmış anlaşmalarla gerçekleştirilmesine karşın, artık "yabancı" sayılan gayrimüslim Türk vatandaşlarının tasfiyesi herhangi bir yasal dayanak olmaksızın doğrudan hükümetin çeşitli kanallarla uyguladığı baskı sonucu gerçekleştirilir.

Türkiye ekonomisinin önemli merkezleri sayılan şehirlerinden, önce İzmir, ardından İstanbul, Ankara Hükümeti'nin ege-

Levent Şahverdi Arşivi

ÜSKÜDAR VE KADIKÖY TÜRK ANONİM
Su Şirketi

Defter
№

Kadıköy

Telefon Kadıköy Müdüriyet 60773
Üsküdar Şubesi 60340

Mukavele numarası
Her bir husus için işbu mukavele numarası gösterilerek Şirkete taharren müracaat edilmelidir.

Asıl fatura

F. Kurus Para

193 senelik ücreti maktuanın rubû

tarihinde saatını gösterdiği metro mükabi

» » » » »

Sarfedilen suyun mikdarı

Bir adet milimetrelik su saatının mezkûr aylarda kirası

Bir adet şube hattının kirası

Pul parası { Asıl faturanın / Nushai saniyesinin

Müdüriye

Ahzolunmuştur

1 NİSAN 193

Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Su Şirketi antetli fatura.

Levent Şahverdi Arşivi

menliği altına girer. Hemen hepsi bu iki şehirde faaliyet gösteren yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler başta olmak üzere, diğer yabancı sermayeli şirketler, bankalar ve Türk tebaası gayrimüslimlere ait şirketlerde yabancı uyruklular ve Türk tebaası gayrimüslim çalışanların yerine "aslen ve neslen" Türk olanların istihdamına gidilmesi gündeme gelir.[1] Bu konu ile ilgili olarak Amerikan ve İngiliz arşivlerinden belgeleri inceleyen Rıfat Bali'nin aktardığına göre yabancı ve gayrimüslim memurlar yerine ne oranda Müslüman-Türk'ün istihdam edileceğine dair çeşitli kaynaklarda farklı rakamlar yer alır. Bazı kaynaklarda oran % 50 olarak ifade edilirken, bazılarına göre ise bu oran % 75, hatta % 100'dür.[2]

İstihdam ettikleri yabancı ve gayrimüslim çalışanların işten çıkartılarak yerlerine Müslüman-Türklerin istihdam edilmesi istenen yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin hemen tamamı İstanbul ve İzmir'de faaliyet gösteren elektrik, su, havagazı ve tramvay şirketleri gibi kentsel altyapı hizmetleri sunan işletmelerdir.[3]

1 Abdi Tevfik [Yegül], "İlmî ve Amelî Fa'âliyet-i İktisâdiye", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 24, 18 Ağustos 1339/1923, s. 178.

2 Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 208.

3 Bu makale kapsamında Osmanlı Devleti zamanında kurulmuş ve Cumhuriyet döneminde bazıları 1940'lara kadar tüzel kişiliklerini sürdürmüş olan yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde işgücünün Türkleştirilmesi uygulamaları konu edilmekle birlikte, Osmanlı Devleti'nde yalnızca İstanbul ve İzmir'de değil, Selanik, Şam ve Beyrut gibi diğer büyük kentlerde de kentsel altyapı hizmetleri üreten yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin kurulduğu, bu hizmetler yanı sıra İmparatorluğun demiryolu ağının da büyük ölçüde yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler eliyle işlediği bilinmektedir. Sermaye birikimi sorunu yaşayan Osmanlı Devleti yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler eliyle bu hizmetlerden yararlanma imkânı bulurken yabancı sermayedarlar da görece kârlı bir alanda yatırım imkânı bulmuş oluyorlardı. İmparatorluktan ulus devlete geçişte süreklilik gösteren bir konu olan sermaye birikiminin yetersiz olması nedeniyle Cumhuriyet döneminin başlarında yabancı özel yatırımların genişlediği 1920'lerde yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin imtiyazları ellerinden alınmadı. Aksine, Cumhuriyet hükümeti bu imtiyazları tanıdı. Bkz. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 5. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 195. Bu şirketlerin çoğu 1930-1945 döneminde millileştirildi. Ancak bu millileştirmelerin yabancı sermayeye karşı bir tutumdan değil, 1930'larda egemen olan kriz koşullarında, örneğin demiryollarının millileştirilmelerinin altında zarar etmeleri ve anlaşmalar gereği hükü-

Levent Şahverdi Arşivi

Milli Mücadele'nin hemen ardından Ankara Hükümeti bu şirketler dâhil olmak üzere Türkiye'de faaliyet gösteren bütün şirketleri tanır.[4] Bu süreçte yabancı imtiyazlı şirketler hükümet ile anlaşmalarını yenilerler. Yapılan bu anlaşmalarla şirketler yerli kömür kullanımı zorunluluğu ve işgücünün Türkleştirilmesi gibi milli iktisat anlayışının izlerini taşıyan taahhütler altına girerler.[5]

Ankara Hükümeti ile imtiyazlı şirketler arasında yapılan anlaşmalarda işgücünün Türkleştirilmesine yönelik hükümler çeşitli biçimlerde ifade edilir. Örneğin Fenerler İdaresi hükümetle yaptığı mukavelenamenin 3. maddesinde "A'zamî beş kişiden mâ'adâ [başka] idârenin bi'l-cümle me'mûrîn ve müstahdemîni Türk olacaktır" taahhüdü altına girer.[6] Dersaadet Telefon Şirketi ile yapılan mukavelenamenin 14. maddesinde "Şirket el-yevm istihdâm etmekte bulunduğu Yunanlı me'mûrîn ve müstahdemîni derhâl ihrâc edeceği gibi ba'demâ me'mûrîn ve müstahdemîni meyânına ilâveten hiçbir ecnebî idhâl etmeye-

metin bu zararı kapamak zorunda olması veya kentsel altyapı üreten şirketlerin millileştirilmesinin altında ise kârlılık amacı düşünülmeden sosyal politika gereği kamunun işletmesi düşüncesinin yattığı ileri sürülür. Bkz. Tezel, 2002, s. 204-205.

4 1922 Sonbaharında İstanbul'un Ankara Hükümeti'nin egemenliği altına girmesi ile 7 Haziran 1920'de BMM'de kabul edilen 7 sayılı "16 Mart 1336 târîhinden i'tibâren İstanbul Hükûmetince akdedilen bi'l-cümle mukâvelât, uhûdât ve sâirenin ke'en-lemyekun addi hakkında kânûn"a göre şirketlerin bu kez Ankara Hükümeti tarafından tescili gündeme gelir. Kanun için bkz. *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 1, s. 16.

5 Örneğin Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi ile yapılan itilafnamenin 11. maddesinde şirketin "makinalarda isti'mâl edeceği mahrûkâtı yerli kömürlerden intisâb edeceği" belirtilir. Bkz. "Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi ile Akdedilen İ'tilâfnâme ve Karârnâme-28 Haziran 1339 (1923)", *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 4, s. 125. İzmir Tramvay Şirketi ile yapılan i'tilâfnâmeye göre "Türkiye kömüründen gayri kömür isti'mâl olunmayacak"tı. Bkz. "İzmir Tramvay Şirketi ile Yapılan İ'tilâfnâmenin Kabûlüne Dâir Karârnâme-12 Mart 1341 (1925)", *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 6, s. 158. Dersaadet Elektrik Şirketi ile yapılan itilafnamede de şirketin "Türkiye kömüründen gayri kömür istimal olunmayacak"ı belirtilir. Bkz. "Dersa'âdet Elektrik Şirketi ile Yapılan İ'tilâfnâme ve Karârnâme-14 Haziran 1339 (1923)", *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 4, s. 120.

6 "Fenerler Müddet-i İmtiyâziyesinin İbkâsı Hakkında Hükûmetle Sâhib-i İmtiyâz Arasında Mün'akid 14 Nisan 1913 Târîhli Mukâvelenâmeye Tezyîl Edilecek Mâddeler ve Karârnâme- 11 Temmuz 1339 (1923)", *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 4, s. 131.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo
Türk Şirketi

İSTANBUL

Numara 17724 / 59172

ÖRNEK

Rıhtım şirketi Hoşnevaz tarafından aşağıda gösterilen mallarınız mukabili ahzeylemiştir

Marka ve Numara	Kap Adet	Eşyanın Cinsi	Siklet Kilo	RUSUM Rıhtım	Rıhtımiye	Palamar	Kuruş
	2	Y. Elbiseler	361	100 1/2			3 [illegible]
					50		18 [illegible]
						10	9 [illegible]
					240		90
							12 [illegible]
							27 [illegible]

Teslim tarihi 20/8/31 Teslim tarihi 29/9/31

34 Günlük ardiye bin kilosu için günde 10 kuruştan

günlük ardiye resmi haddi azamı tonu başına 240 kuruştur

Emtianın muayenesinin ve ihracı hemaliyesi 240 kuruştur

29/9/31

29 9 31

TÜRK ŞİRKETİ NO 8 ANTREPO MÜDÜRÜ

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Şirketi'ne ait bir makbuz.

Levent Şahverdi Arşivi

cek" hükmü yer alır.[7] Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi "i'tilâfnâme târîhinden i'tibâren nihâyet altı mâh [ay] zarfında umûm müstahdemîni Türk olacaktır" taahhüdünde bulunur.[8]

Yabancıları ve gayrimüslim Türk vatandaşlarını istihdam eden yabancı sermayeli veya gayrimüslimlere ait işletmelerde daha çok Müslüman-Türk'ün çalıştırılmasına yönelik bu taleplerin ve yaşanan tasfiyenin somut bir yasal dayanağı olmadığı gibi, Türkiye'nin iç hukukuna ve Lozan Antlaşması'na göre meşru değildir. Örneğin 1924 Teşkilat-i Esasiye Kanunu vatandaşlık temelinde eşit haklara sahip gayrimüslimlere karşı, Müslüman-Türk unsuru üstün kılmaz.[9]

Lozan Antlaşması'nın 37-43. maddeleri azınlıkların haklarını güvence altına alır ve onlara kanun önünde eşitlik sağlar. Buna rağmen hükümet imtiyazlı şirketlerden yabancıların yanı sıra çalıştırdıkları Türk tabiiyetindeki gayrimüslimlerin işlerine son verilmesini yasal bir dayanak olmaksızın talep eder. Yasal dayanağı olmayan bu talep şirketlere yazılı olduğu gibi zaman zaman sözlü olarak da iletilir. Örneğin, Nafia Müdüriyeti Umumiyesi 30 Kasım 1927 tarihli bir yazı ile "İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi tarafından antrepolara Türkçe okuyup yazmak bilmeyen ve ırkan ve neslen Türk olmayan bir takım Rumların istihdâm edilmekte olduğundan, hâlbuki bu gibi şirketlerin ilim, fen ve ihtisâsa ta'alluk etmeyen ve tamâmıyla tâlî derecede bulunan me'mûriyetlerde ırkan ve neslen Türk me'mûr istihdâm eylemeleri şerâ'it-i esâsiyeden bulunduğundan bahisle bu gibi Türk olmayan anâsırın Türklerle tebdîli" talebinde bulunur. Buna karşılık İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri 15 Ocak 1928'de "Şirket-i mebhûse ile müte'attî Ağustos 1340 târîhli mukâvelenâmenin üçüncü mâddesine bi'l-umûm müstahdemîn-i şirke-

7 "Dersa'âdet Telefon Şirketi ile Yapılan Mukâvelename ve Karârnâme-14 Haziran 1339 (1923)", *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 4, s. 112.

8 "Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi ile Akdedilen İ'tilâfnâme ve Karârnâme-28 Haziran 1339 (1923)", *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 4, s. 125.

9 Madde 88 "Türkiye ahâlîsine dîn ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık i'tibâriyle (Türk) ıtlâk olunur." Bkz. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, 2. b., Ankara: AÜSBF Yayınları, 1982, s. 133.

Levent Şahverdi Arşivi

tin yakın bir zamânda Türk olacağı muharrer olup şu kadar ki Teşkîlât-ı Esâsiye Kânûnu mûcebince Türkiye tâbi'iyetini hâiz bulunan Rum, Ermeni ve Musevilerin de müslimlerle hukûk-ı mütesâviyeye mazhar olması i'tibârıyla komiserlikce bunların ihrâcı emrinde sûret-i resmiyede teşebbüsât icrâsı muvâfık görülememektedir" cevabını verir.[10] İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri'nin cevabı buraya kadar okunduğunda, komiserin üstlerine kendisinden yetkisi bulunmadığı bir konuda, hatta yasal olmayan bir talepte bulunduklarını ve bunu yerine getirmeyeceğini söylediği anlamı çıkarılabilir. Ancak komiser, cevabi yazısının devamında yasal dayanağı olmayan tasfiyenin nasıl gerçekleştiğine dair önemli ipuçları verir. Yani komiserin "Ma'a-hazâ şirket müdîriyeti nezdinde teşebbüsât-ı şifâhiyyeden hâlî kalmamaktadır" ifadesi yasal dayanağı olmayan tasfiyenin şirketlerden yazılı talep ile değil, sözlü istendiğini gösterir.

Bu tür bir talebin yazı yolu ile değil, sözlü olarak ifade edilmesi bu şirketlere karşı baskıların yasal dayanağı olmadığı için üstü örtülü uygulandığını gösterir. Üstü örtülü baskılara bir örnek olarak yine bir resmi görevli olan Dersaadet Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri'nin şu ifadesi verilebilir: "Tramvay Şirketi müdîriyeti nezdinde icrâ eylediğim tazyîkât-ı şedîde netîcesinde ise gayr-i müslimlerden bir kaçının daha vazîfesinden ihrâcı te'mîn edilmiştir."[11]

Belgelerden izlenebileceği gibi bu talepler yalnızca İstanbul'un Ankara'nın egemenliğine girdiği ilk aylarda gündeme gelmez. Özellikle basından izlenildiği kadarıyla bütün 1920'ler boyunca, hatta 1930'larda da hükümet zaman zaman bu talepleri dile getirir ve takipçisi olur.[12]

10 BCA, Tarih 30.11.1927, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.75..10.

11 BCA, Tarih 1.7.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.18..9.

12 M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 215.

Levent Şahverdi Arşivi

İşgücünün tasfiyesi

Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde işgücüne yönelik tasfiye yalnızca yabancı uyrukluları kapsamaz. Yasalarca vatandaşlık hakları güvence altına alınan ancak uygulamada "yabancı" addedilen Türk tebaalı gayrimüslimleri de içerir. Hükümet tasfiye sürecini şirketlerden talep ettiği ve çalışanlarının tabiiyet ve etnik kimliğini içeren listelerden hareketle takip eder ve yönetir. Örneğin Nafıa Vekâleti'nden İstanbul Müessesat-ı Nafia Komiserliği'ne yazılan 17 Şubat 1926 tarihli yazıda "Mezkûr liste leffen gönderildiğinden hizâlarına işâret edilmeyenlerin hakkında ayrıca teblîgât icrâ edilmek üzere şimdilik muvakkaten ibkâsı ve fakat sürhle işâret edilmiş olanların behemehâl ihrâcı lüzûmunun şirkete teblîğ edilerek netîcenin iş'ârı ve listenin i'âdesi beyân olunur" ifadesi yer alır.[13]

Tasfiyenin üst düzey yöneticilerle sınırlı olmadığı çok daha alt kadrolarda çalışanları ve hatta hizmetlileri de kapsadığı görülür. Örneğin Nâfi'a Vekâleti Turuk ve Me'âbir (Yollar ve Köprüler) Müdîriyet-i Umûmiyesi'nden, Dersa'âdet Mü'essesât-ı Nâfi'a Komiserliği'ne yazılan 28 Aralık 1924 tarihli yazıda "Üsküdar-Kadıköy Su Şirketindeki me'mûrîn ve müstahdemîne âid mukaddemâ vürûd eden cetvelde odacı, amele ve yamak gibi müstahdemînin bile gayr-i müslim ve ecnebî tebe'asından oldukları görülmekte ve şu hâl ol bâbdaki i'tilâfnâmenin metin ve rûhuna tamâmen muhâlif bulunmakta olduğundan bu gibilerle diğer gayr-i müslimlerin işlerine nihâyet verilerek yerlerine Müslümanların ikâmesi husûsunda şirket-i mezkûreye teblîgât-ı mü'essire ve kat'iyye îfâ ve netîceden ma'lûmât i'tâsı lüzûmu beyân olunur." denilir.[14] Umum Müdürlüğü'nün bu

13 BCA, Tarih 17.2.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.24..16. Arşivde belgenin ekindeki liste bulunmamaktadır. Ancak benzer listeler üzerinde yetkililerin çalıştığı arşivde bulunan başka belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin 6 Mart 1926 tarihi itibariyle Dersaadet Tramvay Şirketi çalışanlarını gösteren listede çalışanlar Türk, İtalyan ve İngiliz gibi tabiyetlerine göre kategorize edilmişlerken Türk tebaasından olan gayrimüslimlerin isimlerinin altı diğer belgede belirtildiği gibi çizilmiştir. BCA, Tarih 6.3.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.19..2.

14 BCA, Tarih 28.12.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..13.

Levent Şahverdi Arşivi

direktifini yerine getirmeye girişen ilgili komiserlik 25 Şubat 1925 tarihli yazıda "Kadıköy Su Şirketi'nde müstahdem gayr-ı müslimlerin ihrâcı için komiserlik son derece ciddiyet ve şiddetle hareket ederek mukâvele ahkâmına ri'âyet eylemesi lüzûmunu şirkete mükerreren teblîğ eylemiştir. 1 Teşrîn-i evvel târîhinden i'tibâren vazîfelerine nihâyet verilen gayr-ı müslimlerin esâmîsi merbûtan takdîm kılınan cedvelde gösterildiği gibi 1 Kânân-ı sânî târîhinde şirketden mevrûd melfûf me'mûrîn listesinin mütâla'asından müstebân buyrulacağı vechile müdîrden mâ'adâ daha altı kişinin mevcûdiyeti anlaşılmış ve mûmâ ileyhimden iki fen me'mûru muvakkaten ibkâ edilerek diğerlerinin kat'iyyen ihrâc edilmeleri husûsunda be-tekrâr ısrâr edilmiştir" biçimindeki cevabı verir.[15]

Gayrimüslim çalışanlarını tasfiye etmek ve yerlerine Müslüman-Türkleri istihdam etmek zorunda olan imtiyazlı şirketlerden biri de Dersaadet Tramvay Şirketi'dir. Bu şirket, Türkleştirme açısından kamuoyunda sık tartışılır. Milliyetçi söylemi ve girişimleri ile öne çıkan İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey, Nafia Vekili'nin yanıt vermesi talebiyle TBMM Başkanlığı'na verdiği 18 Nisan 1924 tarihli sözlü soruda "İstanbul'daki imtiyâzlı şirketlerde müstahdem gayr-ı Türk anâsır teba'iyesi müddetin murûruna ve Nâfi'a vekîl-i muhtereminin te'minât-ı mükerreresine rağmen hâlâ istihdâm edilmekte olduğu gibi ahîren Tramvay Şirketi Şişli'deki fabrikasına boyacı ve sâir nâmları altında yeniden gayr-ı Türk anâsırı yerleştirmiş ve Nâfi'a Komiserini de bu yeni amelenin başlarına fes giydirmek sûretiyle iğfâl etmişlerdir." demektedir.[16]

Ali Rıza Bey'in 12 Ocak 1925 tarihinde TBMM Başkanlığı'na sunduğu bir başka takrirde ise "İstanbul Tramvay Şirketi'nin vaz'iyet-i hâzırası ve istihdâm ettiği gayr-ı Türk amelenin mikdâr ve esâmîsi hakkında ve buna mütedâir ba'zı mütâla'ât ve ma'lûmâtı mutazammın olarak Amele Cem'iyeti'nden gönderilen mektûbu leffen takdîm ediyorum. Şirketin ameleye karşı kasden ihtiyâr ettiği sû'-i mu'âmele ve hilâf-ı mukar-

15 BCA, Tarih 3.3.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.22..7.

16 BCA, Tarih 19.4.1924, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 6.37..27.

Levent Şahverdi Arşivi

rerât ve ta'ahhüdât olarak gayr-ı Türk amele istihdâmı hükûmetle Tramvay şirketi arasında 1339 senesinde akd edilen son i'tilâfnâme ile kâbil-i te'lîf mevâddan olmamasından amele hukûkunun te'mîni istirhâmıyla işbu takrîrimin Başvekâlet-i celîleye tisyârını ricâ ederim." denmektedir.[17]

Daha çok Müslüman-Türk'ün istihdamı talebiyle karşılaşan imtiyazlı şirketlerden bir diğeri ise İzmir Su Şirketi'dir. Hükümet, şirketten "Gerek mukâvelenâmelerin mâdde-i mahsûsasına ve gerek i'tilâfnâmeler ahkâmı münderecâtına tevfîkan bi'l-cümle şirketler ecnebî anâsır yerine Türkleri ikâme sûretiyle âmâl-i milliyeye muvâfık tarzda hareket ettikleri hâlde şirketlerin buna ri'âyet etmemekte olduğu komiserlikten mevrûd liste muhteviyâtından anlaşılmış ve bu hâl câlib-i dikkat bulunmuş olduğundan diğer şirketlere kıyâsen ecnebî me'mûrların hemen ihrâc edilerek yerlerine Türk me'mûrların ta'yîni sûretiyle şirketinizce dahi âmâl-i milliyenin tamâmî-i tatbîkine ri'âyet edilmesi." talebinde bulunur.[18]

Tasfiyenin niceliksel boyutu

Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde işgücünün Türkleştirilmesi sürecinin bu şirketlerle hükümet arasında yapılmış anlaşmalara göre yalnızca bu şirketlerde istihdam edilen yabancıların işten çıkarılarak yerlerine Müslüman-Türklerin işe alınmaları ile sınırlı olmadığını vurgulamak gerek. Bu tasfiyenin, gerçekleştiği şirketlerde çalışan Türk tebaalı gayrimüslimleri de kapsaması, tasfiyeyi ekonominin Türkleştirilmesi ve Türkiye'nin azınlıklar tarihi açısından önemli kılar. Yasal dayanağı olmamakla beraber fiili olarak gayri yasal baskılarla gerçekleşen bu tasfiyeyi gerçekleştiği dönemin olağanlığı içinde tespit etmek zordur. Bu nedenle hükümetle ilgili şirketler arasındaki anlaşmalar çerçevesinde yabancı işgücünün tasfiyesi olarak gö-

17 BCA, Tarih 12.2.1925, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 154.87..5.

18 BCA, Tarih 11.11.1923, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 136.25..3. İzmir'de işgücünü Türkleştirme girişimleri için ayrıca bkz. Erkan Serçe-Sabri Yetkin, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ege Bölgesinde İktisadi Hayatı Millileştirme Çabaları-I", *Toplumsal Tarih*, sayı 68, 1999, s. 27-29.

Levent Şahverdi Arşivi

rünen uygulama gerçekte Türk vatandaşı gayrimüslimlerin işgücünden tasfiyesini kamufle etmiştir. Bu kamuflaj işten çıkarılan Türk tebaalı gayrimüslimlerin sayılarına ilişkin niceliksel verilerle aydınlatılabilir.

Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesinin sayısal boyutunu, Nafia Nezareti'nin ilgili komiserlikleri aracılığıyla bu şirketlerden talep ettiği ve çalışanların adları, tabiyetleri, etnik-dinsel kimlikleri, pozisyonları gibi bilgileri içeren listelerden tespit etmek mümkündür. Bu listeler hükümet tarafından çoğunlukla tasfiye talebinden hemen sonra, tasfiyenin vardığı noktayı ve şirketlerde hâlâ çalıştırılan yabancı ve gayrimüslimleri tespit etmek, bir noktada şirketler üzerinde kontrol ve baskıyı devam ettirmek için istenir. Tasfiyeye başlandıktan sonra istenen bu listelerin çoğunda Müslüman-Türk çalışanların miktarının tasfiye öncesindekine göre daha çok; yabancı ve gayrimüslimlerin miktarının ise daha az olduğunu düşünülebilir.

Bu listelerin yanı sıra konuya ilişkin verilere, benzer listelerden hareketle dönemin Nafıa Vekili Süleyman Sırrı Bey'in 6 Şubat 1924'te TBMM'de İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey'in sorusuna verdiği sözlü cevapta yer alan bilgileri de eklemek mümkündür. Süleyman Sırrı Bey'in cevabından imtiyazlı şirketlerdeki işgücünün hızla Türkleştiği anlaşılmaktadır. Örneğin Şark Demiryolları Şirketi'nin 1 Temmuz 1923 itibariyle 1157 kişi olan çalışanın 869'u Müslüman-Türk iken, 1 Şubat 1924 itibariyle bu şirketin 1431 kişi olan çalışanlarının 1309'u Müslüman-Türk'tür (bkz. Tablo I).

Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey'in verdiği bilgilere göre işgücü hızla Türkleşen şirketlerden bir diğeri Dersaadet Tramvay Şirketi'dir. Toplam çalışan sayısı artan bu şirkette, yabancı ve gayrimüslimler sayıca ve oranca azalmasına karşın Müslüman-Türk çalışanların sayısında artış gözlenir (bkz. Tablo II).

Müslüman-Türk çalışanlarının sayıca ve oranca dikkat çekici bir şekilde arttığı bir diğer şirket İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi'dir. 31 Ağustos 1924 itibariyle 314 çalışanı bulunan şirketin 231 Müslüman-Türk çalışanı vardır ve şirket bu

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO I
Şark Demiryolları Çalışanlarının Etnik Kompozisyonu

	1 Temmuz 1923		1 Şubat 1924	
Kökeni	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Türk	869	75	1309	91,4
Yahudi	130	11	84	5,8
Ermeni	120	11	18	1,2
Katolik	24	2	10	0,5
Alman	14	1	10	0,5
Toplam	1157	100	1431	100

Kaynak: *TBMMZC*, devre 2, cilt 5, s. 612'den hesaplanmıştır.

TABLO II
Dersaadet Tramvay Şirketi Çalışanlarının Etnik Kompozisyonu

	1923		1 Temmuz 1923		1 Şubat 1924	
Kökeni	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Müslüman	1140	68	1480	90,5	1523	88,5
Gayrimüslim	495	30	139	8,5	156	9
Yabancı	31	2	16	1	43	2,5
Toplam	1655	100	1635	100	1722	100

Kaynak: *TBMMZC*, devre 2, cilt 5, s. 612 ve BCA, Tarih 12.2.1925, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 154.87..5.'den hesaplanmıştır.

kompozisyon öncesinde 102 gayrimüslimi işten çıkartır, 103 Müslüman-Türk'ü ise işe alır. 1928 yılına gelindiğinde ise şirketin çalışan sayısı 413'ü bulur ve bunların 355'i Müslüman-Türklerden oluşur (bkz. Tablo III).

TABLO III
İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi Çalışanlarının Etnik Kompozisyonu

	31 Ağustos 1924		1928	
Kökeni	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Müslüman	231	74	355	86
Gayrimüslim	47	15	36	8
Yabancı	36	11	22	6
Toplam	314	100	413	100

Kaynak: BCA, Tarih 16.9.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.71..4. ve BCA, Tarih 30.11.1927, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.75..10.'den hesaplanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Çalışanları arasında Müslüman-Türk olanların arttığı bir diğer şirket ise Dersaadet Elektrik Şirketi'dir. 1 Ocak 1924 itibariyle Dersaadet Elektrik Şirketi'nin 589 çalışanının % 73,5'i Müslüman-Türk; % 17'si gayrimüslim ve % 9,5'i yabancı uyruklu iken; 5 Ekim 1924 itibariyle şirket mevcudunun 541'e gerilediği buna göre Müslüman-Türk ve diğer unsurlardan çalışanların sayılarında azalma olduğu, ancak oransal olarak Müslüman-Türk unsurun payının arttığı, diğerlerinin ise gerilediği görülür. Şöyle ki gayrimüslimlerin oranı % 3, yabancıların oranı % 1,5 azalırken, yani bu unsurlarda toplam % 4,5 oranında bir azalma yaşanırken Müslüman-Türklerin oranında ise % 4,5 oranında artış kaydedilir. Şirketin Müslüman-Türk unsur dışındaki çalışanlarını talep edildiği gibi hızla tasfiye etmediği, başka bir açıdan bakıldığında ise daha çok Müslüman-Türk unsurun istihdamındaki artışın diğer unsurların tasfiyesine paralel yaşandığını söylemek mümkündür. Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey'in ifadesi ile "bunların hepsi çıkarılmış bulunacaktır. Çünkü maksad Türk yerleştirmektir."[19] (bkz. Tablo IV)

TABLO IV
Dersadet Elektrik Şirketi Çalışanlarının Etnik Kompozisyonu

	1 Ocak 1924		5 Ekim 1924	
Kökeni	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Müslüman	432	73,5	422	78
Gayrimüslim	101	17	76	14
Yabancı	56	9,5	43	8
Toplam	589	100	541	100

Kaynak: BCA, Tarih 7.9.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 27.21..8. ve BCA, Tarih 7.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 27.21..11.'den hesaplanmıştır.

Benzer bir eğilim Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nde ortaya çıkar. 1924 sonlarında çalışanlarının % 72'si Müslüman-Türklerden oluşan bu şirketin, 1 Ocak 1925 itibariyle çalışanlarının % 80'i, Şubat 1926 itibariyle ise % 93'ü Müslüman-Türk'tür (Tablo V).

19 *TBMMZC*, devre 2, cilt 5, s. 612.

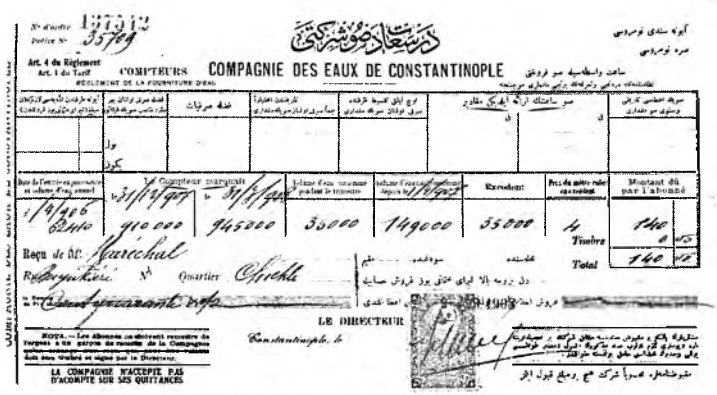

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO V
Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi Çalışanlarının Etnik Kompozisyonu

	5 Ekim 1924		1 Ocak 1925		Şubat 1926	
Kökeni	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Müslüman	56	72	29	80	40	93
Gayrimüslim	9	11	1	3	–	–
Yabancı	13	17	6	17	3	7
Toplam	78	100	36	100	43	100

Kaynak: BCA, Tarih 7.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 27.21..11. BCA, Tarih 3.3.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.22..7. BCA, Tarih 14.2.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.30..4.'den hesaplanmıştır.

COMPAGNIE DES EAUX DE CONSTANTINOPLE
COMPTEURS
LE DIRECTEUR

Dersaadet Su Şirketi antetli makbuz.

Dersaadet Su Şirketi'nin ise 5 Ekim 1924 itibariyle çalışanlarının % 73'ü Müslüman-Türklerden oluşurken, Şubat 1926'da bu oran % 75'i bulur. Bu şirketin çalışan sayısında, dönem içinde azalma yaşanır. Azalmanın yanı sıra işgücünün etnik kompozisyonunda değişiklik görülür. Gayrimüslim çalışanların sayısındaki azalma kadar Müslüman-Türk ve hatta yabancı sayısında artış gerçekleşir[20] (Tablo VI).

20 İstanbul, Mütareke ertesi, yani Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus başta olmak üzere ekonomik ve sosyal alanda Birinci Dünya Savaşı öncesinde sahip olduğu özelliklerinden ve konumundan bazılarını yitirir. Bu bağlamda İstanbul'da faaliyet gösteren kentsel altyapı hizmetleri üreten şirketler de zor bir dönemden

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO VI
Dersaadet Su Şirketi Çalışanlarının Etnik Kompozisyonu

	Şubat 1924		5 Ekim 1924		Şubat 1926	
Kökeni	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Müslüman	178	60	193	73,2	170	75
Gayrimüslim	103	34	57	21,5	41	18
Yabancı	17	6	14	5,3	16	7
Toplam	298	100	264	100	227	100

Kaynak: *TBMMZC*, devre 2, cilt 5, s. 612, BCA, Tarih 14.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..10. ve BCA, Tarih 14.2.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.30..4.'den hesaplanmıştır.

Diğer işletmelerde yapılan tasfiye

Bu araştırmanın ana konusunu yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde gerçekleştirilen işgücünü Türkleştirme girişimleri oluşturmakla birlikte aynı dönemde işgücünün Türkleştirilmesi uygulamalarının yaşandığı diğer kurum ve işletmeleri de anmak, sonuçta işgücünü Türkleştirme uygulamalarının amacını tespit ederken kolaylık sağlaması açısından yararlı olur. Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin yanı sıra Orosdi Back gibi mağaza, sigorta şirketlerinin yabancı ve gayrimüslim çalışanları hatta Musevi ve Rum kılavuz kaptanların dahi işine son verilir.[21] Tasfiye-

geçer. Kimi işletmeler faaliyet alanlarını daraltırlar. Şirketlerin geçirdikleri bu zor dönemde hem faaliyetlerindeki daralma hem de genel mali sorunlar karşısında giderlerini kısmaya çalıştıkları ve bu yönde başvurdukları önlemlerin başında da çalıştırdıkları işgücünü azaltmak gelir. Yukarıda verilen örneklerde şirketlerin toplam istihdamlarındaki azalma bununla açıklanabilir. Bu şirketlerin yine örneklerde görüldüğü gibi daha çok Müslüman-Türk çalıştırmak yerine istihdamlarını daraltırken Müslüman-Türklerden de çalışanları işten çıkarttıkları, ancak yabancı ve gayrimüslim çalışanların daha büyük oranda işten çıkarıldıkları ve böylece bu şirketler çalışanlarının etnik kompozisyonunda Müslüman-Türkler lehine bir gelişme olduğu görülebilir. Bunun gerçek bir artış olmadığı, şirketlerin hükümetin talebine karşı, oransal artış ile bu talebi karşılamaya çalıştığı düşünülebilir. Bkz. Murat Koraltürk, "Mütareke Sonrası Dönemde İstanbul'un Nüfusunun Azalmasının Nedenleri ve Bunun Kent Ekonomisine Yansımaları", *Toplumsal Tarih*, sayı 59, 1998, s. 38-42.

21 Bali, 1999, s. 211. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Atina: Centre for Asia Minor Studies, 1992, s. 112. "Kılavuz Rum ve Musevi Kaptanlar", *Cumhuriyet*, sayı 332, 8 Nisan 1341/1925, s. 4.

Levent Şahverdi Arşivi

nin kapsamını ortaya koyması açısından İngiliz sermayeli bir şirket olan İstanbul Telefon Şirketi'nin Londra temsilcisi J.E. Kingbury İngiliz Dışişlerine yazdığı mektupta İstanbul'daki şirket müdürünün Türkleştirme girişimlerine dair gözlemini şöyle nakleder: "bunlar tüm gayrimüslimleri, Rus mülteciler de dâhil olmak üzere garsonluktan atıyorlar. – Şu anda namuslu şekilde hayatını kazanan kızları... Bunlar [Türk yetkililer] ...özel işletmeleri, gayrimüslim kadrolarını işten çıkarmaya zorluyor, bankalar, sigorta şirketleri, tüccarlar vs..."[22]

Müslüman-Türk tüccarlara ait işletmelerde becerilerine ihtiyaç duyulan gayrimüslimlerin işlerine son verilmezken, yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler başta olmak üzere birçok işletmede çalışan yabancı ve gayrimüslimler tasfiye olunur ve yerlerine Müslüman-Türkler istihdam edilir. Bununla Müslüman-Türklerin diğer işletmelerin kendi işletmelerine göre neden daha üstün ve başarılı olduklarını öğrenebileceği düşünülür.[23] Dolayısıyla Müslüman-Türk işletmeciler gayrimüslimlerin mesleki bilgi ve becerilerinden yararlanmaya devam eder. Gayrimüslimlerin işgücünden tasfiyesi sürecinde Müslüman-Türk çalışanlar lehine olduğu kadar, pragmatik bir şekilde Müslüman-Türk işletmeciler lehine yol izlendiği, onların rekabet gücünü arttırdığı da söylenebilir.

Kim Türk?

Kemalizm Türklüğü üç kategoride tanımlar. Birincisi ve en kapsayıcı olanı 1924 Anayasası'na göre Türkiye'de yaşayan vatandaşların hiçbir ayrım yapılmaksızın Türk kabul edilmesi olan teritoryal vatandaşlık temelli bir Türklüktür. Birincisine göre daha az kapsayıcı olan ikinci Türklük tanımında din belirleyici unsurdur. Osmanlı millet sisteminin etkisi ile farklı etnik kökenlerden de olsa bütün Müslüman unsurlar Türk olarak

22 PRO, FO, 371/E1186/373/44, Londra'da J.E. Kingsbury'den İngiliz Dışişlerine gönderilen 18 Şubat 1926 tarihli mektup. Bu belge daha önce Aktar ve Bali tarafından refere edilmiştir. Bkz. Aktar, 1999, s. 115. Bali. 1999, s. 214.

23 Bali, 1999, s. 216.

Levent Şahverdi Arşivi

SOCIETE DES QUAIS, DOCKS ET ENTREPOTS

DE

CONSTANTINOPLE

SOCIÉTÉ ANONYME OTTOMANE

CAPITAL : 23.875.000 FRANCS

Emission de 34.000 Obligations 4 %, de 500 francs
Autorisée par l'Assemblée Générale des Actionnaires du 10 Avril 1908

OBLIGATION 4 %

N° 203.904

AU PORTEUR

de Cinq Cents Francs ou L. T. Vingt-deux

Le porteur a droit :

1° A un intérêt annuel de 20 francs, payables par coupons semestriels à raison de 10 francs, les 1er Juin et 1er Décembre de chaque année ;

2° Au remboursement du capital de cinq cents francs en soixante-dix ans, par des tirages au sort en Mai, conformément au tableau d'amortissement d'autre part. Le remboursement des obligations amorties aura lieu un mois après.

Le paiement des intérêts et le remboursement des obligations sortis se feront en livres turques effectives, au change fixe de Pièces d'or pour le Trésor, à Constantinople, à la Banque Impériale Ottomane et chez Monsieur L. ZARIFI, Banquier.

Les obligations désignées pour être remboursées, cessent de porter intérêt à dater du jour où elles sont remboursables.

La Société s'interdit toute conversion des présentes obligations avant dix ans, soit jusqu'en 1920.

GARANTIES

Les obligations sont garanties :

Par tout l'actif de la Société, et spécialement :

1° Par les recettes générales de l'exploitation qui seront versées au fur et à mesure à la Banque Impériale Ottomane et à Monsieur L. ZARIFI, Banquier ;

2° Par l'affectation totale de 25.000 mètres carrés de terrains qui, en dehors des surfaces affectées aux Douanes et autres Etablissements Publics et à la Voirie, constituent le domaine privé de la Société, conformément à l'article XVI de la Convention avec le Gouvernement Impérial Ottoman, et dont les titres de propriété lui ont été délivrés.

Les sommes provenant des aliénations éventuelles de ces terrains seront versées à la Banque Impériale Ottomane et à Monsieur L. ZARIFI, Banquier, pour être jusqu'à due concurrence, employées à un amortissement extraordinaire des présentes obligations, par voie de rachat ou de tirage au sort.

Constantinople, le 21/4 Mai 1908.

LE SOUS-DIRECTEUR, LE SOUS-DIRECTEUR,

تأمينات

Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo Osmanlı Anonim Şirketi hisse senedi.

Levent Şahverdi Arşivi

addedilirler. Teritoryal vatandaşlık tanımı ile çelişen bu tanım Türklük dairesine Müslüman Türkleri alırken gayrimüslimleri dışlar. Kemalizm tüm Türklerin Müslüman olduğu, Türkiye'deki tüm Müslümanların ise Türk olmadığı gerçeği ile baş edebilmek için bu grupları eşzamanlı olarak bir yandan Türk dili ve kültürüne asimile ederken diğer yandan da farklılıklarını yok sayar. Üçüncü ve en az kapsayıcı Türklük tanımı ise etnik Türklüktür. Bu tanıma göre etnik Türk olmanın koşulları Türk ve Müslüman olmaktır. Bu tanım ise Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere iki kategoriye ayrılan gayrı Türkleri tümüyle dışlar.[24]

1920'lerde yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde işgücünü Türkleştirme girişimlerinin Türklüğün bu tanımlarından ikincisi, yani din temeline dayanan Türklük tanımına göre gerçekleştiği söylenebilir. Öte yandan şirketlerde çalışanların tabiiyetini ve dinsel ya da etnik kökenini gösteren kategorilere bakıldığında vatandaşlığa dayalı Türklüğün tanımlayıcı bir kategori olarak kullanılmasına karşın Müslüman ve gayrimüslim tasniflerine de başvurulduğu görülür. Kısaca bu kategorilerde Türklüğü vatandaşlık temelinde tanımlayan yasal çerçeve içinde kalınmakla beraber, işgücünün gayrimüslimler aleyhine Türkleştirilmesine kaynaklık eden din ayracının da bir kategori olarak kullanıldığı görülür. Kimin Türk olduğunu gösteren bu kategorilerdeki iç içelik ve tutarsızlığın bu yıllarda Türklüğü teritoryal vatandaşlıktan etnik Türklüğe doğru iç içe geçen çeşitli halkalar üzerinden tanımlayan Türk milliyetçiliğinin çelişik muhtevası ile uyumlu olduğu söylenebilir. Din ayracı bu çelişkinin temelini oluşturur görünmektedir. Bir anlamda Osmanlı toplumundan bakiye gruplar içinden Müslüman milletten bir "Türk milleti" yaratılmaya çalışılırken gayrimüslim milletin en dış halkaya hayli gevşek bir şekilde teyellendiği söylenebilir.

Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin çalışanlarını gösteren listelerde rakamların dağılımı yanı sıra özellikle çalışanların tabiyetine, dinsel ve etnik kimliğine yapılan vurgular tasfiyenin

24 Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 253-255.

Levent Şahverdi Arşivi

dayandığı kategorileri ve bu kategorilerden Müslüman-Türk unsurun kayrıldığını gösterir. Bazı listelerde yalnızca "Türk" yani Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı ve "ecnebi" yani yabancı kategorisi yer alır. Hatta ecnebiler de uyruklarına göre belirtilir. Örneğin 5 Ekim 1924 tarihi itibariyle Dersaadet Su Şirketi çalışanlarının kimlik bilgilerinin yer aldığı listede "tabiyeti" başlığı altında "Türk", "Fransız", "İtalyan" gibi ifadeler bulunur. Türk tabiyetinde bulunanların yalnızca isimlerinden hareket edildiğinde Ermeni, Rum ve Yahudi olmak üzere gayrimüslimlerin de Türk sayıldığı görülür.[25] Benzer şekilde çalışanların uyruklarına göre kategorize edildikleri bir diğer liste 6 Mart 1926 tarihi itibariyle Dersaadet Tramvay Şirketi çalışanlarına aittir.[26] Bazı şirketlere ait listelerde ise üçlü bir sınıflama yer alır. Örneğin 5 Ekim 1924 itibariyle Kadıköy Su Şirketi'ne ait listede çalışanlar "Müslüman", "Gayrimüslim" ve "Ecnebi" olarak kategorize edilir.[27] Bazı şirketlere ait listelerde ise "Türk Müslüman", "Türk Gayrimüslim" ve "Ecnebi" kategorileri bulunur. Örneğin 31 Ağustos 1924 itibariyle İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi'ne ait listede olduğu gibi.[28]

Bazı şirketlere ait listelerde ise çalışanlar, uyruklarına göre sınıflanır. Örneğin 30 Eylül 1924 itibariyle Dersaadet Elektrik Şirketi çalışanlarına ait listede "Türk Tebaası" ve "Ecnebi" biçiminde iki ana kategori yer alır. Türk tebaasının altında ise "Müslüman", "Musevi", "Katolik", "Ermeni" ve "Rum" ayrımı yer alır.[29] Bazı listelerde ise "Milliyeti" ve "Mezhebi" ayrımı yapılır. Örneğin 6 Ekim 1924 itibariyle İstanbul Tramvay Şirketi çalışanlarının milliyetleri "Türk", "Fransız", "Belçikalı", "Amerikalı" gibi ifade edilir; mezhep bölümünde ise "Müslüman", "Musevi", "Ortodoks", "Katolik" ve "Ermeni" gibi dinsel kimliklerine vurgu yapılır.[30]

---

25 BCA, Tarih 14.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..10.

26 BCA, Tarih 6.3.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.19..2.

27 BCA, Tarih 7.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 27.21..11.

28 BCA, Tarih 16.2.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.71..4.

29 BCA, Tarih 7.9.1924, Fon Kodu, 230..0.0.0, Yer No. 27.21..8.

30 BCA, Tarih 18.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 88.17..2.

Levent Şahverdi Arşivi

Yasalar değilse, yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde istihdam edilen gayrimüslimlerin tasfiyesinin dayanağı nedir? Bir yanda hükümeti yasal zemini olmayan bazı uygulamalara yönelmeye ne cesaretlendirir? Diğer yandan şirketler ve çalışanlarının tasfiyeye karşı dirençsizliği neden kaynaklanır? Bu soruların yanıtlarını arşiv belgelerinde bulmak mümkündür. Hükümet, Milli Mücadele'nin yarattığı zafer duygusu ile özellikle gayrimüslimlere karşı gücünü ve ülkenin asli unsurunun yalnızca Müslüman-Türkler olduğunu göstermek ister. Gayrimüslimler kâğıt üzerinde vatandaş olmakla birlikte uygulamada artık yabancı olarak algılanmaktadırlar. İzmir'de faaliyet gösteren imtiyazlı şirketlerde çalışanların Türk olması gerektiğinin belirtildiği ve buna ne kadar uyulduğunun belirlenmesi için Nafia Vekâleti'nden İzmir Elektrik, Tramvay, Su, Gaz ve Rıhtım Şirketleri Komiserliği'ne gönderilen 13 Kasım 1928 tarihli yazıdaki "Gayr-i müslim Türk ve ecnebî müstahdem var mıdır?" sorusu gayrimüslimlerin yabancı olarak değerlendirildiğini gösteren önemli bir kanıtıdır.[31]

İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri'nin Nafia Nezareti'ne yazdığı 22 Ekim 1926 tarihli yazıdaki "Türk ta'bîrinin istihrâf eylediği maksadın Müslim Türklerden ibâret bulunduğu" ifadesi de tasfiye sürecinde hükümette, kamuoyunda egemen olan Türklük anlayışını dolayısıyla, "Kim Türk?" sorusunu yanıtlamaktadır.[32]

İşgücünü Türkleştirme girişimlerinin nedenleri

"Güvensizlik psikozu"

Buraya kadar işgücünün, özellikle yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslimlerin işten çıkartılarak yerlerine Müslüman-Türk unsurun istihdamını öngören tasfiyenin gelişimi ve boyutu ortaya konmaya çalışıldı. Buradan itibaren çalışmayı sonuca bağlarken işgücünü Türk-

31 BCA, Tarih 24.12.1928, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 135.23..3.

32 BCA, Tarih 9.5.1927, Fon Kodu, 230..0.0.0, Yer No. 82.75..1.

Levent Şahverdi Arşivi

leştirme amaçlı bu tasfiye uygulamalarının nedenlerine, hükümetin hangi gerekçeler ile bu uygulamalara yöneldiğine ve bu bağlamda ilk olarak "güvensizlik psikozu"na değinilecektir.[33]

Türkiye nüfusunun etnik ve dinsel olarak homojenleşmesinde önemli rol oynamış olan 1915 Ermeni Tehciri ve 1923-1924 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne karşın, Milli Mücadele ertesi Türkiye'nin egemenliği altında oran olarak ciddi azalmaya uğramışsa da hâlâ gayrimüslim nüfus bulunur. Milli Mücadele'yi izleyen dönemde gayrimüslimlere yönelik ayrımcı-dışlayıcı politikalarda gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizlik tüm şiddeti ile ifade bulmaktadır.

Aynı kaygılar yabancılara karşı da beslenir. Bu nedenle yabancıların Türkiye'deki ikamet, seyahat ve çalışmaları kısıtlamalara uğrar. Özellikle seyahat yasağı yalnızca yabancıların değil gayrimüslimlerin de iktisadi çıkarlarına zarar verir. İstanbul'da ikamet eden ancak Anadolu'ya seyahat etmeleri yasak-

33 Bu ifade Okutan'a aittir. Bkz. Okutan, 2004, s. 131. Güvensizlik psikozunun en çıplak haliyle ortaya çıktığı hal savaş halidir. Savaş dönemimde gayrimüslimlerin ihaneti kuşkusu bu psikozu körükler. Balkan Savaşları'ndan Milli Mücadele'ye uzanan süreçte gayrimüslimler artık tebaa kimliklerini yitirirler, yabancı gibi algılanırlar. Bu yüzden gayrimüslimler Milli Mücadele sırasında savaş esiri gibi cephe gerisine sürülür ve örneğin demiryolları gibi özellikle savaş sırasında stratejik öneme sahip bir işletmede gayrimüslimlerin çalışması ciddi kaygı yaratır. Bunu en yetkili ağız Başkumandan Mustafa Kemal 3 Nisan 1922'de Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderdiği Demir Yollarında Türk Memur Kullanılması Hakkında Yazıda "Şimendüfer idaresinde istihdam olunacak memurların intisap ve tayininde nazarı dikkate alınacak en mühim nokta şüphesiz ihtisas ve tecrübe meselesidir. Bununla beraber bu memurların mücahade-i hazıramızın istilzam eylediği emniyeti kamile şartını haiz bulunmaları elzemdir. Bu noktayı nazardan Türk memur istihdamı esas olacaktır" diye ifade eder. Bkz. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)*, cilt 4, Ankara: Türk Inkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1964, s. 431-432. Ancak güvensizlik psikozunun savaş sırasında gayrimüslimlerin beşinci kol faaliyetleri içine girecekleri kaygısı ile sınırlı olmadığını, milliyetçi perspektifin, daha doğrusu Türk milliyetçiliğinin beslendiği yabancı korkusu ve düşmanlığı gibi daha geniş bir ekseni olduğunu göz önüne almak lazımdır. Yani sorun yalnızca siyasal egemenliği tehdit eden güvensizlikten ibaret değildir. Türk milliyetçiliğinin dayandığı ileri sürülen kültürü tehdit eden muhayyel birçok güvensizlik yaratan unsur bulunmaktadır. Bunlar, savaş sırasında demiryollarında çalışan Rum memurlar olurken, barış zamanında Türk çocuklarını terbiye etmek üzere Beyoğlu'ndan gelen bir Rum mürebbiye olabilir. Bkz. Mehmed Emin, "Mürebbiye", *Hayat*, sayı 89, 9 Ağustos 1928, s. 205-206.

Levent Şahverdi Arşivi

lanan gayrimüslimlerin bazıları işlerini takip edebilmek için Müslüman-Türk ortak edinmek zorunda kalırlar. Bu da kimi Müslüman-Türklerin haksız menfaat sağlamalarının yolunu açar.[34] Yabancı sermaye de benzer kaygıların ürünü uygulamalara tabi olur. Milli Mücadele ertesi, yabancıların Türkiye'deki iktisadi faaliyetlerine karşı tepkiler milliyetçi bir öfke ile dile getirilir. Örneğin, dönemin önemli tanıklarından Ahmet Hamdi (Başar) imtiyazlı şirketlerle Ankara Hükümeti'nin anlaşmaya varmasını, bu şirketlerin kazandığı bir zafer olarak nitelendirir: "Senelerce bizi sû'-i isti'mâl edilen imtiyâzların zâlim çemberi içinde tutan şirketlerden nihâyet intikâm alınacağından değil, fakat artık zulme, haksızlığa nihâyet verileceğinden emîn ola-

34 "Salamya Roso, varlıklı bir Yahudi tüccardır. Şekerci namıyla tanınan Nurettin Bey de İstanbul Balık Pazarında faaliyet gösteren Moiz ve Gidon Rosi adlı tacirlerle ortak olan bir palamut tüccarıdır. Moiz ve Gidon Rosi Yahudi oluşları ve 1926-1927 yıllarında gayrimüslimlerin Anadolu'ya geçişlerinin yasaklanmış olması sebebiyle Nurettin Bey'le ortaklık kurmak zorunda kalmışlardır. Bu ortaklık sayesinde Moiz ve Gidon Rosi yasağı delerek Burhaniye ve civarıyla ticari ilişkiler kurmuşlardır. Salamya Roso da aynı bölgeyle ticaret ilişkisi içersinde olan bir Yahudi tüccar olarak benzer gerekçe ile yani gayrimüslimlere uygulanan seyahat yasağına karşı Nurettin Bey'e ortaklık teklif eder. Oldukça varlıklı bir tacir olan Salamya Roso'nun teklifinin kabul edilmemesi halinde fiyat kırma tehditleri karşısında Nurettin Bey ve ortakları kendisini istemeyerek de olsa iki bin lira sermaye ile ortaklığa kabul ederler. Ancak bu zoraki bir birlikteliktir. Çünkü daha önceden üç kişi arasında taksim edilecek olan kâr, şimdi dörde bölünecektir. Bu zoraki ortaklığın kurulmasından sonra yeni ortaklarının ticari faaliyetleri ve işlemleri hakkında bilgi sahibi olan Nurettin Bey; Salamya Roso'nun elde ettiği gelir karşısında çok düşük miktarda kazanç vergisi ödediği iddiasıyla okul arkadaşı ve yakın dostu İstanbul Defterdarı Şefik Bey'e durumu ihbar eder. Defterdar, ihbarı *'gizli'* emirle varidat tetkik memuru Hamit Bey'e havale eder. Hamit Bey yaptığı incelemenin sonucunda düzenlediği raporu defterdara sunar." Bkz. Murat Koraltürk-Cem Çetin, "Bir Devlet Memurunun 1930'ların Türkiye'sindeki Hukuk Mücadelesi", *Kebikeç*, sayı 16, 2003, s. 374. Bu yasağın varlığına ve zaman zaman esnetilmesine dair resmi belgeler vardır. Örneğin 8 Mayıs 1929 tarihli bir kararnamede "Askeri memnu mıntıkalar kanunu mucibince bazı takyidata tabi olan Bursa, Tuzla, Yalova, Çeşme gibi içme ve banyo mahallerine senenin mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül aylarında gitmek zaruret ve ihtiyac-ı sıhhiyesinde bulunan gayrimüslim Türklerin bila istizan ve ecanibin hamil oldukları ikamet tezkereleriyle serbest olarak gidebilmeleri..." denilir. Bkz. BCA, Tarih 8.5.1929, Fon Kodu 30..18.1.2, Yer No. 3.29..3. Bu belgen söz konusu yasağın dayanağı olan Askeri Memnu Mıntıkalar Kanunu'na göre T.C. vatandaşı gayrimüslimlerin veya belgede ifade edildiği şekliyle "gayrimüslim Türklerin" nasıl yabancı ve bir tehdit olarak algılandığı da anlaşılır.

Levent Şahverdi Arşivi

rak şirket mümessillerini Ankara'ya yollamış ve arkalarından vicdânlarımızdan kopan seslerle 'nihâyet efendiler, demir çemberleriniz ve zulmünüz kırıldı' demiştik. Heyhât, bu şirketlerin mümessilleri kısa bir seyâhatten sonra İstanbul'a döndükleri vakit her biri ellerinde tasdîk edilmiş zulüm fermânları, kânûn çerçevesine bürünmüş haksızlıklarla döndüler."[35]

Oysa Ahmet Hamdi'nin beklentisi "iktisâdî esâretten mümkün mertebe kurtulmaktır." Bunun için "suyu, elektrik, tramvay, rıhtım ve telefonuyla tamâmen ecnebilerin elinde bulunan bir Türk şehrinde bütün kazançların bunların hesâbına, keyfine takyîd edilmiş olmasını koca bir şehir halkının bir iki ecnebî kapitalisti hesâbına esîr vaz'iyetine düşmüş bulunmasını istemiyoruz" diyen Ahmet Hamdi, "Biz ma'kûl ve mantıkî esârete râzıyız, çok kere bunu tarafımıza yapılmış bir hizmet olarak da kabûl eder ve bundan dolayı Türklüğe hâs olan bir seciye ile şirketlere minnetdâr da oluruz. Fakat hiç bir zamân umûmî hayât ve mu'âmelâtımızın arasına mübrem şekilde karışmış olan ihtiyâclarını te'mîn dolayısıyla soyulmak, cebren şirketlere haracinzâr olmak istemiyoruz." sözleriyle imtiyazlı şirketlere karşı milliyetçi bir tutum takınır. Aslında Ahmet Hamdi im-

35 Ahmet Hamdi (Başar), "Ankara'da Şirketlerin Kazandığı Zafer", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 18, 28 Haziran 1923, s. 81-82. Bu makalenim çevrimyazısı için bkz. Murat Koraltürk, Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997, s. 43-45. Ahmet Hamdi 1960'larda yayınladığı hatıralarında konuya şöyle değinir: "İstanbul'da merkezleri bulunan bir sürü imtiyazlı ecnebi şirketin temsilcileri Ankara ile İstanbul arasında mekik dokuyorlardı. Millileşme davamızda bu kapitülasyonlara dayanan şirketlerin en yakın zamanda tasfiyesi başta gelen işimiz olması gerekirken Hükümet, bunlarla uzun senelere yaygın anlaşmalar yapmaya girişmişti. Bir ecnebi şirketin müdürü ve de idare meclisi başkanı bir mösyö geldi de, bizim bir bakanımızın ayağına kadar gidip tahta iskemleli bürosunda onunla görüştü mü, akarsular duruyordu. Bu mösyöler ya da onların Maitre Salem gibi adamları adeta Ankara'yı büyülemişlerdi. Her kapı onlara açıktı. Bu adamların o sıralarda bizim bakanlarımızı, memurlarımızı para ile, menfaatle elde ettiklerine dair söylentiler de oluyordu. Ama, ben doğrusu hiç şüphelenmedim. Yalnız bir aşağılık duygusu, ecnebi ve Batı hayranlığı kompleksi vardı. Bu yüzden ecnebi şirketler istediklerinin fazlasını Hükümet'ten koparabiliyorlardı." Bkz. *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!.."*, cilt 1, yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 155-156.

Levent Şahverdi Arşivi

tiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesini istemektedir. Ancak bu 1920'lerde mümkün olmaz.

Yabancı sermayeye karşı kısıtlamalar ve denetim amacı

Sermaye birikimi, teknik bilgi ve beceri eksikliği nedeniyle 1923'ten sonra izlenen iktisat politikalarında yabancı sermayeden vazgeçilmez.[36] Hatta 1923-1929 döneminde doğrudan yabancı sermaye yatırımları yeni bir ivme kazanır.[37] Aynı dönemde yabancı sermayeyi özendirici bir dizi girişim de gündeme gelir.[38] Ancak bu dönemde genel olarak yabancı sermayenin varlığına ilişkin tutum değişmezken, en önemli değişiklik yabancı sermaye ile ilişkiyi sağlayan gayrimüslimlerin yerini Müslüman-Türk unsurun alması veya almaya başlamasıdır.[39] Bu sürece işgücünün Türkleştirilmesi de eşlik eder.

Yabancı sermayeden vazgeçmeyen veya vazgeçemeyen hükümetin yabancı sermayeye dair temel kaygısı devletin egemenlik alanlarına müdahale etmesidir.[40] Hükümetin bu kaygıdan dolayı yabancı sermaye üzerinde denetim kurma ihtiya-

36 Tezel, 2002, s. 191.

37 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, 2. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 80.

38 1923'te imtiyazlı yabancı sermayeli şirketlerin sözleşmeleri yenilenir. 1924'te yabancıların belediye sınırları içinde taşınmaz mal edinmelerini sınırlayan yasal engeller kaldırılır. 1925'te Osmanlı Bankası'nın imtiyazı bankanın hükümete açtığı kredi karşılığında uzatılır. Aynı yıl 1925'te Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan devlet sanayi işletmelerinin özel anonim şirketlere satılması için çıkartılan kanunda, yabancıların şirketlerde % 49 oranına kadar pay sahibi olmalarına olanak tanınır. 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdiği olanaklardan yabancı sermayeli şirketler de yararlandırılır. Tezel, 2002, s. 194.

39 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2 b., Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s. 25. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, 1977, s. 34. Bu süreci kolaylaştıran bir araç ise bu dönemde kurulan anonim şirketlerdir. Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, 1977, s. 40-41. Bu dönemde yaşanan şirketleşmeye ilişkin önemli bir analiz için bkz. A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1971.

40 Tezel, 2002, s. 153, 193.

Levent Şahverdi Arşivi

cı duymadığı söylenemez. Ancak bunu yabancı sermayenin girişini engelleyerek yapmaz. Bu amaca hizmet ettiği söylenebilecek olan uygulama, özellikle yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde çalışan gayrimüslimleri tasfiye edip yerlerine Müslüman-Türk unsurun yerleştirilmeleridir. Böylece güven duyulmayan gayrimüslimlerin yerine görece daha çok güven duyulan Müslüman-Türklerin yerleştirilmesi ile dolaylı da olsa yabancı sermaye üzerinde bir denetim kurulacağı düşünülür.[41]

Türklere karşı nankörlük ve su-i muamele ithamları

İmtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı uyrukluların işten çıkarılarak yerlerine Müslüman-Türklerin alınması bu şirketlerle yenilenmiş sözleşmelerde yer alan çeşitli hükümlere dayandırılırken, gayrimüslimlerin işten çıkarılması "Türklere nankörlük ve sû'-i mu'âmele" ettikleri gibi ithamlara dayandırılır. Gayrimüslimlerin nankörlüğü ve Türklere kötü muamelesi iddialarına, gayrimüslimlerin yasal bir dayanak olmaksızın işten çıkarılmasını çoğunluğun vicdanında meşru kılmak için başvurulur. Bu söylem Türk milliyetçiliğinin dışlayıcı yüzünü gerekçelendirir.[42] Örneğin Nafia Vekaleti, Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiserliği'ne gönderdiği 23 Ekim 1923 tarihli yazıyla Tramvay Şirketi muhasebecisi Kondoyanos, memurin müdürü Manuelyan ve hareket umurunda müstahdem Fili-

41 Kemalistlerin iktisadi milliyetçiliği bağlamında bu uygulamayı ele alan Tezel "Kemalist kadronun iktisadi milliyetçiliği büyük ölçüde, Türkiye'nin dış ticareti üstünde önemli denetleme gücü olan yabancı kapitalistlerin Türkiye'deki birincil aracıları olan yerli gayrimüslimlerin yerini, bu aracılık rolünü üstlenmek üzere Türk, Müslüman tacirlerin alması hedefinin ötesine geçmiyordu. Türkiye'nin dış ticaretinde yabancı kapitalistlerin denetimlerinin azaltılması gibi bir iktisadi politika hedefi söz konusu değildi. Milli ticaret burjuvazisinin milliliği, bu sınırı oluşturan tüccarların dinlerinin Müslüman, ana dillerinin Türkçe olmasının fazla ötesine geçen bir anlam taşımamaktaydı" değerlendirmesini yapar. Bkz. Tezel, 2002, s. 156-157.

42 Dönem içinde gayrimüslimlere dair Türklere nankörlük ve kötü muamele ettikleri yönündeki dışlayıcı uygulamalardan biri de "Türklüğü tahkir davaları"dır. Bkz. Cemil Koçak, "Ayın karanlık yüzü: Tek-parti döneminde gayrimüslim azımlıklar hakkında açılan Türklüğü tahkir davaları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 1, 2005, s. 147-208.

Levent Şahverdi Arşivi

poçi'nin "Türklere karşı nankörlük ve sû'-i mu'âmele ile şâ'ibedâr oldukları" belirtilerek işten çıkartılmalarını talep eder. Ancak yazının ekleri incelendiğinde adı geçen kişiler hakkında ihbara dayalı bu ithamın yanlış bilgiler içerdiği görülür. Bu kişilerin çalıştıkları şirketler dahi doğru tespit edilmemişti. Bunlardan biri Tramvay Şirketi çalışanı olarak ihbar edilirken gerçekte Tünel Şirketi çalışanı, diğer ikisi ise Elektrik Şirketi çalışanıdır. Vekil imzası ile işten çıkarılmaları talep edilen bu kişiler gayrimüslimlere beslenen hınç ve muhtemelen kişisel husumete bağlı iftira ve ihbar girişiminin mağdurları olmuş görünüyorlar.[43] Bu üç şahıs 1928 yılına kadar işten çıkarılmamalarına karşın isimleri üzerinde üretilmiş kuşkunun devam ettiği söylenebilir. Örneğin ilgili şirketler komiseri, Filipoçi hakkında çalıştığı şirkete yazdığı yazıda "Filipoçi Efendi'nin şirketinizdeki zamân-ı me'mûriyetinde müstahdem bulunmuş olan Türk me'mûrlardan mûmâileyhin hakîkaten Türk aleyhtârı olup olmadığının sûret-i münâsebede tahkîkiyle hâsıl olacak kanâ'atin âcilen iş'ârı" ifadesi süren kuşkuyu gösterir.[44]

Kondoyanos, Manuelyan ve Filipoçi "Türklere nankörlük ve sû'-i mu'âmele" ile suçlanan münferit örnekler değildir. Yine Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerde benzer örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin benzer bir iddiayı Antalya Mebusu Rasih (Kaplan) Efendi TBMM Riyaset-i Celilesi'ne gönderdiği 7 Kasım 1923 tarihli yazı ile "Düyûn-ı Umûmiye elân İstanbul'da Türk parasıyla Türk'e düşmân bir kısım unsûrları hâlâ yalnız i'âşe değil ağnâ ve terfîh ediyor. Reji İdâresi dahi bir takım Pontuslu Rumları kendilerinin olmayan vesîkalarla istihdâmda ısrâr ettiğini işitiyoruz. Binâ'enaleyh açıkta bulunan milletdâşlarımızın birân evvel bu ve emsâli mü'essesâtta tavzîfleri esbâbının istikmâline sarf-ı himmet buyurulmasını" talep eder.[45] Dersaadet Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirket-

43 BCA, Tarih 26.11.1923, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 88.16..5.

44 BCA, Tarih 14.1.1928, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.21..9.

45 BCA, Tarih 20.111923, Fon Kodu, 30..10.0.0, Yer No. 6.32..25. *TBMMZC*, devre 2, cilt 3, s. 292. *TBMMZC*, devre 2, cilt 3, s. 491. Duyun-ı Umumiye'ye karşı yegâne girişim Rasih Efendi'ye ait değildir. Dönemin basınında da Duyun-ı Umumiye karşıtı haber ve yazılara rastlanır. Hükümet, bütçede Duyun-ı Umu-

Levent Şahverdi Arşivi

leri Komiseri de 28 Haziran 1925 tarihli muhtırasında "Tramvay Şirketi müstahdemîni meyânında Yunan tâbi'iyyetini hâ'iz bir takım eşhâs istihdâm edilmekle berâber Türk düşmânlığıyla ma'rûf yerli gayr-i müslimlerden de birçok me'mûr mevcûd olduğu"nu belirtir.[46]

Bu iddia, iftira ve ihbarlar yalnızca Müslüman-Türkler tara-

---

miye'ye ayırdığı tahsisatı kısarak, özellikle gayrimüslim memurların ücretlerini düşürmeyi ve Duyun-ı Umumiye'nin personel çıkartmasını, özellikle Rum ve Ermeni çalışanların sayısını azaltmayı amaçlar. Bunu da basın, hükümetin sözcüsü gibi dile getirir: "Mâliye Vekâleti geçen ay Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'ne gönderdiği bir tezkerede 340 bütçesi içinde Duyûn-ı Umûmiye'ye 470 bin lira tefrîk edildiğini ve kadroların bu esâs dâhilinde tesbîti ile ma'âşların tenkîs edilmesi lâzım geldiğini bildirmiştir. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi geçen ay hükûmetin teblîgâtına rağmen ma'âşları eski esâs üzerinden vermiş ve fakat bu hareketi hükûmete bir itâ'atsizlikten ziyâde teblîgâtın geç vâsıl olmasına hamledilmiştir. Bir aydan beri hiçbir ses ve sedâsı çıkmayan Duyûn-ı Umûmiye İdâresi nihâyet dün de Mayıs ma'âşlarını yine eskisi gibi vermek sûretiyle hükûmete fi'ilen cevâb vermiş ve maksadını ortaya koymuş oldu. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi geçen ay içinde hükûmetin çok doğru ve çok mahkûk karâr ve teblîğini alınca mâliye vekâletine istîzâh kılıklı bir protesto gönderiyor ve bu karârın Muharrem Karârnâmesi'ne muhâlif olduğundan bahsederek zımnen hükûmete me'mûrlarımın ta'yîn ve azli ve ma'âşlarının tesbîti bana âittir buna sen karışamazsın! demek istiyor. Hükûmetimiz de Duyûn-ı Umûmiye'ye lâzım gelen cevâbı vererek artık bundan sonra borçlarımızı verirken Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'ndeki 600 küsur Rum ve Ermeni'ye de milyonla lira veremeyiz bütçenizin teferru'âtına karışmayacağız. Fakat bugün masrafınız 470 bin lirayı geçmemelidir diyor." Bkz. "Duyûn-u Umûmiye İdâresi Hükûmeti Tanımıyor", *Cumhuriyet*, sayı 27, 2 Haziran 1340/1924, s. 2. "Hükûmetin teblîgâtına muhâlif olarak bu ayda ma'âşları eskisi gibi veren Duyûn-ı Umûmiye İdâresinin nihâyet icrâsına karâr verebildiği tensîkâtla iki yüz kadar me'mûru vazîfeden afv edeceğini yazmıştık. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin uzun tereddütlerden verdiği bu karârını da sadâkatle ve dürüst bir şekilde tatbîk etmek niyetinde olmadığını dün haber aldık. Yapılacağı söylenilen tensîkât sırf efkâr-ı umûmiye ve hükûmeti oyalamak için düşünülmüş bir tedbîr mâhiyetinde imiş. Duyûn-ı Umûmiye mahfilinde ve me'mûrlar arasında icrâ ettiğimiz tahkîkât-ı hakîki vaz'iyetin bundan ibâret olduğunu göstermektedir. Meclis-i idâre vazîfeden çıkardığı gayr-i müslim me'mûrlara infisâllerinin muvakkat olduğunu bildirmekle ve kuponlar mes'elesinin hallinde er geç kendi nokta-i nazarının is'âf edileceğini ve bu me'mûrların tekrâr eski me'mûriyetlerine i'âde edileceklerini söylemekte ve daha başka va'atlerde bulunmaktayımış. Tensîkâtın pek batâ'etle tatbîk edilmesi de Duyûn-ı Umûmiye'nin hüsn-i niyetle hareket etmediğine delâlet etmez mi? Bu tereddüt ve kasdî te'hîrlerin daha ne zamâna kadar devâm edeceğini anlayabilir miyiz?" Bkz. "Duyûn-u Umûmiye Hükûmeti Aldatmak mı İstiyor?", *Cumhuriyet*, sayı 30, 5 Haziran 1340/1924, s. 1.

46 BCA, Tarih 18.6.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.71..9. BCA, Tarih 22.7.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.18..9.

Levent Şahverdi Arşivi

fından gayrimüslimlere karşı yapılmaz. Gayrimüslimlerin bir kısmı da dönemin hassasiyetlerinden yararlanmaya çalışarak diğer gayrimüslimlere karşı benzer iddialarda bulunurlar. Örneğin Dersadet Su Kumpanyası'nda ser veznedar iken şirket yönetimi tarafından işten çıkarılan Türk tebaalı Latin cemaatinden Jozef Kos, Nafia Vekâleti'ne görevine iadesi için yazdığı dilekçede şirket yöneticilerini benzer bir dille suçlar: "Hükûmeti Türkiye'nin dâ'ima teveccüh ve i'timâdını kazanmış olduğum hâlde" diye nitelendirdiği kendisini işten çıkartan şirket yöneticilerini "Türkiye Cumhûriyeti'nin muhibbi ve hâdimi" olmamakla suçlar ve onların "âile ashâbı pek çok Türk me'mûrlarını işlerinden keyfi olarak çıkardığını" iddia eder. Jozef Kos'ün deyim yerinde ise elini güçlendirmek için yabancı ve gayrimüslimlere karşı esen rüzgârdan yararlanmaya çalıştığı, ancak işten çıkarılmasının haksız bulunmadığı ilgili nafıa komiserinin incelemesi üzerine yazdığı yazıdan öğrenilir.[47]

İşten çıkartılma talepleri iftira ve ihbar girişimlerinin yanı sıra örgütlü ve kitlesel eylemlerle de dile getirilir. Tıpkı Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin el koyduğu ve işlettiği İzmir-Aydın demiryolunda Osmanlı Devleti tarafından işe alınmış olan Müslüman-Türk çalışanların Mütareke sırasında işten çıkartılması, Milli Mücadele'nin ardından ise bu kez Müslüman-Türk işçilerin rövanşist bir tavırla gayrimüslim çalışanların işten çıkarılmasını talep etmeleri gibi. Bu bağlamda Mayıs 1924 itibariyle Anadolu Demiryolları'nın yönetim ve çalışanları itibariyle Türkleştiği anlaşılır.[48]

47 BCA, Tarih 13.12.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..12.

48 Zeki Arıkan, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum*, sayı 49, 1988, s. 52-56. Erkan Serçe. "1923 İzmir-Aydın demiryolu grevi: Siyasal iktidar, sermaye ve işçi sınıfı üçgeni üzerine bir deneme", *Toplum ve Bilim*, sayı 66, 1995, s. 86-105. "Evvelâ Anadolu demiryolları bütün ma'nâsıyla millî bir vaz'iyete girmiş ve Türkleşmiştir. Bunun için idârenin bütün müdîrân ve mütehassıslarını teşkîl eden bin kadar Hıristiyan me'mûru iş başından kaldırılmış ve yerlerine pey der pey yetiştirilen Türk me'mûrları ikâme edilmiştir. Hatta bu mes'ele o kadar muvaffâkiyetle hâl edilmiş ki bu değiştirme ameliyâtı esnâsında idârenin mu'âmelâtında en ufak bir sarsıntı bile olmamış ve bütün işlere istasyon me'mûrlarından merkez şube müdîrlerine varıncaya kadar tamâmıyla Türk me'mûr ve mütehassıslarının ellerine tevdî' edilmiştir. Biz bu hakîkati bu son seyâhatimizde gözlerimizle gördük ve inan-

Levent Şahverdi Arşivi

İşsiz olan ve geçim sıkıntısı çeken Müslüman-Türkler

Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslimlerin işten çıkartılarak yerlerine Müslüman-Türklerin istihdam edilmeleri uygulamalarının kamuoyunda destek bulmasının bir diğer nedeni ise bu tasfiyenin ardından işten çıkartılan yabancı ve gayrimüslimlerin yerlerine işsiz ve geçim sıkıntısı çeken Müslüman-Türklerin yerleştiriliyor olmalarıdır. Daha doğrusu kamuoyunda yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesinin bu gerekçe ile talep edildiğine tanık olunur.

Örneğin İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey, 13 Ekim 1923'te TBMM Başkanlığı'na, Nafia Vekili'nin cevap vermesi için sunduğu soru önergesinde konuyla ilgili olarak "İstanbul'daki imtiyâzî şirketler müstahdemîninin Türk –Müslüman– olması takarrür ettiği hâlde ekserî şirketler gayr-ı müslim me'mûr ve müstahdemînlerini hâlâ tebdîl etmedikleri gibi Tramvay Şirketi gibi içlerinde hâlâ Yunanlı istihdâm edenler de vardır. İstanbul'daki gayr-ı fa'al me'mûrlarla bir hayli san'at erbâbı ve kendisine iş arayan gençler işsiz ve nafaka-i yevmiyelerini te'mînden âcizdir. Bu şirketler vâsıtasıyla gayr-ı fa'al nâmı altındaki me'mûrların ve san'at erbâbının ve hizmete teşne ve işsiz kalmış gençlerin ve mütekâ'idînin himâyesi ve ta'tîl-i fa'aliyet eden ba'zı fabrikalar amele ve müstahdimîninin te'mîn-i iktidârları mümkün olacağından nâfi'a vekîl-i muhtereminin bu bâbda ne

dık. Hattın Türkleştirilmesi ameliyesi bununla bitmemiştir. Bütün mu'âmelât ve teşkîlât evvelce Fransız lisânıyla yapılmakta olduğu cihetle bu mu'âmelât ve teşkîlâtı da değiştirmek hayli müşkil ve zahmet olmuştur. Bir taraftan bir tercüme kalemi modelleri ve ta'lîmatnameleri Türkçeye tercüme ederken diğer taraftan bi'l-umûm mu'âmelât ve muhâberâtın Türkçe olarak icrâsına çalışılmış ve nihâyet bu muvaffâkiyette elde edilmiştir. Bugün hat güzergâhındaki kilometre taşlarından tutunuz istasyonlarda ve merkezlerdeki bi'l-umûm mu'âmelâta varıncaya kadar her şey Türkçe yazılmış ve yapılmış ve el-yevm yapılmakta bulmuştur. Haydarpaşa'daki mü'eessesâtı ziyâretimiz esnâsında defterleri, biletleri, ta'lîmâtnâmeleri Türkçe lisânıyla tertîb ve tab' etmekte olduğunu gördük. Şimdiye kadar (300) kadar model, (180) kadar ta'lîmâtnâme Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İdârenin umûm telgraf muhâberâtı el-yevm Türkçe lisânıyla cereyân etmektedir." Bkz. Bahaeddin Tevfik, "Anadolu Hattı Güzergâhında Bir Cevelân: Demiryollarımız Nasıl İdâre Ediliyor", *Cumhuriyet*, sayı 19, 25 Mayıs 1340/1924, s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey

gibi teşebbüsâtda bulunduğunu anlamak zarûretindeyim." demektedir.[49]

TBMM'de Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey bu önergeye verdiği yanıtta, anlaşması yenilenen imtiyazlı şirketlerden ilk anlaşmaya varılanlarla yapılan sözleşmelerde Müslüman-Türk istihdamı zorunluluğu getirildiğini, yapılan antlaşmalara bu yönde hükümlere yer verilmemiş olan şirketlerde de Nafia Vekâleti'nin Türklerin istihdamı talebinde bulunulduğunu belirterek tasfiye sürecini resmi ağızdan doğrular. Ardından gayrimüslimlerin tasfiyelerine, Müslüman-Türklerin istihdamına dair çeşitli şirketlerdeki rakamsal değişiklikleri verir. İmtiyazlı şirketlerde işgücünün Türkleşmesine ilişkin Vekâlet'in verdiği rakamlara karşın kimi mebuslar bu sürecin yavaş işlediğinden şikâyet eder. Önerge sahibi olan Ali Rıza Bey, bu sürecin yavaş işlemesinden dolayı İstanbul'da birçok işsiz ve yoksul Müslüman-Türk'ün intihara kalkıştığı, imtiyazlı şirketlerde çalışan gayrimüslimlerin yerine Müslüman-Türklerin istihdamının gerçekleştirilmemesi halinde bu durumun artarak süreceğini belirtir. Ali Rıza Bey böylece işgücünün Türkleştirilmesine ekonomik ve sosyal bir gerekçe de üretmiş olur.[50]

Bu dönemde yabancıların ve gayrimüslimlerin tasfiyesine gerekçe olarak işsiz ve geçim sıkıntısı çeken birçok Müslüman-Türk'ün var olduğu, çalışanların ise yabancı ve gayrimüslimlerin ancak yarısı kadar ücret aldıkları iddiaları dile getiri-

49 BCA, Tarih 14.10.1923, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 6.31..35.

50 *TBMMZC*, devre 2, cilt 5, s. 612-614.

Levent Şahverdi Arşivi

lir.[51] Eşit değil işe eşit ücret talebi kamuoyunda ve bürokraside yankı bulur ve anılan iddiaların incelenmesi için Ticaret Vekâleti, İstanbul Ticaret Mıntıkası Müdüriyeti'ni görevlendirir.[52]

Yabancı ve gayrimüslimlerin işten çıkarılarak yerlerine işsiz ve geçim sıkıntısı çeken Müslüman-Türklerin istihdam edilmesi ile Müslüman-Türklerin mağduriyetlerinin giderileceği gibi bir atmosferin yaratılması yabancı ve gayrimüslimlere karşı beslenen düşmanlığın bir başka yansımasıdır. Öte yandan işten çıkartılan gayrimüslimlerin yeni bir işsiz grubu yaratacağı, bu sefer bu grubun geçim sıkıntısına düşeceği söz konusu edilmez.

Şirketlerin ve çalışanların tasfiyeye karşı direnç ve tutumları

1923 yılı yaz aylarında başlayan tasfiye girişimlerine azınlıklar kayıtsız kalmaz. Bir grup Yahudi, Rum ve Ermeni memur "Türk uyruklu gayrimüslim memurlar adına" Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne şikâyette bulunurlar. Adlarının açıklanması halinde büyük tehlikelerle karşı karşıya kalacaklarını başvurularında belirten bu kişiler, Lozan Antlaşması'nın azınlıkları koruyan ve yasalar önünde eşitlik sağlayan 37-43. maddelerine karşın Ticaret Vekâleti'nin, bütün yabancı sermayeli şirketlere ve kamu yararına çalışan şirketlere müdahale ederek çalıştırdıkları gayrimüslim memurları tasfiye etmelerini ve yerlerine Türk memurları istihdam etmelerini şart koştuğunu ifade ederler. Müdahalede bulunulmaması halinde şirketlerde çalışan tek bir gayrimüslim memurun kalmayacağı ve birçok ailenin geçim sıkıntısı içine düşeceği belirtilir. Bu başvuruya karşı Milletler Cemiyeti, şikâyete konu olan tasfiyenin bir yasa ile desteklenmemiş olmasından dolayı hukuken Lozan Antlaşması'nın azınlıkları korumayla ilgili maddelerinin ihlâl edilmedi-

51 Konu, örneğin "Tünel Şirketi'nde aynı derecedeki Türk memurlarla Ermenilerin maaşlarındaki fark nedir?" diye kamuoyuna taşınır. Bkz. *Cumhuriyet*, sayı 636, 13 Şubat 1926, s. 7.

52 *Servet-i Fünun*, sayı 1532, 24 Kanun-i evvel/Aralık 1341/1925, s. 41.

Levent Şahverdi Arşivi

ğini savunur. Batılı ülkelerin olaya müdahale etmelerinin Türkiye'nin içişlerine karışması anlamına geleceğini ileri sürer.[53]

Milletler Cemiyeti'nin tasfiye edilen memurların şikâyet talepleri karşısındaki tutumu kayıtsızlıkla açıklanamaz. Ancak Cemiyet'in tasfiye karşısında mağdurların haklarını savunmak konusunda gayret gösterdiği de söylenemez. Milletler Cemiyeti tasfiyeyi ayrımcılığa dayalı bir yasaya dayanmıyor olmasından dolayı Lozan Antlaşması'nın ihlâli olarak değerlendirmez: Bu bakış Cemiyet'in hukuki müdahalesini de engeller. Taraflar olarak Milletler Cemiyeti ve Lozan Antlaşması'nı imzalayan devletlerin siyaseten konuya çok da ilgi göstermedikleri düşünülebilir. Tasfiye bir yasaya dayandırılmamış olmakla birlikte, yine de hükümet tasfiyeyi başka bir hukuki gerekçeye dayandırmaya çalışır. Bu gerekçe imtiyazlı şirketlerle hükümet arasında tasfiyeyi öngören hükümleri içeren sözleşmelerdir. Bu sözleşmeler incelendiğinde, şirketlerin bu tasfiyeyi kabullendikleri görülür. Ayrımcılığa neden olmakla birlikte tasfiyenin bu hukuki dayanağını, hatta tasfiyenin neden olduğu ayrımcılığı dönemin yetkili ağızlarından Nafia Vekâleti Komiseri Feyzi Bey, "Şirketlerle yaptığımız andlaşmalar çok sarîhtir. Yabancı şirketlerle yapılan mutâbakat gereğince, bu şirketler sâdece Türk me'mûrları istihdâm etmek zorundadırlar. Bu TBMM'nin tüm teba'alarını ayırım gözetmeksizin istihdâm edecekleri anlamını taşımaz. Tüm şirketler bizim ileri sürdüğümüz, dînleri ne olursa olsun tüm Türk vatandâşların değil, sâdece Müslüman asıllı Türkleri istihdâm etme şartını kabûl ettiler. Buna rağmen ilgili şirketler Rum, Ermeni ve Yahudi me'mûrları istihdâm etmeye devâm ederler ve onların işlerine son vermezlerse onlarla yaptığımız sözleşmeleri ibtâl etmek zorunda kalacağız. Bu konuda son derece karârlıyız. İstanbul'un elektriğini söndürmek ve tramvaylarını durdurmak pahasına da olsa bu karârlı tavrımızı değiştirmeyeceğiz" sözleriyle savunur.[54] Fey-

53 Bali, 1999, s. 208-209.

54 *A.g.e.*, s. 209. Dönemin basınında hükümetin konuya ilişkin kararlılığı ile ilgili olarak Türkleştirme girişimlerini yabancıların "geçici bir şey olduğunu zan ve ümîd" ettikleri ancak hükümetin "milletin ibtidâ'î bir hakkı olan, mübrem bir ihtiyâcı olan böyle bir mes'eleyi hiçbir sûretle unutamaz" denir.

Levent Şahverdi Arşivi

zi Bey'in sözleri, tasfiyenin, yani işgücünü Türkleştirme uygulamalarının zaman zaman iktisadi rasyonalite ile çeliştiği hatta buna rağmen kalkışılan bir eylem olduğunu da yansıtır.

Yabancı diplomatların tasfiyeyi nasıl algıladıklarına gelince, örneğin Ticaret Vekaleti'nin yerli ve yabancı tüm sigorta şirketlerine yolladığı anket formunda sermaye yapısı ve belirlenen ücret kademeleri arasında çalışanlarının "Müslüman-Türkler", "gayrimüslim Türkler" ve "yabancılar" olarak dağılımlarının belirtilmesini talep etmesi üzerine İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e gönderdiği raporda anket formunu kastederek belgenin Türk hükümetinin Müslüman ve gayrimüslim Türk vatandaşları arasında yaptığı ayrımın bir kanıtı olarak önemli bulduğunu belirtir. Lindsay'e göre bu ayrım hükümetin her zaman sürdürdüğü ancak görünürde olmayan bir ayrımdır.[55]

Tasfiyenin İzmir'deki yansımalarından söz eden bir diplomatik yazışmada ise her ne pahasına olursa olsun Türklerin, Müslüman-Türkler dışında kalan herkesin Türkiye'de yaşamasını imkânsız hale getirmek konusunda çok kararlı olduğu belirtilir. Yazışmada "Türklerin İzmir'deki faaliyetleri bir süredir artan bir yoğunlukla uygulanan sistematik bir siyasetin parçasıdır. İnsanlar için Türkiye'de bir gelecek ihtimali kalmamış... Demiryolu ve diğer imtiyazlı şirketlerde gayri Türk kalifiye işçiler tedrici bir şekilde işi terk etmeye zorlanıyorlar. Bu insanlar Türkiye'de herhangi başka bir yerde iş bulamazlar." denilir.[56]

Şirketlerin ise hükümetin yasal dayanağı olmayan bu taleplerine karşı yasalardan yararlanmak yerine hükümetin bu ayrımcı-dışlayıcı tutumu karşısında yumuşak bir tutum sergilediği ve çoğu kez bu taleplere boyun eğdiği görülür. Örneğin İzmir Su Şirketi tasfiye talepleri karşısında Nafia Vekâleti'ne, kuruluşundan

---

Bkz. Hikmet Cemal, "Millî İktisâd Siyâseti", *Cumhuriyet,* sayı 476, 5 Eylül 1341/1925, s. 4.

55 PRO, FO, 371/E3016/373/44. İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'dan Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e gönderilen 9 Mayıs 1926 tarihli rapor. Bu belge daha önce Aktar ve Bali tarafından alıntılanmıştır. Bkz. Aktar, 2000, s. 116. Bali, *1999,* s. 214.

56 PRO, FO, 371/E1807/373/44. 23 Şubat 1926 tarihli rapor.

Levent Şahverdi Arşivi

beri "Türk ve Müslüman me'mûr istihdâmında kusûr etmediğini" ve "Yunan işgâli esnâsında dahi... Türk me'mûrları kabûl ve istihdâm" ettiğini iletir.[57] Bazı şirketler ise hükümetin bütün çalışanlarının tasfiyesi ve yerlerine Müslüman-Türklerin istihdam edilmesi talebi karşısında "şimdilik hiç olmazsa stajyer olarak kabûl edilmelerini"[58] rica ederek bu süreci yavaşlatmaya çalışır.

Belli ki; şirketler tasfiye veya başka bir konu hakkında hükümet ile bir sorun yaşamak istemezler. Bunda hükümet ile zıtlaşmanın şirketlerin yatırımlarına yönelik riskler yaratması kaygısı ve yeterli dış desteğe sahip olmamaları rol oynamış olabilir. Ancak nedeni ne olursa olsun şirketler hükümetle karşı karşıya gelmek istemezler. Öte yandan bu soruna karşıt tutumlar da sergilerler. Hükümetin kararlılığını hissettikleri anda ise bu tutumlarından vazgeçerler. Birçok şirketin hızla ve bir seferde bütün yabancı ve gayrimüslim çalışanlarını işten çıkartmadığı görülür. Hatta hükümetin ısrarla kişi bazında tasfiyeyi takip etmesi, şirketlerin işi ağırdan almak olarak da nitelendirilebilecek tutumlarından kaynaklanmış olabilir.

Bazı şirketler genellikle uzmanlık gerektiren işlerde istihdam ettikleri kimi yabancı ve gayrimüslim çalışanlarının tasfiyesini engellemek veya ertelemek için bu kişilere duydukları ihtiyacın önemi ve aciliyetini vurgulayarak hükümetten bu kişilerin istihdamlarına izin verilmesini talep ederler. Örneğin Kadıköy Su Şirketi Müdürü iki teknik elemanın çalışmasına izin verilmesi nedeniyle duyduğu şükran hislerini dile getirdiği 21 Şubat 1925 tarihli mektubunda, işten çıkartılan gayrimüslim muhasebecinin yerine bir aydır Yunan asıllı bir İtalyan muhasebecinin istihdam edildiğini, hükümetin on gün daha çalışmasına izin verdiği bu muhasebecinin bilançonun tamamlanmasına kadar, yani bilançonun Mart ayında tamamlanması düşünüldüğünde, bir ay daha istihdamına izin verilmesini talep eder.[59]

Hükümet öncelikle "ilim, fen ve ihtisâsa ta'alluk etmeyen," yani uzmanlık gerektirmeyen işlerde çalışanların tasfiyesini talep

57 BCA, Tarih 9.3.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 124.4..1.

58 *Servet-i Fünun*, sayı 1537, 28 Kanun-i sani/Ocak 1926, s. 81.

59 BCA, Tarih 3.3.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.22..7.

Levent Şahverdi Arşivi

ettiği, uzmanlık gerektiren işlerde çalışanların tasfiyesi için şirketlere dönemin Başvekili İsmet (İnönü) Paşa'nın ifadesi ile "işletme umûrunun te'mîn-i selâmeti emrinde bir mehil verilmesi," yani şirketlerin faaliyetlerine engel oluşturmayacak biçimde belli bir süre zarfında gerçekleştirilmesi yönünde bir eğilim gösterir.[60]

İşgücünü Türkleştirme uygulamalarının bazı şirketlerde işgücü açığına da yol açtığı belirlenir. Örneğin İstanbul Tramvay Şirketi 1926'da vatman ve biletçi açığı ile karşı karşıya gelir. Şirket yönetimi bunun nedenlerine değinirken "me'mûrlarımızı Türkleştirmek için hizmete aldığımız yeni me'mûrlardan birçoğu ekseriyâ kısa bir müddet staj yaptıktan sonra birer birer hizmeti terk eylemektedirler" ifadesini kullanır.[61] Şirket yönetimine göre işgücü açığının bir diğer nedeni ise Anadolu'daki inşaat faaliyetlerinin yarattığı işgücü talebidir ve "İstanbul'da ahâlî-i İslamiye meyânında kâfi derecede amele bulunamamaktadır." Şirket bu nedenlerden dolayı ortaya çıkan işgücü açığını Müslüman-Türkler dışında "sair anasırdan" temin etmek talebinde bulunur. Konu ile ilgili görüşü sorulan İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri ise Müslüman-Türklerin şirketteki ağır çalışma koşulları nedeniyle işlerini bıraktıklarını, şirketçe koşulların iyileştirilmesi halinde şirketin işgücü kaybı yaşamayacağını belirtir. Müslüman-Türklerin işlerini terk etmelerinde çalışma koşullarının ne kadar rol oynadığı ayrıca araştırılması gereken bir konudur. İşgücü açığı yaşayan şirketler bu açığı Müslüman-Türklerin dışındaki unsurlarla, diğer bir ifadeyle yabancı ve gayrimüslimlerle kapatmayı talep ederler. Ancak bu tip taleplere karşı yine aynı komiser "İstanbul gibi nüfûs-ı İslamiyenin tekâsüf ettiği büyük bir şehirde mikdâr-ı kifâyede müstahdemîn tedârik edilmemiş ve bunların tedâriki emrinde anâsır-ı sâireye mürâca'at zarûretinin husûle gelmesi akıl ve mantıkın kabûl edemeyeceği husûssâttandır" cevabını verir. Ardından yabancı ve gayrimüslimlerin istihdamlarına izin verilmesi halinde "cereyân-ı millînin bir netîce-i mes'ûdesi" olarak nitelendirdiği imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve

60 BCA, Tarih 9.5.1927, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.75..1.

61 BCA, Tarih 30.11.1927, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.75..10.

Levent Şahverdi Arşivi

gayrimüslimlerin işten çıkarılıp yerlerine istihdam edilen Müslüman-Türklerin işten çıkartılmalarına yol açacağını ileri sürer. Şirketin bu talebinde ısrarlı olması karşısında "Rum, Ermeni ve Musevilerle ecnebilerin yerine tahsîl-i âlî görmüş Müslüman gençlerin ikâmesi her zamân mümkün bulunmaktadır" der. Tüm bu ifadeler Türk milliyetçiliğinin bu yıllarda gayrimüslimlere yönelik ayrımcı dışlayıcı tutumunu gösterir.[62]

Sonuç

1923-1930 arası dönemde işgücünün Türkleştirilmesi uygulamalarının önemli bir bölümünü hükümetin yabancı ve Türk tebaalı gayrimüslimlere ait imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslimlerin işten çıkarılarak yerlerine Müslüman-Türklerin istihdam edilmelerini sağlayan girişimleri oluşturur.

İşgücünü Türkleştirme girişimleri çalışanların nitelikleri, becerileri ve verimliliklerini dikkate alan bir iktisadi rasyonalitenin tamamen dışında, etnik dinsel kriterlere dayalı, şiddetli bir ayrımcılıkla yürütülür. İşgücünü Türkleştirme girişimleri, 1920'lerde egemen olan Türk milliyetçiliğinin vatandaşlık temelli birleştirici ve kapsayıcı bir siyaset izlemediğini göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu girişimlerin eşzamanlı olarak hem yabancı uyruklulara hem de Türk vatandaşı gayrimüslimlere uygulanması genişleyen bir yabancı tanımıyla birlikte gittikçe daralan bir Türklük tanımının ortaya çıktığını gösterir. Türk milliyetçiliğinin muhayyilesi Müslüman milleti Türkleştirirken, gayrimüslim milleti de yabancılaştırır. Bu bağlamda 1920'lerde Türk milliyetçiliğinin gayrimüslimlere ilişkin tutumunun kapsayıcı ve vatandaşlık bağı üzerinden birleştirici olduğunu söylemek güçtür. Aksine genel olarak dinsel kimliği temel alan bir milliyetçilik hattı izler. Bu uygulamalar pratikte ise yabancıların ve artık yabancı telakki edilen gayrimüslimlerin geçim alanlarını daraltarak ülkeyi terk etmeye zorlar.

62 BCA, Tarih 27.9.1928, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 90.22..4.

Levent Şahverdi Arşivi

İŞGÜCÜNÜN TÜRKLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKÇE ZORUNLULUĞU

Dil üzerinden Türkleştirme çabaları

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gündeme gelen ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarının, işgücünün ve sermayenin Türkleştirilmesi şeklinde iki koldan gerçekleştiği söylenebilir. Bu bölümde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dil üzerinden işgücünün Türkleştirilmesine dair 10 Nisan 1926 tarih ve 805 sayılı İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun ve bu kanuna kadar olan girişim ve uygulamalar ele alınmaktadır.

1920'lerde, Türkiye'de nüfusu homojenleştirmek için bir demografi mühendisliği aracı olarak zorunlu Türkçe kullanımına ilişkin çeşitli düzenlemeler yapıldı. TBMM zabıtları incelenecek olursa, 1925'te Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey'in "Türkçe Kanunu" önerisinden,[1] yine bu yıllarda yer adlarının değiştirilmesi uygulamalarına, hatta daha soyadı kanununun ortada olmadığı bir dönemde, 1926'da Aydın Mebusu İhsan Bey'in "Türk âilelerin ecnebîliği ifâde eden isimlerden tenzîhi" hakkında önerilerine kadar çeşitli girişimlerin gündeme geldiği

1 *TBMMZC*, devre 2, cilt 15, s. 5.

Levent Şahverdi Arşivi

görülür.[2] Bu yöndeki girişimlerin kamuoyundan en çok destek bulan ve etkili olanı, 1928'de gayrimüslimleri Türkçe konuşmaya zorlamak için düzenlenmiş olan "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyasıydı.[3]

İşgücünü Türkleştirme ve Türkçe zorunluluğu

1920'lerde dil üzerinden gerçekleştirilen Türkleştirme girişimleri, yabancı ve gayrimüslim işgücünü hedef alan uygulamalar olarak ortaya çıktı. Bu bağlamda, örneğin yabancıların işlettiği, yabancı ve gayrimüslimlerin çalıştırıldığı demiryolları hatlarında, önceleri yabancı ve gayrimüslim çalışanların yerine Müslüman-Türklerin istihdam edilmesiyle işgücü Türkleştirilmeye çalışıldı. Hemen ardından, her türlü yazışmanın Türkçe yapılması zorunluluğunun getirilmesi ile bu işletmelerin daha çok Müslüman-Türk unsuru çalıştırması bir zaruret haline geldi.[4]

Mütareke döneminde işlevsiz kalan bu kanun ve yanı sıra, 1923 yılının ilk aylarında Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey'in bilumum şirketlerde Türkçe kullanılmasına dair kanun teklifi TBMM gündemine geldi.[5] Zamanlaması ve kapsamı itibariyle bu kanun teklifi iktisadi milliyetçiliğin izlerini taşır. Milli Mücadele'nin hemen ertesinde zafer duygusu ile artan milliyetçi tavır, bu tavrın Müslüman-Türkler dışında kalan yabancılara ve gayrimüslimlere karşı düşmanlığa dönüşmesi; silahların susması ile ordudan terhis olacak yedek subayların istihdamı sorunu, yani köylere değil kentlere dönecek olan ve uzun bir süre silâhaltında bulunmuş bu kitlenin geçimlerini sağlayabilecekleri işlere yerleştirilmeleri sorunu, şirketlerde Türkçe kullanılması zorunluluğunun getirilmesi ile bu kitlenin yabancı ve-

2 *TBMMZC*, devre 2, cilt 25, s. 318.

3 Kampanyanın gelişimi için bkz. Bali, 1999, s. 131-148. M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 173-195.

4 Bahaeddin Tevfik, "Anadolu Hattı Güzergâhında Bir Cevelân: Demiryollarımız Nasıl İdâre Ediliyor", *Cumhuriyet*, sayı 19, 25 Mayıs 1340/1924, s. 2.

5 *TBMMZC*, devre 1, cilt 27, s. 360.

Levent Şahverdi Arşivi

ya gayrimüslimlere ait şirketlerde de istihdamlarını sağlayacak, hatta bunu zorlayacak bir etken olarak görülür.[6]

Amasya mebusu Ömer Lutfi.

Ömer Lütfi Bey'in kanun teklifi nedeniyle TBMM'de yapılan görüşmelerde teklifin içeriğinden ziyade, benzer amaçla çıkarılmış olan 23 Mart 1916 tarihli kanunun varlığından dolayı yeni bir kanuna ihtiyaç olup olmadığı tartışıldı. Tramvay ve demiryolu kumpanyalarından verilen örneklerle, yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde Türkçe dışında dillerle düzenlenmiş bilet ve benzeri yazılı evrakın yanı sıra yabancı memurların çalıştırılmasından duyulan rahatsızlık, hatta bazı şikâyetler, Nafia Vekili Muhtar Bey'in bulunduğu oturumda dile getirildi.[7]

Bu türden şikâyetler, TBMM çatısı altında söz konusu kanun teklifinin görüşülmesinden sonra da sürdü. Örneğin Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey TBMM'de, 26 Kasım 1924'te Ayvansaray'da bulunan Şark Değirmencilik Şirketi'nin ve 1 Aralık 1924'te ise hem Şark Değirmecilik Şirketi'nin hem de Bomonti Bira Fabrikası ve İzmir'deki Şark Halı Kumpanyası'nın yazışmalarını Türkçe yapmadıklarını bildirdi ve konuya ilişkin ola-

6 Bu kanaate, kanun teklifine ilişkin esbab-ı mücibe layihasında yer alan şu ifadelerden varmak mümkündür: "Memleketimizin milli ve iktisadi istiklalimizin muhafaza ve idamesi için bu kadar kan ve emek sarf ettik. İktisaden efradı milletimizin yükselmesi için mevcut hallerden biri de lisan meselesidir. Bilumum büyük şirketlerde muamelat-ı dâhiliyenin elsine-i ecnebiye ile cereyan etmekte olması Türk gençlerine bu müessesatın kapılarını kapalı tutmaktadır. Hele gerek İstanbul'un vaziyet-i ahiresi ve gerekse ordunun er geç terhis olunarak ihtiyat zabitlerine iş bulmak meselesi bu keyfiyeti daha da ehemmiyetle piş-i nazara vazetmektedir." Bkz. *TBMMZC*, devre 2, cilt 4, s. 503.

7 *TBMMZC*, devre 2, cilt 4, s. 572-577.

Levent Şahverdi Arşivi

Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi.

rak Ticaret Vekâleti'nin cevap vermesi için sözlü soru önergesi verdi.[8]

Yalnızca TBMM'de mebusların dile getirdikleri veya şikâyet konusu ettikleri uygulamalar değil, basında çıkan haberler dahi ihbar kabul edildi. Örneğin *Vakit* gazetesinde Mehmet Asım'ın, Elektrik Şirketi'nde Türkçe yazılmamış bir makbuzu konu ettiği "Şirketlerde Türkçe" başlıklı yazısı üzerine Nafia Vekâleti, İstanbul Müessesat-ı Nafia Komiserliği'ni konuyu incelemekle görevlendirdi.[9]

Çarşıda, pazarda Türkçe dışında diller yasaklanıyor

Bir yandan hükümetin tek tek şirketler nezdinde Türkçe kullanılmasını zorunlu kılma yönündeki girişimleri,[10] diğer yandan kamuoyunda yabancı sermayeli şirketlerin aksi uygulamalarına dair haber ve tepkilerin artması üzerine, bütün şirketleri Türkçe kullanmaları konusunda uyaran bir hükümet tebliği yayınlandı.[11]

---

8 *TBMMZC*, devre 2, cilt 10, s. 384, 419. BCA, Tarih 26.11.1924, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 6.38..33.

9 Bkz. Mehmet Asım, "Şirketlerde Türkçe", *Vakit*, sayı 2795, 11 Teşrin-i evvel/Ekim 1925, s. 1. BCA, Tarih 14.10.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.24..8.

10 Örneğin Ocak 1924'te, İzmir'de tramvaylardaki her türlü Fransızca yazı ve rakamlar Türkçeye çevrilir. Fransızca olan ilan, bilet ve diğer evrakın da Türkçe basımına geçilir. BCA, Tarih 31.1.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 133.8..8.

11 Bu talep ve duyurular Mehmet Asım'ın şu sözlerinden öğrenilir: "Hükûmet-i milliyemiz lisânı husûsunda ta'kîb ettiği siyâset ma'lûmdur. Bu siyâset, halkın ma'lûmât-ı umûmiye ve resmiyesinde temâs eden ahvâlde Türk-

Levent Şahverdi Arşivi

اتحاد - دكرمنجيلك

SOCIÉTÉ ANONYME OTTOMANE DE MINOTERIE

"L'UNION"

Assemblee Générale Ordinaire

du 30/12 Avril 1916

RAPPORT

DU

CONSEIL D'ADMINISTRATION

ET

RAPPORT DES COMMISSAIRES DES COMPTES

CONSTANTINOPLE

1916

ΤΑΚΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

30/12 Απριλίου 1916.

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

ΚΑΙ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΕΓΚΤΩΝ

1916

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi faaliyetlerde çok dilliliği yansıtan ilginç bir örnek. 1910'da kurulan İttihat Değirmencilik Anonim Şirketi Osmanisi'nin Kanun-i evvel 1330/15 Ocak 1915'den 31 Kanun-i evvel 1331/13 Şubat 1916'ya kadar olan faaliyetlerini ve bilançonu içeren ve Türkçe, Fransızca, Rumca aynı cilt içinde yayınlanmış raporun bu dillere ait bölümlerinin ilk sayfaları.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu tebliğin yanı sıra, örneğin Eylül 1925'te İzmir'de belediyenin bir tebliği ile sokak, meydan, çarşı, pazar ve umuma açık diğer yerlerde satıcı, kayıkçı, arabacı, hamal gibi esnafın Türkçeden başka bir dille satış yapmaları ve bağırmaları yasaklandı. Bütün şirketlerde, fabrika ve dükkânlarda halka verilecek makbuz ve faturanın Türkçe yazılması zorunlu kılındı.[12] Dâhiliye Vekâleti bütün vilayetlerin yanı sıra Ankara ve İstanbul Şehremanetlerine gönderdiği bir tamim ile her türlü satıcı ve esnafın Türkçe dışında bir dille bağırmalarını yasaklandı.[13] Resmi ve özel kurumlara ait telefon santrallerinde çalışan memurelerin telefonlara Türkçe yanıt vermeleri emredildi. Yasağın resmi-özel ayrımı yapılmaksızın bütün kurumlara getirilmesine karşın, yasağa aykırı davranan yalnızca özel kurum sahiplerinin şiddetle cezalandırılacağının belirtilmesi, gerçekte yasağın özel kurumları hedef aldığını düşündürmektedir.[14]

Hükümet ve belediyelerin yanı sıra hiçbir resmi kimliği bulunmayan, yani bu tür bir yasak koyma ve takibini yapma hakkına sahip olmayan kurumların dahi benzer uygulamalara başvurduğu görüldü. Örneğin Bursa Türk Ocağı, halkın Türkçe dışında bir dil ile konuşmasını yasakladı. Aksine davrananların Türk kültürüne uymadığı, buna izin veren otelci ve diğerlerinin şiddetle cezalandırılacağı bildirilen ve açık yerlerde duyurulan tebliğ halkın bir kısmı tarafından da desteklendi.[15]

çe isti'mâlini mecbûrî kılmaktadır. Bu sûretle hem halkın menâfisi, hem de ana dilimizin hâkimiyet-i haysiyetini muhâfaza etmektir. Bunun içindir ki hükûmetimiz tarafından mükerreren ecnebî şirketler nezdinde teşebbüsler yapılmıştır. Şirketlerin halk ve hükûmet ile olan mu'âmelelerinde Türkçe isti'mâl edebilmesi lüzûmu tebliğ edilmiştir." Bkz. Mehmet Asım, "Şirketlerde Türkçe." Söz konusu tebliğin 4 Ocak 1923 tarihli olduğu, Başvekâletin 7 Mart 1926 tarihli Türkiye'de Çalışan Müesseselerde Mecburi Türkçe İstimali Hakkındaki Kanun Layihasında yazılıdır. Bkz. *TBMMZC*, devre 2, cilt 24, s. 17.

12 *Servet-i Fünun*, sayı 1519, 24 Eylül 1341/1925, s. 145.

13 *Cumhuriyet*, sayı 466, 26 Ağustos 1341/1925, s. 3.

14 *Servet-i Fünun*, sayı 1535, 14 Kanun-i sani/Ocak 1926, s. 65.

15 *Servet-i Fünun*, sayı 1509, 16 Temmuz 1341/1925, s. 66.

Levent Şahverdi Arşivi

1927 yılına ait Osmanlıca ve Fransızca antetli bu makbuzun iki dille doldurulduğu görülmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

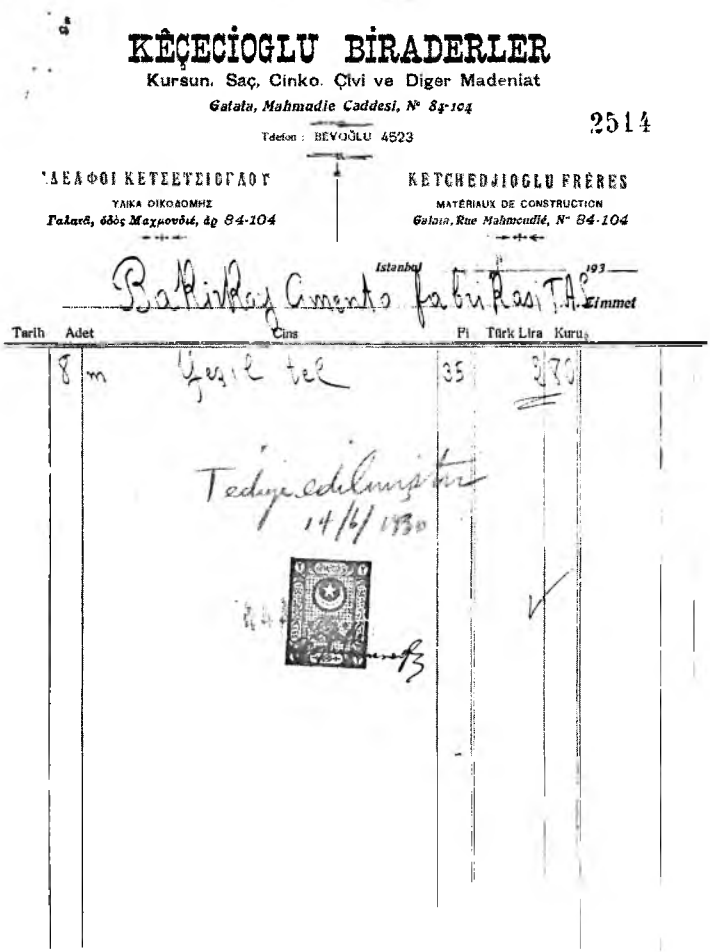
805 sayılı kanun gündeme geliyor

Bu girişimlere karşın, mevcut yasal düzenlemelerin yetersiz kaldığı gerekçesi ile Ticaret Vekâleti tarafından hazırlanan 10 Nisan 1926 tarih ve 805 sayılı İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun, 22 Nisan 1926'da Resmi Ceride'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.[16] Kanun ile tüm şirketlerin ve müesseselerin muhasebe kayıtlarını Türkçe tutmaları, her türlü işlem ve yazışmaları Türkçe yapmaları zorunlu hale getirilir. Yabancı sermayeli şirketlerin Türk uyruklu kişi ve müesseselerle yapacakları yazışmaları ve resmi makamlara ibraz edecekleri muhasebe kayıtlarını Türkçe tutma zorunluluğu doğar. Kanunun ilk kez ihlâli halinde yüz liradan beş yüz liraya kadar, ikinci kez ihlâli halinde ise bu miktarın iki katı para cezası ve bir haftadan bir yıla kadar kapatma ve ticari faaliyetlerden men cezası getirilir. Türkçe dışında herhangi bir dil-

16 Dokuz maddeden oluşan kanunun ilk yedi maddesi şöyledir: Mâdde 1 - Türk tâbi'iyetindeki her nev'i şirket ve mü'esseseler, Türkiye dâhilindeki her nev'î mu'âmele, mukâvele, muhâbere, hesâb ve defterlerini Türkçe tutmağa mecbûrdurlar. Mâdde 2 - Ecnebî şirket ve mü'esseseler için bu mecbûriyet Türk mü'essesâtı ile ve Türkiye teba'asından olan efrâd ile muhâbere, mu'âmele ve temâslarına ve devâ'ir ve me'mûrîn-i Devletten birine ibrâz mecbûriyetinde bulundukları evrâk ve defterlerine hasredilmiştir. Mâdde 3 - İkinci mâddede mezkûr şirket ve mü'esseseler mu'âmelâtında Türkçeden başka bir lisânı dahi ilâveten kullanabilirlerse de asıl olan Türkçe olup Mes'ûl imzâların Türkçe metin zîrine vaz'ı mecbûridir. Bu memnû'iyete rağmen imzâ diğer lisânla yazılmış kısım veya nüshanın altına mevzû' olsa dahi Türkçesi mu'teberdir. Mâdde 4 - Bu kânûnun mevki'-i mer'iyete vaz'ından sonra birinci ve ikinci mâddeler ahkâmına muhâlif olarak tanzîm kılınmış olan evrâk ve vesâ'ik şirket ve mü'esseseler lehine nazar-ı i'tibâra alınmaz. Mâdde 5 - Yukarıdaki mâddeler ahkâmı 1 Kânûn-i sânî 1927 târîhinden i'tibâren tatbîk edilir. Mezkûr müddetin hulûlüne kadar 10 Mart 1332 târîhli kânûnun 1, 2, 3, 4, 5 inci mâddeleri ahkâmı cârîdir. Bu mâddeler 1 Kânûn-i sânî 1927, diğer mâddelerde işbu kânûnun neşri târîhinden i'tibâren mülgâdır. Mâdde 6 - Bu kânûnun hilâfına hareket edenler hakkında âid oldukları vekâletler me'mûrîn-i mahsûsasının tutacakları zabıt varakaları hilâfı sâbit oluncaya kadar mu'teberdir. Mâdde 7 - Bu kânûn hilâfında hareket edenler aleyhine âid olduğu vekâletlerin veya alakadârların mürâca'atı üzerine hükûk-ı âmme da'vâsı ikâme olunur. Bu kânûnun ahkâmına muhâlif hareket edenlerden birinci def'asında 100 liradan 500 liraya kadar ağır cezâ-yı nakdî alınır. Mükerrirlerden iki kat alınmakla berâber ticârethâneleri bir haftadan bir seneye kadar sed ve icrâ-yı ticâret etmeleri men' olunur.

Levent Şahverdi Arşivi

KÊÇECİOGLU BİRADERLER

Kursun, Saç, Cinko, Çivi ve Diger Madeniat

Galata, Mahmadie Caddesi, N° 83-104

Téléfon : BEYOĞLU 4523

2514

ΑΔΕΛΦΟΙ ΚΕΤΣΕΤΖΙΟΓΛΟΥ

ΥΛΙΚΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣ

Γαλατά, όδός Μαχμουδιέ, άρ 84-104

KETCHEDJIOGLU FRÈRES

MATÉRIAUX DE CONSTRUCTION

Galata, Rue Mahmoudié, N° 84-104

Istanbul 193

Bahriye Cimento Fabrikası T.A.Ş. Zimmet

Tarih	Adet	Cins	Fi	Türk Lira	Kuruş
8	m	Çeşit tel	35	3	70

Tediye edilmiştir
14/6/1930

1930 yılına ait bu makbuzun Türkçe, Rumca ve Fransızca antetli olduğu ve Türkçe doldurulduğu görülmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

le düzenlenmiş belgelerin dikkate alınmayacağı kanunda belirtilir.

Rıfat Bali'ye göre, kanunun Türk tebaası gayrimüslimlere uygulanması ile Lozan Antlaşması'nın 39. maddesinde yer alan, "Herhangi bir Türk uyruğunun gerek özel gerekse ticâret ilişkilerinde, dîn, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır" ilkesinin ihlâli söz konusudur.[17]

Beşinci maddesine göre kanun, 1 Ocak 1927 tarihinden itibaren uygulanmaya başlandı. Aynı madde uyarınca, bu tarihe kadar iş dünyasının aşina olduğu, amaç ve kapsam olarak bu kanundan pek farklı olmayan 23 Mart 1916 tarihli kanunun 1, 2, 3, 4 ve 5. maddelerinin uygulanması söz konusu oldu. Ayhan Aktar'a göre, her iki kanunla da yabancıların Türkçe öğrenmesini sağlamak değil, daha çok Müslüman-Türk'ü istihdam etmeleri için yabancı şirketler üzerinde baskı kurmak amaçlanır.[18]

Bu amacın kanunun yayınlanmasından hemen sonra Müslüman-Türk çevrede milliyetçi heyecana neden olduğu görülür. Örneğin İstanbul Elektrik Şirketi'nin Müslüman-Türk çalışanlarından biri olduğu tahmin edilen, işten çıkarılmak korkusuyla açık adını vermeyip Türk Ocaklı A. Avcıoğlu takma ismi ile Başvekil İsmet Paşa'ya 10 Mayıs 1926 tarihli bir mektup gönderen kişi mektubuna, "Şirketlerde bütün mu'âmelâtın Türkçe olması hakkındaki kânûn-ı mübeccel cumhûriyetimizin bütün diğer kânûnları gibi kalbleri Türklük aşkıyla çarpanları çok sevindirdi" sözleriyle başladıktan sonra, gayrimüslimlere ve özellikle Rumlara karşı duyduğu öfkeyi ve düşmanlığı belirtir.[19] Bu düşmanlığın tek nedeni Rumlarla yaşanmış ve henüz sıcak olan sorunlar değildir. Yine mektuptan anlaşıldığına göre, bu düşmanlığın asıl nedeni gayrimüslimlerin Müslüman-Türklerden çok maaş aldıkları ve yabancı uyruklu şirket yöneticilerinin himayesini kazanmış oldukları iddialarıdır. Şirket-

17 Bali, 1999, s. 226-227.

18 Aktar, 2000, s. 117.

19 BCA, Tarih 10.5.1926, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer. No. 117.816..14.

Levent Şahverdi Arşivi

lere yabancı ve gayrimüslim memur alınmamasını, dolayısıyla daha çok Müslüman-Türk unsurun istihdam edilmesini isteyen Türk Ocaklı A. Avcıoğlu'nun mektubunda yer alan, "garîbdir ki Arnavut ve sâ'ir müslüman milliyetlere mensûb me'mûrların nisbeti de Türklerden çok fazladır" ifadesi ise, döneme egemen olan Türk milliyetçiliğinin Müslüman-Türk unsuru, Türk olan Müslümanlar ve Türk olmayan Müslümanlar şeklindeki algılayışının ve Türklüğü ırk kriteri ile tanımlama eğiliminin bir yansımasıdır.

Toplumsal Tarih, sayı 172, 2008, s. 36-40

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Ekonominin Türkleştirilmesi Bağlamında Erken Cumhuriyet Döneminde Bazı Mesleklere Yönelik Düzenlemeler

Mesleklerin Türkleştirilmesi üzerine

11 Haziran 1932 tarihli ve 2007 sayılı Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun ile "Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; mürettiplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalciliği; borsalarda mubayaacılık; devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelumum amelelik; her türlü müesseselerle ticarethane, apartman; han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansiğ ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyunculuğu ve şarkıcılığı, baytarlık ve kimyagerlik" Türk vatandaşı olmayanlar için yasaklanır.[1]

Türkiye'de çalışma ilişkilerinin tarihi bağlamında bu yasayı değerlendiren Ahmet Makal, "milli iktisat anlayışıyla tutarlı" olduğunu belirttiği yasanın çıkartılmasında, 1929 dünya eko-

1 *Düstur*, 3. tertip, cilt 13, s. 519 vd. Kanunla ilgili TBMM'de yapılan görüşmeler için bkz. *TBMMZC*, devre 4, cilt 9, s. 64-68, 125-126.

Levent Şahverdi Arşivi

nomik Krizi ile Türkiye'de artan işsizliğin etkili olduğunu söyler.[2] Yüksel Akkaya bu yasa ile "İşsizlik sorunuyla karşı karşıya olan Türk işçilere yeni iş olanakları yaratılarak işçilerin sempatileri kazanılmaya çalışılırken, aynı zamanda milliyetçileştirmede farklı bir boyutta da olsa yeni bir olanağa, araca kavuşulmuş olunuyordu." değerlendirmesini yapar.[3] M. Çağatay Okutan yasa ile "ekonomik hayatın 'Türkleştirilmesi' çabalarına" devam edildiğini söyler.[4] Akkaya, Türk vatandaşı olmayanların Türkiye'de çalışmasını engelleyen yasanın yalnızca yabancıları hedef almadığını, "asıl hedefin bu yabancı işçiler olmadığını, o güne kadar Türk vatandaşlığına geçmemiş olan azınlıkların da hedef olduğunu" belirtir.[5] İşsiz Türklere iş bulma olanağı yaratan yasa ile "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmemiş olan azınlıklar vatandaşlığa geçmeye ya da Türkiye'yi terk etmeye zorlanır" ifadesini kullanır.[6]

Ayhan Aktar, 2007 sayılı kanun ile kamu dışındaki bazı işlerin gayrimüslimlere kapatıldığını söyler ve yasanın "öncelikle Rum vatandaşlarını ve bunlara ilaveten de mülteci statüsündeki Beyaz Ruslar gibi azınlık gruplarını hedef almıştır." açıklamasını yapar.[7] Rıfat Bali'ye göre "kanundan en çok etkilenenler, serbest meslek sahibi olan veya seyyar satıcılık gibi küçük işlerle meşgul olan yabancı uyruklulardı."[8] Bali, yasa nedeniyle Yunan, Bulgar, İspanyol ve İtalyan asıllı Yahudilerin Türkiye'den ayrıldığını belirtir.[9] Gündüz Ökçün, bu yasa bağlamında 15.000 civarında Macar'ın Türkiye'yi terk ettiğini, 800 ka-

2 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999, s. 344, 348.

3 Yüksel Akkaya, *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler*, İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2010, s.118.

4 M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 220.

5 Akkaya, 2010, s.119.

6 *A.g.e.*, s.128.

7 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 118-125.

8 Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 228.

9 Bali, 1999, s. 229.

Levent Şahverdi Arşivi

dar Beyaz Rus'un işlerini kaybettiklerini, 6.000 Yunan vatandaşı Rum'un Türkiye'den ayrıldıklarını söyler.[10] Soner Çağaptay Amerikan diplomatik kayıtlarına dayanarak 15.000'den fazla kişinin Türkiye'yi terk ettiğini belirtir.[11]

2007 sayılı yasa bu yazının konusu değildir. Bununla birlikte bu bölüme söz konusu yasa ile ilgili değerlendirmeleri özetleyerek başlamanın nedenini açıklamak gerekir. Bu yasanın ekonominin Türkleştirilmesi sürecinde, yani başta gayrimüslim T.C. vatandaşları ve yabancıların ekonomideki etkinliklerini ve oynadıkları rolü Müslüman-Türk unsur lehine azaltmaya yaradığı aşikârdır. Ancak bu yasadan önce, benzer amaçla gündeme gelmiş düzenleme ve uygulamaların, başka bir ifadeyle 1920'lerde işgücüne ve bazı mesleklere yönelik Türkleştirme çabaları olur. 2007 sayılı yasa 1920'lerde başlayan sürecin son halkasıdır. Bu bölümde 2007 sayılı yasadan önce gündeme gelen bu düzenleme ve uygulamalara değinilmektedir.[12]

---

10 A. Gündüz Ökçün, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1998, s. 67.

11 Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 112.

12 Tek parti döneminin izlerini taşıyan 2007 sayılı kanun, 27 Şubat 2003 tarihli ve 4817 sayılı kanunun 35 maddesi ile yürürlükten kaldırılır. Ancak 2007 sayılı kanun dışında başka kanunlardan kaynaklanan yasaklamalar hâlâ sürmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü'nün internet sayfasında yabancılara yasaklanan meslekler başlığı altında şu liste yer alır: 1. 815 sayılı Kabotaj Kanunu uyarınca; kara suları dâhilinde balık, istiridye, midye, sünger, inci, mercan, sedef, kum ve çakıl ihracı, denizde kazaya uğrayan deniz araçları ile terk edilmiş enkazın kaldırılması, dalgıçlık, arayıcılık, kılavuzluk, deniz bakkallığı, deniz araçlarında; kaptanlık, çarkçılık, katiplik, tayfalık, amelelik, iskele rıhtım hamallığı, deniz esnaflığı. 2. 2920 sayılı Sivil Havacılık Kanunu uyarınca; Türkiye sınırları içerisinde hava yolu ile yük ve yolcu taşıma. 3. 3213 sayılı Maden Kanunu uyarınca; maden hakkı. 4. 5680 sayılı Basın Kanunu uyarınca; periyodik yayınlarda mesul müdürlük. 5. 2821 sayılı Sendikalar Kanunu uyarınca; sendika kuruculuğu. 6. 1618 sayılı Seyahat Acentaları ve Seyahat Acentaları Birliği Kanunu uyarınca; seyahat acentelerinde mesul müdürlük. 7. 4458 sayılı Gümrük Kanunu uyarınca; gümrük müşavirliği. 8. 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu uyarınca; kooperatif yönetim kurulu üyeliği. 9. 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun uyarınca; doktorluk, hemşirelik, dişçilik, ebelik, hastabakıcılık. 10. 6197 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun uyarınca; eczacılık. 11. 3958 sayılı Gözlükçülük Hakkında Kanun uyarınca; gözlükçülük. 12. 6343 sayılı Veteriner Hekimleri Birliği ile Odalarının Teşekkül Tarzına ve Göreceği İşlere Dair Kanun uyarınca; vete-

Levent Şahverdi Arşivi

Formel mesleklerin Türkleştirilmesi

18 Mart 1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanunu'nun 4. maddesi, A fıkrasına göre devlet memuru olmak için "Türk olmak" şartı aranır.[13] 14 Temmuz 1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na kadar yürürlükte kalmış bu kanun ile gayrimüslim Türk vatandaşlarına "devlet memuriyetinin yolu kapanmıştır."[14] Yasada geçen "Türk olmak" halinin bu yasanın uygulamasına bakıldığında T.C. vatandaşı olmayı kastetmek olmadığı aşikârdır. Memurin Kanunu gibi T.C. vatandaşı gayrimüslimleri dışlayan bir diğer yasal düzenleme ise 3 Mart 1926 tarihli ve 766 sayılı Hâkimler Kanunu'dur.[15] Bu kanunun 2. maddesinin 1. fıkrasında "Hâkimlik sınıfına girebilmek için" yani hâkim olmanın önkoşulları arasında "Türk olmak" yer alır.

Devlet memuriyeti gibi "stratejik" pozisyonlardan uzak tutulan T.C. vatandaşı gayrimüslimlerin, diğer mesleklerde de istihdamı gittikçe zorlaşır. Ancak devlet memuriyeti dışındaki istihdam alanlarında asıl güçlüğü yaşayanlar, T.C. vatandaşı olmayan gayrimüslimlerdir. İmparatorluk döneminin bakiyesi olan bu kesimin istihdamı ve çeşitli meslekleri icra etmelerini engelleyen yasal düzenlemeler, 2007 sayılı yasadan önce 1920'lerin ikinci yarısında ortaya çıkar. Örneğin 3 Nisan 1924 tarihli ve 460 sayılı Muhamat Kanunu'nun 2. maddesine göre avukat ol-

---

rinerlik. 13. 2219 sayılı Hususî Hastaneler Kanunu uyarınca; özel hastanelerde sorumlu müdürlük. 14. 2802 sayılı Hâkimler ve Savcılar Kanunu uyarınca; hakimlik ve savcılık. 15. 1136 sayılı Avukatlık Kanunu uyarınca; avukatlık. 16. 1512 sayılı Noterlik Kanunu uyarınca; noterlik. 17. 2495 sayılı Bazı Kurum ve Kuruluşların Korunması ve Güvenliklerinin Sağlanması Hakkında Kanun uyarınca; özel veya kamu kuruluşlarında güvenlik görevliliği. Bkz: http://www.egm.gov.tr/hizmet/yabancilar_calisma.asp Erişim tarihi: 27 Mart 2011.

13 *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 7, s. 1065 vd.

14 Aktar, 2000, s. 118-125. Bir başka çalışmasında Ayhan Aktar "Osmanlı modernite anlayışının aksine, yeni kurulmuş olan Cumhuriyet bir anlamda zımnen gayrimüslimleri 'güvenilmez unsurlar' ilan etmiş ve kamu istihdamından uzak tutmuştur," demektedir. Bkz. Ayhan Aktar, "Türkiye'de Gayrimüslimler: 'Kağıt Üzerinde' Vatandaşlar", *Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık*, yay. haz. E. Fuat Keyman, İstanbul Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2008, s. 111.

15 *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 7, s. 1000 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

mak için aranan koşullar arasında "Türkiyeli olmak" ifadesi yer alır.[16] 24 Ocak 1927 tarihli ve 964 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun'un 1. maddesinde de Türkiye'de eczane açabilmek için "Türk bulunmak" şartı aranır.[17] 11 Nisan 1928 tarihli ve 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun'un 1. maddesinde tabip olmak için aranan koşullar arasında "Türk bulunmak" yer alır.[18] Aynı yasanın 30. maddesinde "diş tabibi unvanı taşıyabilmek için Türk olmak" ifadesi bulunur. 47. maddede de ebe olmanın koşulları sıralanırken "Türk olmak" vurgusu yapılır. 63. maddede hastabakıcı olmak için "Türk olmak" koşulunun arandığı görülür.

16 *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 5, s. 384 vd.

17 *Düstur*, 3. tertip, 2. b., cilt 8, s. 68 vd. İşgücünün Türkleştirilmesi girişimlerinde rol oynayan unsurlardan biri olan "güvensizlik psikozu"nun, örneğin eczacılık mesleğinin Türkleştirilmesi sürecinde de rol oynadığı söylenebilir. Hatta bu etkenin Osmanlı Devleti zamanında ortaya çıktığını Eşref Albatı'nın konuya ilişkin olarak hatıralarında naklettikleri düşündürmektedir. Albatı, hatıralarında şunları anlatır: "Yunan harbine 'Alasonya harbi' adı verilmiş, başkumandanlığına da merhum Ahmet Eyüp Paşa tayin edilmişti. Muharebe esnasında bir Yunan esirinin üzerinde çıkan bir mektup, Ahmet Eyüp Paşa'yı fena halde müteessir etmişti. Bu mektubu İstanbullu bir Rum eczacı, Yunan hükümetine yazıyordu. Yunan harbi başlayınca Yunanistan'daki Yunanlılar, maalesef İstanbul Rumlarını da kendi vatandaşları ve millettaşları zannediyorlar, onları da Türklerle giriştikleri bütün harplere iştirake davet ediyorlardı, bunlar arasında bir Rum eczacıya da şu şekilde bir mektup yazmışlardı. 'Biz Türklerle bir harbe giriştik. Siz Rum kardeşlerimizi de silâhaltına davet ediyoruz. Derhal kıtanıza iltihak ediniz!' diye yazmışlardı. İstanbullu Rum eczacı da Yunan hükümetine şu mektubu yazmıştı: 'Beni Yunan ordusuna asker olmağa davet ediyorsunuz, ben oraya gelsem, beni ancak bir nefer yaparak öne süreceksiniz! Hâlbuki benim Türk ordusunda vazifem çok büyük ve mühimdir. Türklerle silahımla harp etsem, ancak bir iki Türkü öldürebilirim, fakat ben burada bir eczacıyım, istediğim en kıymetli adamları öldürerek, yunan milletine hizmet etmeteyim, beni cepheye çağırmayın ben zabit ve askerleri zehirlemekte devam edeyim! ..' diye hıyanetini itiraf eden bir mektubu yazabilecek cesaretini göstermişti. Bu mektubu ele geçiren Ahmet Eyüp Paşa fena halde sarsılmış ve teessürünü yenemeyerek Sultan Abdülhamit'e bir layiha hazırlayarak, bu mektubu da aynen göndermişti. Abdülhamit bu mektubu okuduğu zaman, gözlerini açmış tekrar tekrar okuyarak, fena halde müteessir olmuştu. Derhal Sultan Abdülhamit bir hatt-ı hümayun hazırlayarak, ordu-i hümayununu gayrimüslim eczacılardan kurtararak, Müslüman Türk eczacılar yetiştirmek üzere bir eczacı mektebinin açılmasını ferman etmişti... İlk defa Türkiye'de eczacı olarak bu mektepten yetiştirilerek Hıristiyanların elinden bu sanat alınmıştı." Bkz. *Eşref Albatı Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945, s. 16-17.

18 *Düstur*, 3. tertip, cilt 9, s. 253 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

İnformal mesleklerin ve küçük sanatların Türkleştirilmesi

Mübadele nedeniyle önemli miktarda gayrimüslim nüfusun Türkiye'yi terk etmesi, bazı mesleklerde ve zanaatlarda işgücü kaybına neden olur. Bu yüzden mübadele sürecinde, iskân edilecekleri yerlerde mübadiller henüz gelmeden mübadiller arasında zanaatkârların bulunması yönünde talepler olur.[19] Aynı dönemde mübadiller dışından da zanaatkârlara duyulan ihtiyacı yerel basında çıkan haberlerden öğrenmek mümkündür.[20] Yalnızca çeşitli zanaatlarda değil, tarım kesiminde de işgücü açığı ile karşılaşıldığı, bu nedenle örneğin hasat mevsiminde asker-işçilerden yararlanmanın düşünüldüğü bilinir.[21] Özellikle hizmet sektöründe işgücü açığını kapamak için başvurulan kaynaklardan birinin barış sağlandıktan sonra ihtiyat zabitleri olduğu anlaşılır.[22] Yine bu dönemde İktisat Vekâleti işsizlere iş, işverenlere işçi bulmak üzere girişimde bulunur.[23]

---

19 Bu bağlamda 1924'te Keskin'den gelen talepler durumun vahameti açısından dikkat çekicidir: "Keskin'e gönderilecek muhâcirlerin bi'l-hassa kasabada iskân olunacak kısmını muhtelif sanâyi' erbâbından ve köylere gönderilecek kısmını da tütüncüler arasından seçip göndermek gelecek zavallılar için de, buradaki ahâlî-i asliye için de, bir hayât memât mes'elesidir. Çünkü mübâdele burada bir tek san'atkâr bırakmıyor. Yarın şu memlekette ne çiftçinin sabanını yapacak demirci ne yıkılan bir duvarı yapacak bir duvarcı hatta lehimci bir tenekeci bulunamayacaktır." *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi*, haz. Bayram Sakallı, Ankara: T.C. Kırıkkale Valiliği Yayını, 1999, s. 117.

20 "İşçi Aranıyor. Vilâyette kütübhâne, mekteb, hastahâne, köprü vesâire inşâ'atı vardır. Kısmen başlanmış olan bu inşâ'at için taşçı ustalarına ihtiyâc bulunduğundan bu gibi usta ve kalfaların vilâyetimize geldikleri takdîrde faydalı iş bulacakları i'lân olunur." *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (II)*, yay. haz. Abdulkadir Ozulu, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 1562.

21 "İ'âşeleri çiftlik ashâbı ve zürrâ'a tarafından te'mîn edilmek üzere hasat münâsebetiyle ameleye muhtâc olan köylülere çiftlik ashâbına asker amele verilmesi takarrür etmiş, ne mikdâr ameleye ihtiyâc bulunduğu îcâb edenlerden su'âl edilmiştir." *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (I)*, s. 565.

22 "Dersa'âdet vilâyeti ecnebî şirketlerine elli ihtiyât zâbitinin isimlerini hâvi bir liste tevdî' ve bunların istihdâmını taleb etmiştir." *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (II)*, s. 1242.

23 "İktisâd Vekâlet-i Âliyesinden: Fabrika, ticârethâne, çiftlik ashâbı ve şirket ve banka gibi mü'essesât ve idâre-i husûsiyeler tarafından muhtâc bulundukları ehl-i me'mûrîn ve müstahdemînin tedâriki husûsunda vekâletimize mürâca'at

Levent Şahverdi Arşivi

Bunların yanı sıra özellikle yabancıların ve gayrimüslimlerin işlerine son verilmesi yönündeki girişimler yüzünden bazı meslekler ve zanaatlarda yaşanan işgücü kaybı, geçici bazı uygulamalar ve çeşitli mesleklerde Türklerin yetişmesini hızlandıracak önlemleri gündeme getirilir. Bu mesleklerden biri de balıkçılıktır.[24] Balıkçılık ve denizcilik ile ilgili alanlarda gereken nitelikli işgücünün temini için 28 Mayıs 1924 tarihli kararname ile mübadeleye tabi olmayan İstanbul Rumlarına ve Lozan Antlaşması ile İtalya'ya bırakılmış olan Ege adalarından gelecek "Mütehassıs Rumlara" kapı açılır. Ancak söz konusu kararnamede Anadolu kökenli olmaları istenen Rumların şüpheli kişilerden olmamaları, aileleri ile gelmemeleri, yani yerleşmemek kaydıyla geçici olarak Türkiye'ye gelmeleri şartının aranması dikkat çekicidir.[25] Bu kişilerin Türkiye'de çalışmaları için söz konusu koşullara ilave olarak meslek öğretmek üzere yan-

eksik olmadığından, san'at, ticâret, zirâ'at ve sâir müstahsil mesleklere mensûb fen adamlarından boşta olup da iş arayanların iş sâhibleri tarafından müräca'at vukû' buldukça yerleştirilmeleri maksadını istihdâf eden vekâletimiz bu gibi erbâb-ı mesâ'inin isim ve künyelerini, adreslerini, derece-i tahsîl ve kâbiliyetlerini bilmek arzusundadır. Livâ dâhilinde bulunan emsâli mesâ'i erbâbının müräca'atları i'lân olunur." *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (I)*, s. 919.

24 Balıkçılığın önemli bir iş olduğu Gelibolu'da, Rum balıkçıların mübadele ile ayrılmasından sonra balıkçılığın gerilediği resmî kaynaklarda ifade edilir. Türklerin balıkçılıkta daha etkin olmalarının önündeki engeller ve bunların aşılmasına dair önerileri ifade etmek maksadıyla 1926'da İstanbul Ticaret-i Bahriye Müdürlüğü tarafından yayınlanmış kitapta şu ifadeler yer alır: "Gelibolu balıkçıları ekseriyetle fakirdir. Dalyan sâhibleri de amele gibi sermâyeden mahrûmdur. İşlerini tedvîr için ağır fâ'izli murâbahacı Yahudi sermâyedârların haracgüzârlarıdır... Vaktiyle Rumlar tarafından idâre edilen konserve fabrikalarında mebzûl mikdârda sardalya, kefal, lüfer ve emsâli balıkların konserve ve tuzlamaları yapılmakta ve bi't-tâbi'i sâhibleri için mükemmel kazanç menbâları te'mîn eylemekte idi... Gelibolu'da ticâret-i bahriye Musevilerin elindedir. Türkleri ticârete sevk-i i'mâle zarûridir... Balıkçılık, dalyancılık ve diğer mensûbîn-i bahriyeye yardım edebilmek üzere bir kredi mü'essesesi ihdâsı sûretiyle esnâf-ı bahriye Yahudi ihtikâr ağından kurtarılmalı..." sözleri bu iş kolunda Türkleştirmeye dair niyetleri ortaya koymasının yanı sıra 1934'te yaşanan Trakya Olayları'ndan önce bölgenin bir parçası olan ve bu olayların da yaşandığı Gelibolu'da Yahudi varlığının neden olduğu rahatsızlığı yansıtması açısından dikkat çekicidir. Bkz. *Yıllık Türk Deniz Ticareti*, yıl 1, sayı 1, 1926, s. 155-156.

25 BCA, Tarih 28.5.1924, Fon Kodu 30..18.1.1, Yer No. 9.27..15. Bu belge daha önce şu çalışma içinde de yayınlanmıştır: Leyla Kaplan, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Hükümetin Milli Ekonomi Oluşturma Girişimlerine Bir Örnek", *Atatürk Yolu*, cilt 6, sayı 22, 1998, s. 163.

Levent Şahverdi Arşivi

larına Türkleri almaları istenir.[26]

Yalnızca yabancıların ve gayrimüslimlerin işlerine son verilmesi paralelinde değil, tıpkı Mersin Limanı'nda faaliyet gösteren Arapların etkinliğinden duyulan rahatsızlık gibi nedenler de yine denizcilik sahasında Müslüman-Türk unsurun öne çıkmasında rol oynar.[27]

Türklerin istihdamının yaygınlaşması isteği, bazı mesleklere ilişkin eğitimin gelişmesine neden olur. Örneğin demiryolları alanında mühendis açığını kapamak için bir yandan Macaristan'dan mühendis getirilirken diğer yandan ikinci mühendis mektebini açma kararı gündeme gelir.[28] Bu bağlamda 1924'te Zonguldak'ta Maden Mühendis Mektebi kurulur.[29] Türkiye'-

26 Ali Cenani, "Seyâhat Hâtıraları II: Sâhil-i Anadolu'nun İktisâdî Vaz'iyetine Dâir Notlar", *Ayın Tarihi*, cilt 7, sayı 22, 1926, s. 922. Yabancıların istihdamını tedricen sağlayacak, yerine adam yetiştirme usulü 1930'larda devletçi sanayileşme projelerinin gereksinim duyduğu işgücünü yaratmak için 27 Kanun-i evvel 1937 tarihli ve 3293 sayılı Sınaî Müesseselerde Sigorta Şirketlerinde Kullanılan Ecnebilere Mukabil Türk Memur ve Mütehassıs Yetiştirilmesi Hakkında Kanun ile desteklenir ve alanı genişletilir.

27 Hükümet gücünün yettiği yerde yabancı sermayeyi ikame edecek girişimlerde bulunur. Örneğin bunu dış ticaret açısından kilit rol oynayan liman işletmeciliğinde uygular. İstanbul ve İzmir gibi önemli liman kentlerinde liman hizmetleri tekelini alan milli şirketler kurulur. Mersin'de de benzer amaçlı bir şirket kurulur. Hatta dönemin Ticaret Vekili Ali Cenani Bey Arapların elinde olduğunu söylediği Mersin'de kurulan Liman Şirketi'nin kuruluşu hakkında "Limân mu'âmelâtı kâmilen gayr-ı Türklerin elindedir... Yeni teşkîl ettiğimiz limân inhisârı şirketi gerek patron gerek amele bütün gayr-ı Türkleri limândan uzaklaştırmağa çalışacaktır. Bu şirket fa'âliyete başladıktan sonra limânda çalışmak üzere Karadeniz sâhilinden Türk kayıkçıları celb edecektir. Ticâret-i Bahriye Müdîriyetinin teşebbüsü ile şimdiden sekiz hâne celb edilmiş ve yerleştirilmiştir. Fakat bunların te'sîri pek cüz'î olacaktır. Mersin'e lâ-ekal bin hâne Türk getirmek lâzımdır." açıklamasını yapar. Bu sözler Türkleştirmenin yetkili bir ağızdan dile getirilmesi açısından ayrıca önem taşır. Bkz. Ali Cenani, "Seyâhat Hâtıraları II: Sâhil-i Anadolu'nun İktisâdî Vaz'iyetine Dâir Notlar", s. 916-917. İstanbul Liman Şirketi için bkz. Fatma Yalçın, *Erken Cumhuriyet Döneminde Milli İktisat Politikası ve Bir Örnek Girişim: İstanbul Liman Şirketi*, Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanmış Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: 2009.

28 "Nâfi'a Müsteşârının Beyânâtı: Memleketimizde Mühendis Buhrânı Var!", *Cumhuriyet*, sayı 25, 31 Mayıs 1924, s. 3.

29 Bu okul için bkz. Emre Dölen, "Zonguldak Maden Mühendis Mekteb-i Alisi (1924-1931)", *Kent Tarihi '05 Bienali Bildiriler Kitabı*, yay. haz. Kürşat Coşkun-Ahmet Öztürk, Zonguldak: Zonguldak Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2006, s. 21-31. Aynı kitap içinde Ekrem Murat Zaman, "Zonguldak Kömür

Levent Şahverdi Arşivi

nin ikinci, Anadolu'da ise kurulan ilk mühendis mektebi olan okulun Osmanlı Devleti zamanında ve erken Cumhuriyet yıllarında yabancı sermayenin etkin olduğu bölgede mühendislik gibi önemli bir mesleğin Türkleştirilmesi ile ilgisi olduğu açıktır. Bu ilgiyi TBMM'de 1927 yılı Bütçe Kanunu görüşmeleri sırasında 16 Nisan 1927'de Ticaret vekili Rahmi (Köken) Bey kürsüden yaptığı konuşma sırasında "Bu mektebin talebeleri yetiştikçe bugün ma'denlerimizde çalışan ecnebî anâsır yerine tabî'atıyla Türk mühendisleri kâ'im olacak ve tabî'i nisbette istifâdemiz yükselecektir." ifadesiyle dile getirir.[30] Türklerin kısa zamanda bu alanda egemen hale geldikleri 22 Nisan 1928'de TBMM'de Nafia Vekaleti bütçesi görüşülürken Eskişehir Mebusu Emin (Sazak) Bey'in "Bugün memlekette ecnebîlere verildiği hâlde bütün işi yapanların yüzde doksan beşi Türk'tür. Mühendisi ile sermühendisi ile, işçisi ile müte'ahhidi ile Türk'tür" ifadesi ortaya koyar.[31]

Ticaret Vekili Ali Cenani.

Formel mesleklerin yanı sıra birçok informel mesleğin ve küçük sanatın T.C. vatandaşı olmayan gayrimüslimlerce icra edilmesi, 2007 sayılı yasadan önce 1920'lerde herhangi bir yasal dayanak olmaksızın engellenir.

1925'te Dahiliye Vekaleti'nin bir tebliği ile "deniz ameleliği, kayıkçılık, balıkçılık, ayak satıcılığı, işportacılık, kundu-

---

Havzası'nda Madencilik Eğitimi ve Maden Mektebi", s. 33-49. Bektaş Açıkgöz-Mustafa Yüce-Bekir Keskin, "Atatürk ve Zonguldak'ta Yükseköğretim", s. 51-55. Nermin Fenmen, "Refik Fenmen: Mühendisliği ve Eğitimciliği ile Örnek Bir Fen Adamı", *Mühendislik Mimarlık Öyküleri-2*, Ankara: TMMOB Yayınları, 2006, s. 49-59.

30 *TBMMZC*, devre 2, cilt 31, s. 167.

31 *TBMMZC*, devre 3, cilt 3, s. 221.

Levent Şahverdi Arşivi

Ticaret Vekili Rahmi Köken.

ra boyacılığı, mağaza bekçiliği ile arabacılık ve mümessel şehr vesâ'it-i nakliye işlerinin ve ihtisâsa ta'alluku hasebiyle metrotellik, ve baş garsonluk müstesnâ olmak üzere ale'l-umûm garsonluk, otel, apartman ve hân ve bu gibi mebânî-i cesîme ile banka ve sigorta ve vapur kumpanyaları dâireleri gibi vesâ'itte odabaşılık ve odacılık ile dişçilik ve idâre-i sâbıkadan müdîr olup Lozan mu'âhedenâmesi mûcibince icrâ-i san'at eden mahdûd ve me'zûn etibbâ-i ecnebiyeden mâ'adâ tabiblik, baytarlık, avukatlık gibi hidmetler" Türk tebaası dışında kalanlara yasaklanır.[32] Bu mesleklere liman kaptanlığı ve makinistliği de eklenir.[33] Bu yasağın takibini İstanbul'da Ticaret Müdürlüğü üstlenir. Konuya kamuoyunun ilgisini basına yansıyan haberler ortaya koyar. Ancak bu kararın uygulamasının bütün yabancıların topyekûn işten çıkarılması şeklinde olmadığı görülür. Örneğin Türk olmayan garsonların derhal işten çıkarılmaları istenmesine karşın,[34] ancak yerlerine istihdam edilecek Türk garsonların temini ile, örneğin "Türk teba'ası garson tedârik edildiği cihetle Beyoğlu'nun bütün barlarında çalışan ecnebî ve Yunan tâbi'iyetini hâ'iz garsonların zâbıtaca vazîfelerine nihâyet verdirilmiştir."[35]

1920'lerin ikinci yarısında Türkiye'de gündeme gelen bu en-

32 *Servet-i Fünun*, sayı 56-1530, 10 Kanun-i evvel/Aralık 1341/1925, s. 25. "Ufak San'atlar: Ecnebî Teba'ası Ticâret ve San'attan Men' Ediliyor", *Cumhuriyet*, sayı 610, 18 Kanun-i sani/Ocak 1926, s. 2.

33 "Ecnebi Şöför Olamayacak", *Cumhuriyet*, sayı 624, 1 Şubat 1926, s. 2.

34 "Ecnebi Garsonlar Çalışamayacak", *Cumhuriyet*, sayı, 619, 27 Kanun-i sani/Ocak 1926, s. 3. *Servet-i Fünûn*, sayı 63-1537, 28 Kanun-i sani/Ocak 1926, s. 81.

35 *Servet-i Fünûn*, sayı 68-1542, 4 Mart 1926, s. 121.

Levent Şahverdi Arşivi

gelleme girişimleri "Bütün memleketlerde ufak san'atlar yerli teba'aya hasredildiği hâlde bizde hâricten gelen ecnebî işsizler bunlara vaz'-ı yed etmekte ve teba'amız işsiz kalmakta idi." açıklamasında olduğu gibi kamuoyunun duyarlı olduğu işsizlik sorunu ile gerekçelendirilir.[36] Bu bağlamda Mart 1926'da bir kararname çıkarılır. Kararnamede Türkiye'de iş yapan yabancı şirketlerin yüksek ücretlerle yabancı usta ve işçi çalıştırmayı, uzman olmayı gerektirmeyen işlerde bile yabancıları çalıştırmayı tercih ettikleri "Türk usta ve amelesinden mühim bir kısmının işsiz kaldığı anlaşıldığından" konunun araştırılması için Dâhiliye, Ticaret, Nafıa, Maliye, Müdafaa-i milliye Vekâletleri ve Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi'nden temsilcilerin yer alacağı bir komisyonunu kurulmasına ve bu komisyonun başvekâlete sunulmak üzere bir rapor hazırlanmasına karar verilir.[37]

Sonuç

Yukarıda yer alan sınırlı örnekler erken Cumhuriyet yıllarında ortak paydası dindaşlık, yani İslam dininden olmak olan Türk milliyetçiliğinin etkisi ile ekonomide yerli gayrimüslimlerin ve yabancıların istihdamı ve serbest meslekleri icra etmelerine karşı bu alanda bir dönüm noktası olan 1932'de çıkarılan 2007 sayılı kanundan daha önce engeller getirildiğini gösterir.

Hemen her meslek ve işte yabancıların istihdamını engelleyen adımlar, yerli işgücünün yetersiz kaldığı işlerde yavaşlar. Başka bir deyişle bu engellerin zaman zaman yine ekonomik çıkarlar nedeniyle esnetildiği örneklerden anlaşılır. Yabancı vurgusunun öne çıkması anayasaya göre eşit yurttaşlar olan gayrimüslim azınlıklara karşı açıkça ayrımcı bir politika izlemenin mümkün olmamasından kaynaklanır. Kaldı ki; Türkiye'de istihdamları ve çeşitli meslekleri yapmaları engellenen yabancıların içinde T.C. vatandaşı olmayan, ancak uzun süreden beri Türkiye'de ikamet eden Yunanistan vatandaşları ve Beyaz Rusları yakından etkiler. Bu yasakların muhatapları kamuoyunda

36 *Servet-i Fünûn*, sayı 62-1536, 21 Kanun-i sani/Ocak 1926, s. 74.

37 BCA, Tarih 21.3.1926, Fon Kodu 30..18.1.1, Yer No. 18.21..6.

Levent Şahverdi Arşivi

yalnızca "yabancı" ifadesi ile değil "Türk olmayan" sözüyle de ifade edilirler. Türk olmanın veya olmamanın T.C. vatandaşı olma veya olmama biçiminde anlaşılması yanı sıra T.C. vatandaşı gayrimüslimleri de vurgulamak üzere kullanılan bir ifade olduğu ise aşikârdır. Bu nedenle 1920'lerde yabancıları hedef alan engellemelerin, 1930'larda daha sert bir biçimde kendini gösteren ekonomiyi Türkleştirme uygulamalarına kamuoyunu hazırlayan bir etki yaptığını, dolayısıyla 2007 sayılı kanundan önce gündeme gelen benzer amaçlı uygulamaların 2007 sayılı kanunun temsil ettiği anlayışın kamuoyunda daha kolay kabul görmesini sağladığı söylenebilir. İlerleyen yıllarda ise işsizlik gibi iktisadi gerekçeler dışında bahanelerle yabancı-gayrimüslim ayrımı yapmaksızın Müslüman-Türk unsur dışında kalanlar toptan dışlanır ve tabii T.C. vatandaşı olan gayrimüslimler de ekonomide etkisizleştirilmeye çalışılır.[38]

Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, sayı 12, 2011, s. 141-152

38 Örneğin 1938 yılı Eylül ayında Denizbank'a bağlı Çanakkale kılavuz şefinin bağlı olduğu müdürlüğe yazdığı raporda yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: "1940 senesi nihayetine kadar Çanakkale vilayet merkezinin tamamen askerleştirilerek şehrin 'Askeri şehir' olarak ilanı ve vilayet merkezinin Biga'ya nakli Cumhuriyet Hükümetince karar altına alınmıştır. Bu karar, şehirde mütemekkin olan ecnebi tebaanın ve hatta büyük bir kesafet teşkil eden Türkiye tabiiyetindeki Yahudilerin Çanakkale'den çıkarılarak Boğazın müdafaa tertibatı hakkında harice ifşaatta bulunacak casusluk teşkilatının kökünü kazımağa matuftur. Bu karar meriyete girince şehirdeki Yahudilerle beraber diğer ecnebiler de şehri terk etmek mecburiyetinde kalacaklar ve İstanbul'daki deniz acentelerinin vekaletini ifa eden yabancı tebaaların da vücudu ortadan kalkmış bulunacaktır. Çanakkale'de gemi acenteliği yapan dört kişi vardır: İngiliz Witoll, Yunanlı Hiristidi, İtalyan konsolosu Mr. Achil, Denizyolları acentesi Mehmet Ali... üç ecnebinin denize çıkmaları hükümetçe menedilmiş olduğundan bu üç kişi işlerini bir parça ecnebi lisanı konuşabilen yerli sandalcılara gördürtmektedirler... 1940 senesinin inkızasına henüz iki seneden fazla bir zaman varken daha şimdiden Çanakkale'de umumi bir deniz acenteliği açmak üzere İstanbul'daki ecnebi acentelerle birer ikişer mukaveleye girişilmesinin Umum Müdürlüğe teklifine delalet buyurmanızı memleketimizin menfaati namına rica ederim... kılavuzluk hasılatının da artması ve bu sebeple birkaç vatandaşın daha geçinmesinin de ihtimali memul olabilir."

Levent Şahverdi Arşivi

I. ARŞİV BELGELERİ

A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri

BCA, Tarih 14.10.1923, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 6.31..35.
BCA, Tarih 11.11.1923, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 136.25..3.
BCA, Tarih 20.111923, Fon Kodu, 30..10.0.0, Yer No. 6.32..25.
BCA, Tarih 26.11.1923, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 88.16..5.
BCA, Tarih 19.1.1924, Fon Kodu 272..0.0.11, Yer No. 17.72..12.
BCA, Tarih 31.1.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 133.8..8.
BCA, Tarih 16.2.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.71..4.
BCA, Tarih 9.3.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 124.4..1.
BCA, Tarih 19.4.1924, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 6.37..27.
BCA, Tarih 27.4.1924, Fon Kodu 272..0.0.79, Yer No. 72.2.27.
BCA, Tarih 28.5.1924, Fon Kodu 30..18.1.1, Yer No. 9.27..15.
BCA, Tarih 3.6.1924, Fon Kodu 272..0.0.11, Yer No. 18.85..14.
BCA, Tarih 18.6.1924, Fon Kodu 272..0.0.12, Yer No. 45.73..10.
BCA, Tarih 7.9.1924, Fon Kodu, 230..0.0.0, Yer No. 27.21..8.
BCA, Tarih 7.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 27.21..11.
BCA, Tarih 14.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..10.
BCA, Tarih 18.10.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 88.17..2.
BCA, Tarih 26.11.1924, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 6.38..33.
BCA, Tarih 13.12.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..12.
BCA, Tarih 28.12.1924, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.28..13.
BCA, Tarih 12.2.1925, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer No. 154.87..5.

Levent Şahverdi Arşivi

BCA, Tarih 3.3.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.22..7.
BCA, Tarih 18.6.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.71..9.
BCA, Tarih 1.7.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.18..9.
BCA, Tarih 22.7.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.18..9.
BCA, Tarih 14.10.1925, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.24..8.
BCA, Tarih 14.2.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 66.30..4.
BCA, Tarih 17.2.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 28.24..16.
BCA, Tarih 6.3.1926, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.19..2.
BCA, Tarih 21.3.1926, Fon Kodu 30..18.1.1, Yer No. 18.21..6.
BCA, Tarih 10.5.1926, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer. No. 117.816..14.
BCA, Tarih 9.5.1927, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.75..1.
BCA, Tarih 30.11.1927, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 82.75..10.
BCA, Tarih 14.1.1928, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 89.21..9.
BCA, Tarih 27.9.1928, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 90.22..4.
BCA, Tarih 24.12.1928, Fon Kodu 230..0.0.0, Yer No. 135.23..3.
BCA, Tarih 8.5.1929, Fon Kodu 30..18.1.2, Yer No. 3.29..3.

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
BOA, DUİT, 15/2-20.

C. Osmanlı Bankası Arşivi
OBA, CD-ST 004, Maliye Vekâletine Gönderilen Yazı, 10 Mart 1924.
OBA, CD-ST 003, Paris Komitesinden Steeg'e, 26 Mart 1924.
OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 9 Nisan 1924.
OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 24 Nisan 1924.
OBA, CD-ST 003, Paris Komitesinden Steeg'e, 3 Mayıs 1924.
OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 10 Mayıs 1924.
OBA, CD-ST 003, Paris Komitesinden Steeg'e, 13 Haziran 1924.
OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris Komitesine, 18 Haziran 1924.
OBA, CA-PV 007, İdare Heyeti Toplantı Tutanağı, 6 Ağustos 1930.
OBA, CA-PV 007, İdare Heyeti Toplantı Tutanağı, 4 Eylül 1930.

D. Public Record Office
PRO, FO, 371/E1186/373/44, Londra'da J.E. Kingsbury'den İngiliz Dışişlerine gönderilen 18 Şubat 1926 tarihli mektup.
PRO, FO, 371/E1807/373/44. 23 Şubat 1926 tarihli rapor.
PRO, FO, 371/E3016/373/44. İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'dan Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e gönderilen 9 Mayıs 1926 tarihli rapor.

Levent Şahverdi Arşivi

II. BASILI BELGELER

A. Yasa, Tüzük, Meclis Zabıtları

Düstur

Takvim-i Vekayi

TBMMGCZ

TBMMZC

B. Rapor, nizamname, risale vs.

Kânûn Hâkimiyeti Mebnâ-i Cumhûriyettir. İstanbul Barosu'ndan Terkîn-i Kayıtlarına Karâr Verilen Ba'zı Muhâmîlerin Meclis-i Milliye Takdîm Eyledikleri İstid'ânâme ve Merbûtu Lâyiha, İstanbul: Vatan Matba'ası, 1340/1924.

Millî Türk Ticâret Birliği Nizâmnâme-i Esâsîsi, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1338/1922.

[Şanda], H. Avni, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına Ait Umumi Rapor,* İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1934.

C. İstatistikler

1927 Senesi Sanayi Tahriri Neticeleri, İstanbul: T.C. Başvekâlet Merkez İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi Yayını, 1928.

Tökin, İsmail Hüsrev, *Rakamlarla Türkiye,* cilt 2, Ankara: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, 1949.

D. Salnameler

Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene [1]340-[1]341 Nüshası/Annuaire Commercial Turc 1924-1925, [İstanbul]: Matbaa-i Ebuziya, [1]340-[1]341/1924-1925.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927. Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından.

Türkiye Salnamesi 1928/Annuaire De Turquie Pour Le Commerce et L'Industrie Turque 1928, [İstanbul]: Hüsn-i Tabiat Matbaası.

Yıllık Türk Deniz Ticareti, yıl 1, sayı 1, 1926.

III. DERGİLER-GAZETELER-ANSİKLOPEDİLER

A. Dergiler

Askeri Tarih Bülteni

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu Dergisi

AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

AÜSBF Basın-Yayın Yüksek Okulu Yıllık

Ayın Tarihi

Birikim

Levent Şahverdi Arşivi

CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi
Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi
Görüş
Hayat
İstanbul Barosu Dergisi
İstanbul Barosu Mecmuası
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
İstanbul
Kebikeç
Meslek
Middle Eastern Studies
Müteferrika
ODTÜ Gelişme Dergisi
Osmanlılar Ansiklopedisi
OTAM
Servet-i Fünun
Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar
Tarih ve Toplum
Ticaret-i Umumiye Mecmuası
Toplum ve Bilim
Toplumsal Tarih
Türk Dünyası Araştırmaları
Türk Yurdu
Türkiye İktisat Mecmuası

B. Gazeteler
Cumhuriyet
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi
İkdam
Le Moniteur Oriental
Sabah
Son Posta
Tanin
Vakit

C. Ansiklopediler
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
İstanbul Ansiklopedisi

Levent Şahverdi Arşivi

IV. KİTAPLAR-MAKALELER-TEZLER

A.Kitaplar

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç,* 2. b., İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2003.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme,* çev. Fatmagül Berktay, 4. b., İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..", cilt 1, yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıta,* haz. Hamide Koyukan, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1994.

Akar, Rıdvan, *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları,* İstanbul: Belge Yayınları, 2000.

Akçam, Taner, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Akkaya, Yüksel, *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler,* İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2010.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Aktar, Ayhan, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri,* İstanbul: Türk Ekonomi Bankası Yayınları, 2001.

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Grek-Turkish Relations 1918-1974,* Atina: Centre for Asia Minor Studies, 1992.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele.Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Arıkan, Zeki, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 2, Ankara: AÜ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1952.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938), cilt 4, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1964.

Bali, Rıfat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946),* İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Bali, Rıfat N., *The "Varlık Vergisi" Affair A Study On Its Legacy-Selected Documents;* İstanbul: The Isis Press, 2005.

Bali, Rıfat N., *L'Affaire Impôt Sur la Fortune (Varlık Vergisi),* İstanbul: Libra Kitap, 2010.

Bali, Rıfat N., *1934 Trakya Olayları,* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

Baran, Tülay Alim, *Bir Kentin Yeniden Yapılanması (İzmir 1923-1938),* İstanbul: Arma Yayınları, 2003.

Bardakçı, Murat, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi,* İstanbul: Everest Yayınları, 2008.

Levent Şahverdi Arşivi

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım. Milli Mücadeleye Giriş*, 2. b., cilt 5, İstanbul: Sabah Kitapları Yayınları, 1997.

Belgelerle Yunan Mezalimi, haz. Zekeriya Türkmen, Ankara: Ocak Yayınları, 2000.

Belli, Mihri, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açıdan Bir Bakış*, çev. Müfide Pekin, İstanbul: Belge Yayınları, 2004.

Bilsel, M. Cemil, *Lozan*, cilt 1-2, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933.

Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, 2 b., Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. b., Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

Canib Bey, *Bursa'nın İşgal Günlüğü (Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii) 1920-1922*, yay. haz. Turgay Gündüz, İstanbul: Düşünce Yayınları, 2004.

Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977.

Cengizkan, Ali, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yayınları, 2004.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Keskin" Gazetesi, haz. Bayram Sakallı, Ankara: T. C. Kırıkkale Valiliği Yayını, 1999.

Çağaptay, Soner, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Çetinoğlu, Ali Sait, *Ekonomik ve Kültürel Jenosit: Varlık Vergisi 1942-1944*, İstanbul: Belge Yayınları, 2009.

Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (I-II), yay. haz. Abdulkadir Ozulu, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.

Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet", yay. haz. Yücel Demirel, İstanbul: Arma Yayınları, 1991.

Doğan, Atila-Haluk Alkan, *Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisâdiye ve İçtimaiye Mecmuâsı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Dölen, Emre-Murat Koraltürk, İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü 1910-2003, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004.

Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat Terakki'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008

Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, der. Renee Hirschon, çev. Müfide Pekin-Ertuğ Altınay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. A. Berktay, İstanbul: Osmanlı Bankası Yayınları, 1999.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.

Elmacı, Mehmet Emin, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, 2005.

Levent Şahverdi Arşivi

Erdal, İbrahim, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Erkson, Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı*, İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1932.

—, *Eşref Albatı Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945.

—, *Göç. Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, çev. Damla Demirözü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Gökaçtı, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi; Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Gözübüyük, Şeref-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, 2. b., Ankara: AÜSBF Yayınları, 1982.

Gülsoy, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Gülsoy, Ufuk-Bayram Nazır, *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2009.

Hirschon, Rene, *Mübadele Çocukları*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

İsmail Habib Sevük'ün Açıksöz'deki Yazıları 1921-1922; Makaleler-Fıkralar, haz. Mustafa Eski, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.

Kafaoğlu, A. Başer, *Varlık Vergisi Gerçeği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1999.

Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943.

Karaman, Deniz, *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

Kayra, Cahit, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2011.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, 2. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Koraltürk, Murat, *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 3. b., Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1988.

Levi, Avner, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler Hukuki ve Siyasi Durumları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Levent Şahverdi Arşivi

Makal, Ahmet, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946,* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.

Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı,* cilt 1-8, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Millas, Akilas, *Oğlunuz Yorgos Kahramanca Savaşırken Öldü. 12 Ağustos 1921, Kızıltepe Sakarya,* çev. Herkül Millas, İstanbul: Kitap Yayınları, 2004.

Moralı, Nail, *Mütarekede İzmir: Önceleri ve Sonraları,* İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976.

Okutan, M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Onaran, Nevzat, *Emvâl-i Metrûke Olayı:Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi,* İstanbul: Belge Yayınları, 2010.

—, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Öğün, Tuncal, *Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1925-1923): Unutulmuş Bir Göç Trajedisi,* Ankara: Babil Yayın Dağıtım, 2004.

Ökçün, A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye,* Ankara: AÜSBF Yayınları, 1971.

Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler Belgeler-Yorumlar,* 3. b., Ankara: AÜSBF Yayınları, 1981.

Ökçün, A. Gündüz, *İktisat Tarihi Yazıları,* Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.

Ökçün, A. Gündüz, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti,* Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1998.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası,* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

Özkent, Ali Haydar, *Avukatın Kitabı,* İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1940.

Pekin, Müfide-Çimen Turan, *Mübadele Bibliyografyası. Lozan Mübadelesi ile İlgili Yayınlar ve Yayımlanmamış Çalışmalar,* İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2000.

Postacıoğlu, İbrahim Etem, *Mesleki Hatıralarım 1907-1957,* İzmir: Meşher Matbaası, 1958.

Pur, Hüseyin Perviz, *Varlık Vergisi ve Azınlıklar,* İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908),* çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

Sarısır, Serdar, *Demografik Oyun Sürgün (1919-1923),* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Smith, Michael Llewellyn, *Yunan Düşü,* çev. Halim İnal, Ankara: Ayraç Yayınları, 2002.

Sotiriyu, Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya,* çev. Attila Tokatlı, 14. b., İstanbul: Alan Yayınları, İstanbul, 1998.

Taçalan, Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.

Talat Paşa'nın Anıları, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Levent Şahverdi Arşivi

Tekeli, İlhan-İlkin Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,* Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, 1977.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),* 5. b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Zafer Toprak, "Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler,* İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, 2009, s. 77-87.

Tosun, Ramazan, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930),* Ankara: Berikan Yayınları, 2002.

Tör, Ahmet Nedim, *Nevhîz'in Günlüğü "Defter-i Hâtırât",* çevriyazı: Kaya Şahin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

—, Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt 3, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.

Tunçay, Mete, *1923 Amele Birliği,* İstanbul: BDS Yayınları, 1989.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925,* cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa-Denizli - 1919-1923),* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Türkçülüğün Temeli Nedir? Türk Olmak, Türkçü Olmak ve Daima Türkçü Kalmak Ne ifade Eder? Avukatlık Mesleğine Kabul Şartları Nasıl Tayin Edilir? Namzedin Manevi Vasıfları Haiz Olup Olmadığı Nasıl Anlaşılır?, İstanbul: Universum Matbaası, 1946.

Türkiye'de Savunma Mesleğinin Gelişimi –Metinler–, Birinci Cilt, İstanbul: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 1972.

Türkiye'de Yunan Fecayii, 1-2, yay. haz. Mustafa Turan-Süleyman Özbek-Zahit Yıldırım, Ankara: Berikan Yayınları, 2003.

Umar, Bilge, *İzmir Savaşı: Yunanlıların ve Rumların Anlatımıyla,* İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayınları, 2002.

Uran, Hilmi, *Hatıralarım,* Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959.

Uyar, Hakkı, *Mahmut Esat Bozkurt: Sol Milliyetçi Bir Türk Aydın 1892-1943,* İstanbul: Büke Yayınları, 2000.

Ürer, Levent, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları,* İstanbul: Derin Yayınları, 2003.

Üstel, Füsun, *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Türkiye'de Vatandaş Eğitimi,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar,* haz. Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000,

Yalçın, Kemal, *Emanet Çeyiz, Mübadele İnsanları,* 4. b., İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 1999.

Levent Şahverdi Arşivi

Yeğen, Mesut, *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa. Cumhuriyet ve Kürtler,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Yenal, Oktay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi,* İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayını, 2001.

Yeniden Kurulan Yaşamlar: 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, der. Müfide Pekin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Yetki, Sabri-Erkan Serçe, *Kuruluşundan Günümüze İzmir Ticaret Borsası,* İzmir: İzmir Ticaret Borsası Yayını, 1998.

Yıldırım, Onur, *Türk-Yunan Mübadelesi'nin Öteki Yüzü: Diplomasi ve Göç,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938),* İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Yorulmaz, Kâzım, *Kılavuz. Esnaf Neleri Bilmelidir?* İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947.

Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık,* çev. Nüzhet Salihoğlu, 2. b., İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

B. **Makaleler**

Abalıoğlu, Yunus Nadi, "Mübâdele Siyasî, Millî ve İktisâdî Bir Hayât Mes'elesidir", *Cumhuriyet,* sayı 9, 15 Mayıs 1340/1924, s. 3.

Abdurrahman Adil, "İstanbul Türk Barosu ve Tarihi Teşekkülü", *İstanbul Barosu Mecmuası,* sene 4, sayı 37-1, 1930, s. 2019-2024.

Açıkgöz, Bektaş-Mustafa Yüce-Bekir Keskin, "Atatürk ve Zonguldak'ta Yükseköğretim", *Kent Tarihi '05 Bienali Bildiriler Kitabı,* yay. haz. Kürşat Coşkun-Ahmet Öztürk, Zonguldak: Zonguldak Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2006, s. 51-55.

Akgül, Suat, "Nutuk'a Göre Azınlıklar Meselesi ve Atatürk'ün Azınlıklar Hakkındaki Görüşleri", *Askeri Tarih Bülteni,* sayı 36, 1994, s. 107-123.

Aktar, Ayhan, "Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi,* s. 111-160.

Aktar, Ayhan, "Türkiye'de Gayrimüslimler: 'Kağıt Üzerinde' Vatandaşlar", *Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık,* yay. haz. E Fuat Keyman, İstanbul Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2008, s. 105-113.

Ali Cenani, "Seyâhat Hâtıraları II: Sâhil-i Anadolu'nun İktisâdî Vaz'iyetine Dâir Notlar", *Ayın Tarihi,* cilt 7, sayı 22, 1926, s. 912-927.

Ali Galip, "Bizim Tarih", *İstanbul Barosu Mecmuası,* sene 5, sayı 52-4, 1931, s. 161-164.

Ali Suat, "İktisâdî Musâhabe", *Türk Yurdu,* sayı 26, Şubat 1927, s. 158-168.

Alkan, Mehmet Ö., "1923 Amele Birliği", *Tarih ve Toplum,* sayı 72, 1989, s. 61-64.

Alkan, Mehmet Ö., "1923 Türkiye İktisat Kongresi'ne Katkı (1)", *Birikim,* sayı 21, 1991, s. 53-58.

Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye İktisat Kongresi –1923– Katkı 2", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt 47, sayı 1-2, 1992, s. 395-402.

Levent Şahverdi Arşivi

Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye İktisat Kongresi 1923'e Katkı (3)", *Birikim*, sayı 38-39, 1992, s. 132-136.

Arı, Kemal, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de Emval-i Metruke ve Fuzuli İşgal Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 5, sayı 15, 1989, s. 691-706.

Arı, Kemal, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de Emval-i Metruke ve Mübadil Göçmenler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 6, sayı 18, 1990, s. 627-657.

Arı, Kemal, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 97-114.

Arıkan, Zeki, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum*, sayı 49, 1988, s. 52-56.

Atnur, İbrahim Ethem, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskân Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, cilt 4, sayı 14, 1994, s. 121-139.

Atnur, İbrahim Ethem, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, sayı 9, 1994, s. 45-48.

Bahaeddin Tevfik, "Anadolu Hattı Güzergâhında Bir Cevelân: Demiryollarımız Nasıl İdâre Ediliyor", *Cumhuriyet*, sayı 19, 25 Mayıs 1340/1924, s. 1-2.

"Baro, İstanbul Barosu", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 2120-2122.

Başar, Ahmet Hamdi, "Zavallı Mîsâk-ı İktisâdî", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 15, 1 Haziran 1339/1923, s. 33-35.

Başar, Ahmet Hamdi, "Ankara'da Şirketlerin Kazandığı Zafer", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 18, 28 Haziran 1923, s. 81-82.

Başar, Ahmet Hamdi, "Cum'a ve Hafta Ta'tîli Mes'elesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 33, 5 Teşrin-i sani Kasım 1339/1923, s. 321-323.

Başar, Ahmet Hamdi, "İktisat Kongresi Toplanmayacak mı?", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 35, 19 Teşrin-i sani 1339/19 Kasım 1923, s. 353-354.

Başar, Ahmet Hamdi, "Memleketin Son İktisâdî Hareketlerine Bir Nazar", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 10, Teşrin-i evvel/Ekim 1341/1925, s. 1259-1265.

Benlisoy, Foti, "Patrikhanenin Faaliyetleri ve 1918-1920 Arasında Tehcir Edilmiş Rum Ahalinin İadesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 234, 2003, s. 21-30.

"Bursa'da İpekçilik ve Hâl ve Âtîsi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 31, 22 Teşrin-i evvel/Ekim 1339/1923, s. 296-297.

"Cuma Tatili Hakkında Heyet-i Faale'nin Mazbatası", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 20, 12 Temmuz 1339/1923, s. 122.

"Cum'a Ta'tîli Hakkında Ticâret Birliği Teblîği", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 33, 5 Teşrin-i sani/Kasım 1339/ 1923, s. 332.

"Cum'a Ta'tîli", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 2, Kanun-i evvel/Aralık 1339/1923, s. 68.

"Cum'a Ta'tîli", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 35, 19 Teşrin-i sani/Kasım 1339/1923, s. 361.

"Cuma Tatilinde Beyoğlu Dükkânları", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 20, 12 Temmuz 1339/1923, s. 122.

Levent Şahverdi Arşivi

Çağaptay, Soner, "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", çev. Defne Orhun, *Toplum ve Bilim*, sayı 93, 2002, s. 218-241.

Çetinkaya, Y. Doğan., *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Çokgezen, Murat-Hamdi Genç-Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İş Dünyası'nın Profili", İktisat, İşletme ve Finans, sayı 216, 2004, s. 62-75.

Demirel, A., "Cavid Bey (Maliyeci)", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 336-337.

Dölen, Emre, "Zonguldak Maden Mühendis Mekteb-i Alisi (1924-1931)", *Kent Tarihi '05 Bienali Bildiriler Kitabı*, yay. haz. Kürşat Coşkun-Ahmet Öztürk, Zonguldak: Zonguldak Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2006, s. 21-31.

Ekrem, "Kalikratya Mektûbu", *Cumhuriyet*, sayı 30, 5 Haziran 1340/1924, s. 2.

Eldem, Edhem, "Galata'nın Etnik Yapısı", *İstanbul*, sayı 1, 1992, s. 58-63.

Elif Ayın, "İstanbul Ticaret Odası'nın Yapacağı En Büyük İş", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sayı 42-18, 22 Mayıs 1334/1918, s. 288-289.

Elmacı, Mehmet Emin, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum*, sayı 161, 1997, s. 19-26.

Ergenç, Özer, "Salnamelerde İzmir", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, 1986, s.141-151.

Erkul, Ali, "Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", *CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 13, 1990, s. 135-154.

"Esnâf Cem'iyetleri Hey'et-i Müttehidesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 11, 20 Kanun-i sani 1339/20 Ocak 1923, s. 290-291.

Fenmen, Nermin, "Refik Fenmen: Mühendisliği ve Eğitimciliği ile Örnek Bir Fen Adamı", *Mühendislik Mimarlık Öyküleri-2*, Ankara: TMMOB Yayınları, 2006, s. 49-59.

Finefrock, Michael M., "Laissez-Faire, The 1923 Izmir Economic Congress and early Turkish Developmental Policy in Polotical Perspective", *Middle Eastern Studies*, cilt 17, sayı 3, 1981, s. 375-392.

Güneş, İhsan, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", *OTAM*, sayı 1, 1990, s. 171-269.

Hamdi Halim, "Cumhuriyet Devrinde Avukatlık Müessesesi", *İstanbul Barosu Mecmuası*, sene 7, sayı 9-10, 1932, s. 4124-4134.

Hikmet Cemal, "Millî İktisâd Siyâseti", *Cumhuriyet*, sayı 476, 5 Eylül 1341/1925, s. 4.

İbnülcemal Ragıb, "İzmir'in Vaz'iyet-i İktisâdiye ve İctimâ'iyesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 32, 29 Teşrin-i evvel/Ekim 1339/1923, s. 312-314.

İlkin, Selim, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, sayı 2, 1971, s. 199-231.

"İplik Ticârethânelerinin Cum'a Ta'tîli", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 20, 12 Temmuz 1339/1923, s. 122.

"İstanbul'da Büyük Bir Ticâret-i Hâriciye Kongresi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 10, 17 Kanunu-i evvel 1338/17 Ocak 1922, s. 269.

"İstikraz ve Bank-ı Osmani", *Tanin*, sayı 698, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Kal'a, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 83, 1993, s. 107-132.

Kansu, Aykut, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *Türkiye'de Modern Siyasi Düşünce "Kemalizm"*, cilt 2, s. 253-267.

Kaplan, Leyla, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Hükümetin Milli Ekonomi Oluşturma Girişimlerine Bir Örnek", *Atatürk Yolu*, cilt 6, sayı 22, 1998, s. 159-164.

Karabatak, Halûk, "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, sayı 146, 1996, s. 4-16.

Karagöz, Rıza, "Osmanlı Devleti'nde Yunan Mallarına Karşı Uygulanan Ticari Boykot (1910)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 8, 2003, s. 45-74.

Kemal Salih, "Kartal Muhâcirleri", *Cumhuriyet*, sayı 17, 23 Mayıs 1340/1924, s. 2.

Keyder, Çağlar, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türk Tüccarının "Milli"leşmesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, 1981, s. 239-255.

Keyder, Çağlar, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", çev. Nail Satlıgan, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1990, s. 38-75.

Keyder, Çağlar, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, s. 53-72.

Kişi, Şule Sevinç, "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", *Tarih ve Toplum*, sayı 152, 1996, s. 4-14.

Koçak, Cemil, "Ayın karanlık yüzü: Tek-parti döneminde gayrimüslim azınlıklar hakkında açılan Türklüğü tahkir davaları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 1, 2005, s. 147-208.

Kontogiorgi, Elisabeth, "Makedonya'nın Yunanistan'a ait Olan Kısmına Mülteci Yerleşiminin Ekonomik Sonuçları, 1923-1932", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, s. 89-110.

Koraltürk, Murat, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Kaynaklan ve Ticaret ve Sanayi Odaları Yayınlan", *Toplumsal Tarih*, sayı 35, 1996, s. 60-64.

Koraltürk, Murat, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişiminde Önemli Bir Yayın: Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 8-9, 1996, s. 180-190.

Koraltürk, Murat, "Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor", *Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi*, cilt 2, sayı 6-7, 1997, s. 183-195.

Koraltürk, Murat, "Mütareke Sonrası Dönemde İstanbul'un Nüfusunun Azalmasının Nedenleri ve Bunun Kent Ekonomisine Yansımaları", *Toplumsal Tarih*, sayı 59, 1998, s. 38-42.

Koraltürk, Murat, "Milli Tüccarın Sesi: Ticaret-i Umumiye Mecmuası ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 18, 2000, s. 151-166.

Koraltürk, Murat, "Sanayi Mecmuası ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 20, 2001, s. 41-63.

Koraltürk, Murat, "17 Şubat-4 Mart 1923 İzmir Türkiye İktisat Kongresi'nin Belgeleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 85, 2001, s. 23-25.

Murat Koraltürk, "Milli İktisat Propagandacısı Bir Babanın Kızı İçin Tuttuğu Günlük", *Toplumsal Tarih*, sayı 93, 2001, s. 56-58.

Levent Şahverdi Arşivi

Koraltürk, Murat, "Ahmet Hamdi Başar, Türkiye İktisat Mecmuası (1948-1956) ve Dizini", *Müteferrika*, sayı 22, 2002, s. 117-151.

Koraltürk, Murat, "Milliyetçi Bir Refleks: Yer Adlarının Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 117, 2003, s. 98-99.

Koraltürk, Murat-Cem Çetin, "Bir Devlet Memurunun 1930'ların Türkiye'sindeki Hukuk Mücadelesi", *Kebikeç*, sayı 16, 2003, s. 373-380.

Kuntman, Osman, "Türkiye'de Avukatlık Mesleğinin, İstanbul Barosunun Tarihçesi ve Yabancıların Kurduğu Baro", *İstanbul Barosu Dergisi*, cilt 62, sayı 4-6, 1988, s. 254-294.

Levi, Avner, "1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders", *Tarih ve Toplum*, sayı 151, 1996, s. 10-17.

Mehmed Emin, "Mürebbiye", *Hayat*, sayı 89, 9 Ağustos 1928, s. 205-206.

Mehmet Asım, "Şirketlerde Türkçe", *Vakit*, sayı 2795, 11 Teşrin-i evvel/Ekim 1925, s. 1.

"Memâlik-i Şâhânede Ticâret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, sayı 260, 28 Rebiyülahir 1307/22 Aralık 1889, s. 601.

"Mesleki Hareketlerimizi Takip: Amele Cemiyetleri, Dava Vekilleri Cemiyeti, Muallimler Cemiyeti", *Meslek*, sayı 1, 15 Kanunu-i evvel/Aralık 1340/1924, s. 23.

"Mesleki Hareketlerimizi Takip: Avukatlar Teşkilatı", *Meslek*, sayı 2, 23 Kanunu-i evvel/Aralık 1340/1924, s. 9.

"Milli Ticaret Kongresi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 11, 20 Kanun-i sani 1339/20 Ocak 1923, s. 290.

"Milli Türk Ticaret Birliği Kongresi. 18 Kanun-i sani 340 Tarihinde İctima Eden Heyet-i Umumiye'de Kıraat Edilen Meclis-i İdare Raporu", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 3, Kanun-i sani 1340/Ocak 1924, s. 170-175.

"Millî Türk Ticâret Birliği Nizâmnâme-i Esâsîsi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 10, 17 Kanun-i evvel 1338/17 Ocak 1922, s. 265-268.

Ortaylı, İlber, "19 Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", *AÜSBF Basın-Yayın Yüksek Okulu Yıllık (1974-1976)*, 1977, s. 301-307.

Özkent, Ali Haydar, "Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış", *İstanbul Barosu Mecmuası –Cumhuriyet'in Onbeşinci Yıl Dönümü Fevkalade Nüshası–*, 1938, s. 5-28.

Rıza Nur, "Memleketimizde Avukatlık ve İstanbul Barosunun Tarihçesi", *İstanbul Barosu Mecmuası*, sene 7, sayı 78-6, 1933, s. 4044-4053; sene 7, sayı 83-11, 1933, s. 4230-4246.

Sakal, Fahri, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, cilt 2, kısım 2, Ankara: TTK Yayınları, 2005, s. 1081-1092.

Sefer Bey, "1908 İstikrârı", *Tanin*, sayı 176, 14 Kanun-i sani 1324/27 Ocak 1909, s. 1

Serçe, Erkan. "1923 İzmir-Aydın demiryolu grevi: Siyasal iktidar, sermaye ve işçi sınıfı üçgeni üzerine bir deneme", *Toplum ve Bilim*, sayı 66, 1995, s. 86-105.

Serçe, Erkan-Sabri Yetkin, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ege Bölgesinde İktisadi Hayatı Millileştirme Çabaları-I", *Toplumsal Tarih*, sayı 68, 1999, s. 24.29.

Levent Şahverdi Arşivi

"Sun'î İpeğin Tehlikesi Hakkında Bursa Ticâret Odası'nın İktisâd Vekâleti'ne Mürâca'atı", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 1, Teşrin-i sani/Kasım 1339/1923, s. 4-5.

Süslü, Azmi, "Atatürk ve Azınlıklar", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, cilt 2, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 1013-1056.

Şerifoğlu, Ö.F., "Abalıoğlu, Yunus Nadi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 1-2.

Tekeli, İlhan-Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7, 1978, s. 44-110.

[Topçubaşı], Alaettin Cemil, "Cumhûriyet İdâresinde İktisâdî Islâhât", *Ayın Tarihi*, sayı 69, Birinci Kanun/Aralık 1929, s. 5304-5309.

Toprak, Zafer, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)*, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984, s. 13-54.

Toprak, Zafer, "İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, sayı 29-30, 1985, s. 179-199.

Toprak, Zafer, "70. Yılında İzmir İktisat Kongresi", *Görüş*, sayı 8, 1993, s. 69.

Toprak, Zafer, "Baro", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 58-61.

Toprak, Zafer, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHP'nin Sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, sayı 34, 1996, s. 19-25.

Tunçay, Mete, "İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 225-226.

Tunçay, Mete, "İstanbul Umum Amele Birliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 246-247.

"Türk Ticâret Sâlnâmesi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 1, Teşrin-i sani 1339/Kasım 1923, s. 10.

"Türk Tüccarının Hayırlı Bir Teşebbüsü: Milli Türk Ticaret Birliği İstanbul Türk Ticaret Aleminin Hareketine Delil Olan İlk Hadise", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 10, 17 Kanun-i evvel 1338/17 Ocak 1922, s. 249-251.

Türkmen, Zekeriya, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayr-ı Müslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, cilt 6, sayı 22, 1998, s. 211-230.

Uçman, A., "Yalçın, Hüseyin Cahit", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 668-669.

Ülker, M. B., "Mehmed Kâmil Paşa (Kıbrıslı)", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 147-148.

Yakut, Kemal, "II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", *Tarih ve Toplum*, sayı 211, 2001, s. 21-30.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Yeni İstikraz: Bank-ı Osmani'nin Delil-i İhtikarı", *Tanin*, sayı 186, 24 Kanun-i sani 1324/6 Şubat 1909, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Son İstikraz-Son Yolsuzluk", *Tanin*, sayı 187, 25 Kanun-i sani 1324/7 Şubat 1909, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "İstikrâz", *Tanin*, sayı 402, 1 Teşrin-i evvel 1325/14 Ekim 1909, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "İstikrâz Etrafında", *Tanin*, sayı 706, 6 Ağustos 1326/19 Ağustos 1910, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Yalçın, Hüseyin Cahit, "İstikrâzın Borsaya Kabûlü", *Tanin*, sayı 725, 25 Ağustos 1326/7 Eylül 1910, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Eski Türkler, Yeni Türkler", *Tanin*, sayı 733, 2 Eylül 1326/15 Eylül 1910, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Türkiye Milli Bankası ve Bank-ı Osmani", *Tanin*, sayı 745, 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910, s. 1.

Yegül, Abdi Tevfik, "İlmî ve Amelî Fa'âliyet-i İktisâdiye", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 24, 18 Ağustos 1339/1923, s. 178-180.

Yegül, Abdi Tevfik, "İktisâdî Buhrân", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sayı 25, 25 Ağustos 1339/1923, s. 196-198.

Yusuf Tarık, "Çok Hayâti Bir Mes'ele", *Cumhuriyet*, sayı 27, 8 Haziran 1340/1924, s. 2.

Zaman, Ekrem Murat, "Zonguldak Kömür Havzası'nda Madencilik Eğitimi ve Maden Mektebi", *Kent Tarihi '05 Bienali Bildiriler Kitabı*, yay. haz. Kürşat Coşkun-Ahmet Öztürk, Zonguldak: Zonguldak Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2006, s. 33-49.

Zel Ye, "Türk Tâcirlerinin İttihâdı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, sayı 1904, 2 Şubat 1339/1923, s. 73-75.

Zürcher, Erik Jan, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", çev. Özgür Gökmen, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Kemalizm"*, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 44-55.

Zürcher, Erik Jan, "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu" *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. Erik Jan Zürcher, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 9-17.

C. Tezler

Çetin, Cem, *Milli İktisat Düşüncesi ve Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanmış Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: 2002.

Şahinkoç, Mehmet, *Türk İktisat Düşüncesinin Gelişiminde "Fen ve Sanat" Mecmuası ile "Sanayi" Mecmuasının Yeri*, Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanmış Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: 2002.

Yalçın, Fatma, *Erken Cumhuriyet Döneminde Milli İktisat Politikası ve Bir Örnek Girişim: İstanbul Liman Şirketi*, Marmara Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanmış Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: 2009.

Levent Şahverdi Arşivi

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı 182
1929 Dünya Ekonomik Krizi 252, 277, 297
6-7 Eylül 1955 Olayları 28, 295

A. de La Jonquirè 161
Abbas Hilmi Bey 129
Abidin Bey 86
Acar, Murtaza 71
Açıksöz Gazetesi 112
Adalet Bakanlığı 209, 225, 226
Adana 150, 182, 188
Adana esnafı 150
Adapazarı İslam Ticaret Bankası 126
Adliye Vekâleti 205, 206, 213, 219, 225
Adliye Vekili 205, 217, 222, 223
Afyon 51, 55, 71, 227
Ağrı 227
Ahmad, Feroz 31, 100
Akan, Mustafa 87
Akçura, Yusuf 147, 148
Akkaya, Yüksel 278
Akşam Gazetesi 152
Akşehir 84
Aktar, Ayhan 7, 11, 17, 24, 28, 41, 46-48, 56, 71, 91, 194, 202, 274, 278, 280
Alaiye 67
Alaiyeli Mehmet Efendi 83
Alaiyelizade Mahmut Bey 65
Ali Fethi [Okyar] 85
Ali Haydar Bey 129, 216
Ali Rıza Bey 237, 239, 257, 258
Ali Sururi [Tönük] Efendi 85
Ali Şükrü Bey 85, 115
Altınay, Ahmet Refik 46, 47, 293
Amasya 227, 266, 267
Amele Cemiyeti 206, 237, 302
Anadolu 16, 30, 31, 42, 44-48, 51, 52, 55, 57, 59-61, 69-71, 77, 79, 109, 112, 114, 116, 125, 169, 183, 209, 249, 250, 256, 257, 263, 266, 283, 284, 285, 295, 296, 298, 299
Anadolu Demiryolları 256
Anarşa Köyü 62, 63
Ankara 9, 14, 15, 35, 37, 40, 44, 45, 47, 48, 51, 54-56, 59-61, 67, 69-71, 81, 84, 96, 97, 112, 113, 120, 121, 123, 132, 142, 144, 147, 149, 150, 164, 165, 168-170, 172-174, 183, 186, 188, 189, 194, 196, 227, 234, 235, 249, 251, 252, 270, 278, 279, 282, 285, 291, 293-297, 299, 300, 302, 303

Levent Şahverdi Arşivi

Ankara Hükümeti 97, 102, 113, 123, 127, 128, 134, 136, 142, 143, 283, 229, 232, 250
Anonim şirketler 33, 252, 296
Antalya 67, 83, 85, 114, 227, 254
Araplar 47, 180, 284
Arif Bey 62
Arnavut-lar 108, 182, 210, 275
Arslan Çimento Şirketi 37, 38
Asım, Mehmet 268, 270, 302
Ataç, Hasan Fehmi 76, 85
Atalay, Besim 76, 115-117
Atina Antlaşması 44
Atina Ticaret Odası 59
Avcıoğlu, A. 274, 275
Averof 41, 42, 113, 297
Avukatın Kitabı 206, 208, 296
Avukatlar Kongresi 223
Avukatlık Kanunu 214, 223-225, 228, 280
Avusturya-Macaristan Boykotu 39, 40
Ayan Meclisi 39
Ayancık 58
Aydın 35, 70, 155, 227, 256, 297, 299, 302
Aykan, Havva 71
Ayvalık 89
Ayvansaray 267
Azınlık-lar 14-16, 28, 43, 44, 54-56, 112, 202, 234, 235, 238, 253, 259, 266, 278, 287, 295-298, 301, 303
Aziziye (Afyon) 51

Baba Yorgo 58
Babanzade Şükrü Bey 172
Back, Orosdi 243
Bakkal Osman 87
Balıkesir 89, 227
Bali, Rıfat N. 28, 202, 206, 231, 274, 278, 293
Balkan Coğrafyası 43
Balkan Savaş-ı/-ları 12, 25, 28, 30, 41-44, 51, 70, 152, 193, 249
Bankacılık 60, 108, 197
Bankalar 62, 125, 126, 148, 149, 153, 157, 185, 186, 188, 189, 231, 244
Bank-ı Osmani 116, 154-160, 162, 163, 172, 173, 175, 176, 186, 300, 303, 304
Baro 8, 20, 205-220, 222-228, 291, 292, 297-300, 302, 303
Baro İdare Meclisi 217
Baro Reisi 206, 211, 215, 224, 228
Baro Sicil Defteri 220
Barut, Abbas 72
Basın 8, 13, 16, 20, 40, 41, 46, 52, 59, 64-66, 76, 82, 90, 112, 147-149, 151, 152, 154, 159, 162-167, 170-173, 175, 176, 185, 188, 193, 207, 235, 254-256, 260, 268, 274, 279, 282, 286, 291, 302
Başar, Ahmet Hamdi 2, 99, 100, 104, 123, 125, 127-129, 131, 135, 137, 142, 146-148, 250, 251, 293, 295, 299, 302
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 9, 254, 289
Batı Anadolu 44, 45, 47, 48, 51, 60, 61, 69, 183
Bayar, Celal 45, 61, 62, 68
Bayram 13, 67, 133, 148, 149, 282, 294, 295
Belçika 54, 247
Bergama 44
Beyaz Rus 278, 279, 287
Beyoğlu 127, 144, 145, 149, 187, 188, 249, 286, 299
Bilcümle Mukavelat, Uhudat ve Sairenin Keemlemyekun Addi Hakkında Kanun 232
Bilecik 227
Bingöl 227
Birgen, Muhittin 101, 293
Birinci Dünya Savaşı 33, 35, 43, 45-47, 61, 70, 121, 141, 151, 183, 242, 256
Bitlis 227
Blas, Jil 176
Bolu 227
Bosna-Hersek 30
Bosphore 167, 168
Boyacılık 197
Boykot 39-43, 300, 301, 303

Levent Şahverdi Arşivi

Boykot komiteleri 40
Boykotaj 41, 42, 44, 47, 300, 303
Buldanlızade Ahmet Bey 129
Bulgar 15, 44, 47, 182, 278
Bulgaristan 30, 39, 40, 44, 54, 67, 176, 195, 301
Bulgaristan Boykotu 39, 40
Bulletin Maritime 167, 168
Burdur 55, 84, 227
Bursa 56, 58, 65, 69, 227, 250, 294, 295, 299, 303
Bursa İmar Müdürlüğü 64
Bursa Türk Ocağı 270
Büyük Taarruz 69

Cağaloğlu 2, 128
Cavid Bey 121, 159, 162, 175, 295, 300
Cemaat 112, 256
Cemaat Okulları 60
Cemal Hüsnü [Taray] Bey 117
Cemil [Altay] Bey 113
Cemiyet-ler 12, 41, 44, 47, 54, 89, 99, 130, 131, 137, 147, 162, 206, 259, 260, 302
Chamberlain, A. (Sir) 261, 290
CHP 28, 152, 202, 303
Cizye 111, 112, 295
Cuma Tatili 8, 20, 143-147, 149, 299
Cumhuriyet 3, 8, 9, 11-14, 19-26, 28, 29, 37, 42, 44, 52, 54, 59, 63, 64, 66-71, 73, 77, 78, 81-83, 90, 95, 96, 97, 100-105, 119, 143, 149, 151, 164, 169, 172-174, 176, 183, 185, 187-189, 191, 193-195, 200, 202, 205-208, 210, 212, 214, 224, 228, 231, 238, 242, 243, 247, 254-257, 259, 261, 265, 266, 270, 274, 277, 278, 280, 282-289, 291-304

Çanakkale 42, 227, 288
Çankırı 86, 227
Çatalca 62, 63, 70, 78
Çelebi Köyü 75
Çerkez-ler 108, 212
Çeşme 44, 250
Çiftçiler Derneği 99
Çine 76
Çoruh 227
Çorum 114, 143, 146, 152, 227, 282, 283, 294

Dahiliye Vekaleti 67, 85, 270, 285
Danıştay 225
Darüleytam 143
Darülfünun 99, 114, 162
Darülfünun Hukuk Mektebi 99
Dava Vekili Ruhsatnamesi 209
Demografi mühendisliği 24, 27, 29, 265, 304
Demografi-k 24, 25, 27, 29, 43, 44, 46, 48, 92, 265, 296, 304
Denizbank 288
Denizli 70, 71, 87, 227, 297
Dersaadet Elektrik Şirketi 232, 241, 247
Dersaadet Su Şirketi 242, 243, 247
Dersaadet Telefon Şirketi 232
Dersaadet Ticaret Odası 130, 133, 134, 139, 292, 295, 302, 304
Deutsche Orient Bank 155-157
Devlet Memurları Kanunu 280
Devlet Sâlnamesi 193-195, 200, 291
Divan-ı Örfi Harbi 162
Diyarbakır 227
Doğu Anadolu 60, 70
Doğu Trakya 44
Doktor Bahtiyar 89
Dönmeler 47
DP 152
Drama-lılar 62, 63, 73
Duyun-ı Umumiye 41, 152, 162, 254, 255

Ebüzziya Tevfik 126, 169
Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat 35
Economiste d'Orient 167, 168
Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun 279, 281
Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi 152

Levent Şahverdi Arşivi

Edirne 8, 20, 21, 191, 193-197, 199-202, 227
Ege Adaları 44, 283
Ege Bölgesi 43, 71, 75, 238, 302
El Tiempo 167, 168
Elazığ 227
Eldem, Edhem 152, 180, 193
Emin Bey 132, 134, 199
Emlak-ı Gayr-ı Menkule Kanunu 79
Emniyet Sandığı 197
Emval-i Metruke Komisyonu 77, 84
Enez Limanı 191
Ermeni Tehciri 23, 46, 249
Ermenistan 47
Erzincan 227
Erzurum 85, 114, 115, 227
Eskişehir 71, 227, 285
Etnik Çoğulculuk 112
Etnik Grup 14, 21, 43, 209
Etnik Homojenlik 25, 44, 45
Etnik Türklük 246
Etniki 113
Etnisite 26, 180, 294
Etnodinsel 209
Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi 287
Evripidu Lafazani 51

Feridun Fikri [Düşünsel] Bey 88
Feyzi Bey 260
Fikir Hareketleri Dergisi 12, 152
Fikret Bey 194
Filibe 191
Filipoçi 254
Filistin 46, 114, 115
Finike 67
Foça 44
Fransa Büyükelçiliği 172
Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti 99
Fransız Bankası 188
Fransızca 37, 125, 126, 152, 154, 166, 168, 170, 175, 178, 179, 268, 269, 271, 273
Fransızca Tanin 167

Galata 127, 149, 182, 188, 193, 300
Galos Nahiyesi 194
Gaziantep 227
Gelibolu 191, 283
Giranova 67
Giresun 227
Girit 5, 30, 40, 48
Girit Rumları 40
Göç 7, 19, 24, 26, 27, 44, 45, 48, 49, 51, 56-59, 68, 70-73, 76-79, 87, 108, 293, 295, 296, 298-300
Gökalp, Ziya 14, 15, 24, 25, 31, 32
Gömeç 51
Grebene Kazası 71, 87
Grev 44, 105161, 256, 302
Gülcemal Vapuru 63
Gümüşhane 89, 117, 144, 227

Hacı Hüseyinzade Ali Haydar Bey 129
Hafta Tatili Hakkında Kanun 147
Hakimler Kanunu 280
Hakkari 227
Halep 155, 199
Halid Bey 194
Halit Bey [Akmansü] 86, 118
Hamdullah Suphi Bey [Tanrıöver] 88, 89
Hasan Bey [Saka] 117
Haşim Bey [Apaydın] 114
Haydarpaşa 257
Hırvat 182
Hilal-i Ahmer 128
Hilmi Bey 81, 265, 267
Hilmi Naili Bey 132
Hocazade Mehmet Efendi 129
Honaz 71, 72, 87
Horozköy (Manisa) 51
Hristaki Leondiades 225
Hulusi Bey 89
Hürriyet Cemiyeti 162
Hüseyin Avni Bey [Ulaş] 115

Information d'Orient 167, 168
Islahat Fermanı 111
Isparta 84, 227
Işıklar Köyü 62
İçel (Mersin) 227

Levent Şahverdi Arşivi

İçtihad 167, 168
İhsan Bey 265
İkdam 128, 129, 131, 167-169, 173, 175, 176, 292
İkinci Abdülhamid 158
İkinci Balkan Savaşı 44
İkinci Meşrutiyet 19-24, 28-33, 37, 39, 41, 42, 104, 121, 133, 151, 152, 162, 164, 169, 182, 183, 188
İktisadi Milliyetçilik 30, 40, 97
İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun 20, 265, 272
İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat A.Ş. 125
İktisadi Türkçülük 30
İktisadiyat Mecmuası 121
İktisat Vekaleti 97, 98, 101, 132, 135, 138, 142, 282
İleri 167, 168
İmar ve İskan Vekaleti 62, 67, 68, 75-78, 82, 86, 89
İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Hakkında İrade-i Seniye 33
İncesu 212
İngiliz Sermayesi 163, 164
İngiliz Witol 288
İngilizce 154
İngiltere 54
İskan Komisyonu 63, 87
İskan ve İaşe Memurları 66
İskan ve Teavün Cemiyeti 89
İskan Vekaleti 64, 67, 78, 86, 88
İskenderiye 195
İslamiyet 47, 112
İsmail Bey [Şükrü Çelikay] 118
İsmail Hakkı Bey 47, 129
İsmail Suphi Bey [Soysallıoğlu] 55
İsmet Paşa [İnönü] 69
İspanya 115
İspanyollar 115
İstanbul Barosu Mecmuası 206, 208, 210, 292, 298, 300, 302
İstanbul Barosu Nizamname-i Dâhilîsi 208
İstanbul Barosunda Terkin-i Kayıtlarına Karar Verilen Bazı Muhamilerin Meclis-i Milliye Takdim Eyledikleri İstidaname ve Merbuta Layiha 212-214, 291
İstanbul Esnaf Birliği 131
İstanbul Esnaf Cemiyetleri 99
İstanbul Hamallar Cemiyeti 99
İstanbul Limanı 46
İstanbul Müessesat-ı Nafia Komiserliği 236, 268
İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi 233, 234, 239, 240, 247
İstanbul Ticaret Mekteb-i Alisi 99
İstanbul Ticaret Mıntıkası Müdüriyeti 259
İstanbul Ticaret Odası 20, 125, 133-135, 141, 295, 300
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 7, 20, 65, 121, 126, 128, 132-135, 137, 139-142, 146-149, 291, 292, 295, 299, 302, 303
İstanbul Ticaret-i Bahriye Müdürlüğü 283
İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri 234, 235, 237, 247, 248, 263
İstanbul Tüccar Derneği 123
İstanbul Umum Amele Birliği 130, 131, 303
İstanbul Vilayeti Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi 131
İstiklal Mahkemesi 85, 152, 162
İstinye Tersanesi 34, 35
İtalya 41, 54, 183, 283
İtalyan 41, 119, 182, 183, 211, 212, 236, 247, 262, 278, 288
İtalyan Boykotu 41, 303
İtalyanca 126
İtibar-ı Milli Bankası 126
İtilaf Devletleri 46, 47, 51, 52, 109, 112
İttihat Terakki 26, 37, 131, 152, 169, 294, 297
İttihat ve Terakki Cemiyeti 12, 14, 26, 41, 44, 45, 155, 158, 162, 294
İttihatçı Hükümet 30, 45, 46, 176
İttihatçı Önderler 45, 46

Levent Şahverdi Arşivi

İttihatçılar 13, 14, 22, 24-29, 32, 33, 37, 43, 46, 47, 52, 95-97, 121, 151, 152, 154, 155, 158, 159, 162, 163
İzmir 16, 20, 21, 40-42, 52, 56, 60, 61, 65, 68-70, 76, 84-86, 98, 99, 101, 119, 132, 143, 144, 165, 166, 193, 210, 211, 227, 229, 231, 238, 248, 261, 267, 270, 284, 293, 296-301
İzmir İktisat Kongresi 7, 19, 95, 97-105, 109, 132, 136-138, 140, 141, 143, 144, 162, 303
İzmir Su Şirketi 238, 261
İzmir Ticaret ve Sanayi Odası 65
İzmir Tramvay Şirketi 232, 268
İzmir-Aydın Demiryolu 256, 297, 299, 302

Jamanak Joğovurt 167, 168
Japonya 54
Jön Türk hareketi 30
Jurnal de Debat 175, 176

Kabotaj Kanunu 105, 279
Kalaç, Ahmet Hilmi 223
Kalikratya 63, 64, 300
Kalikratya Rumları 52, 78
Kalkavanzade Mehmet Rıza Bey 129
Kalyos Köyü 62, 63
Kansu, Aykut 102
Kapitülasyonlar 15, 35, 37, 41, 43, 54, 55, 59, 251, 294
Karaburun 44
Karadeniz 191, 284
Karaemlak Çayırı 67
Karagöl 67
Karaman 121, 209, 295
Karamanlı-lar 209, 210, 212
Karıştıran 73, 74
Kars 227
Kasaba 35, 256, 299
Kasım Efendi 194
Kastamonu 86, 118, 193, 227, 302
Kastro Köyü 71, 87
Kaş Kazası 67
Katolik 240, 247
Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey 128, 137, 142
Kavanin-i Mevcudede Uhud-i Atikaya Müstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanun-ı Muvakkat 35
Kavanin-i Ticariye 125
Kayalar Kazası 71
Kayseri 71, 82, 209, 227
Kazanç Vergisi 136, 250
Kazım Karabekir 99, 101
Keldaniler 46
Kemalist-ler 14, 19, 22, 24-28, 37, 95-97, 106, 108, 150, 253, 300, 304
Kemalizm 31, 95, 96, 100, 102, 244, 246, 293, 301, 304
Keskin Gazetesi 67, 71-75, 77, 80-83, 282, 294
Keşan 191
Keyder, Çağlar 37, 91, 96, 252
Kılyumar 63
Kırklareli 227
Kırşehir 227
Kızöldüren Köyü 71
Kingbury, J.E. 244
Kirazoğlu Kışlası 74
Kocaeli 227
Kondoyanos 253, 254
Konya 31, 71, 116, 209, 227
Korkut Boratav 96, 100, 104, 252
Korporatizm 101, 102, 301
Kos, Jozef 256
Kozlu Köyü 73
Köker, Osman 48
Kölemen Gölü 67
Köseler Köyü 71
Köstendil 194
Kuruç, Bilsay 96, 97
Kuşluk Köyü 73
Küçükçekmece Kaymakamı 63
Kürt 26, 212, 298
Kütahya 71, 76, 84, 85, 113, 227

La Turquie Gazetesi 155, 156, 159
Laiklik 26, 96, 150, 246, 279, 294
Laz Ömer Efendi Hoca 75
Le Moniteur Oriental 39, 161, 292
Levant Herald 159, 160
Liboteyn Köyü 63
Lindsay, L. (Sir) 261, 290

Levent Şahverdi Arşivi

Logodoti, K. 215
Londra 116, 162, 185, 244, 290
Londra Konferansı 162
Lozan 51, 54-56, 69, 195, 226, 294
Lozan Antlaşması 54, 55, 69, 234, 259, 260, 274, 283
Lozan Görüşmeleri 68, 99, 102
Lozan Konferansı 53-55, 295, 296
Lütfi Fikri Bey [Düşünsel] 228, 294

Macar 278
Macaristan 40, 284
Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti 99
Mahmut Esat Bey [Bozkurt] 90, 101, 102, 297
Mahmut Nedim Paşa 161
Makal, Ahmet 61, 277, 278
Makedonya 47, 59, 200, 301
Malatya 227
Maliye Vekaleti 77, 78, 172, 179, 255, 290
Malta 152
Malumat Gazetesi 169, 173
Manastır Vilayeti 71, 87
Manisa 51, 70, 227, 297
Manoli Aksiyotis 52
Manuelyan 253, 254
Maraş 227
Mardin 227
Marmara 42
Matbuat Kanunu 157
Meclis-i Mebusan 152, 157, 158, 169
Meclis-i Tefrik 205
Medekidis, Yeorgos 51
Medeni Kanun 105
Mehmet Kamil Paşa 155, 157, 158
Mehmet Salih Efendi [Yeşiloğlu]'114
Mehmet Şükrü Bey [Koçoğlu] 55
Mehmet Vehbi Bey [Sarıdal] 142
Mekteb-i Mülkiye 162
Memalik-i Şarkiye 134, 302
Memurin Kanunu 280
Memuriyet 162, 180, 181, 207, 280
Men-i İhtikâr Heyeti 33
Meriç Nehri 191
Mersin Limanı 284
Mete Tunçay 92, 102, 131
Michael M. Finefrock 103, 300
Milletler Cemiyeti 54, 259, 260
Milli İktisat 7, 13, 14, 16, 19, 21, 22, 25, 30, 31, 33, 37, 42, 46, 95-97, 104, 107, 121, 123, 130, 163, 297, 301, 304
Milli İktisat Anlayışı 19, 46, 232, 277
Milli İktisat Politikası 29, 30, 43, 97, 284, 304
Milli Mücadele 20, 25, 45, 52, 54, 56, 61, 65, 70, 79, 106, 107, 109, 112, 113, 119, 131, 162, 183, 232, 248-250, 256, 266, 294, 298
Milli Mücadele Basını 112
Milli Mücadele Hareketi 52, 107
Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB) 9, 128-131, 291, 302, 303
Milliyet 158, 180, 247
Milliyetçilik 11-14, 22, 24-26, 30, 39-41, 43, 90, 97, 106, 107, 150, 188, 189, 194, 246, 249, 253, 264, 266, 275, 279, 287, 293, 294
Misak-ı İktisadi 99, 100, 104, 299
Misyoner Okulları 60
Modernleşme 12, 97
Mondros Mütarekesi 46, 112, 162
Moralı, Nail 61
Mr. Achil 288
MTTB Hey'et-i Faalesi 145
Mudanya Mütarekesi 52, 68, 128
Muğla 169
Muhacirin Komisyonu 77
Muhacir-ler 26, 45, 46, 59, 62-64, 66, 70, 73, 77, 78, 83, 86, 87, 89, 108, 282, 301
Muhamat Kanunu 205, 207, 208, 223, 224, 280
Muhamat Kanunun Suret-i Tatbikini Mübeyyin Talimatname 208
Muhammed Fikri Bey 207
Muharrem Kararnamesi 255
Muhtar Bey 267
Mustafa Kemal Paşa 98, 105, 114, 150, 162, 169
Mustafa Necati 75, 76
Muş 227

Levent Şahverdi Arşivi

Muvazene-i Maliye Encümeni 116
Muvazene-i Umumiye Kanunu 116
Mübadele Sözleşmesi 77, 78
Mübadele, İmar ve İskan Kanunu 78, 89
Mübadele, İmar ve İskan Vekili 67, 68, 75-77
Mübadil-ler 52, 56, 57, 59, 62-68, 70-74, 76-79, 82, 87, 91, 92, 282, 296, 299
Mücssesat-ı Nafıa ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali Hakkında Kanun 37, 236, 268
Müslüman Boykotu 41, 43
Müslüman Göçmen 48, 108
Müslüman-Türk 13, 16, 20, 21, 23-25, 30-33, 37, 39, 40, 42, 43, 47, 48, 52, 56, 61, 62, 91, 98, 107, 109, 119, 125-128, 130, 134, 141, 143-145, 147, 148, 150, 184-187, 189, 196, 200, 206, 210, 211, 213, 215, 226, 228, 229, 231, 234, 237-244, 247, 248, 250, 252, 253, 255-259, 261-264, 266, 274, 275, 279, 284, 288
Müslüman-Türk Girişimciler 33, 61, 91
Müslüman-Türk İşçiler 229, 256
Müstakil Gazetesi 64, 167, 168, 172
Mütareke 20, 46, 48, 52, 60, 61, 68, 112, 128, 131, 141, 162, 212, 215, 242, 243, 256, 294, 296, 301
Mütareke Dönemi 123, 128, 133, 141, 211, 218, 266

Nadi, Yunus 90, 167-170, 298, 303
Nafıa Müdüriyet-i Umumiyesi 234
Nafiz Bey [Özalp] 114
Nardea Meselesi 166
Nasturiler 46
Naum, Avram 216
Nazilli 76
Neologos 167, 168
Niğde 227
Nur, Rıza [Dr.] 86, 206, 302
Nurettin Bey 250
Nüfus Mübadelesi 7, 19, 26, 44, 45, 51, 54-57, 59, 91, 92, 193, 249, 294, 295, 297, 298, 301
Nüfus Sayımı 26

Okutan, M. Çağatay 54, 235, 266, 278, 296
Orbay, Rauf 69
Ordu 227
Ortodoks Hıristiyan 209
Osman Bey 194
Osmanlı Bankası 8, 9, 20, 39, 126, 149, 151-176, 179-189, 197, 252, 280, 290, 294, 298
Osmanlı Basını 151, 152, 154, 164, 175
Osmanlı Devleti 12, 13, 21, 22, 40, 43-47, 55, 105, 111, 112, 141, 142, 151, 154, 157, 159-161, 172, 176, 183, 193, 194, 205, 231, 256, 281, 285, 296, 301
Osmanlı İmparatorluğu 25, 30, 32, 33, 35, 37, 40-42, 48, 59, 60, 108, 111, 112, 133, 143, 194, 209, 210, 252, 269, 294
Osmanlı Mebusan Meclisi 45, 296
Osmanlı Millet Sistemi 244
Osmanlı Tebaası 31, 51, 111, 180, 182, 184, 210
Osmanlı-Bulgar Nüfus Mübadelesi 44
Ottoman Bank 173

Ökçün, Gündüz 35, 60, 97-99, 105, 107, 108, 132, 134, 144, 252, 278, 279, 296
Ömer Lütfi Bey 266, 267
Önal, Nazmi 73
Özkent, Ali Haydar 206, 208, 210, 296, 302

Paris 166, 200
Paris Komitesi 164-168, 170-172, 185, 290
Patrikhane 44, 48, 54, 55, 299
Pire Ticaret Odası 59
Pontuslu Rumlar 254
Portekiz 54

Levent Şahverdi Arşivi

Posta, Telefon ve Telgraf Nezareti 37, 38
Postacıoğlu, İbrahim Etem 210, 296
Proodos 167, 168

Ragıp Bey [Soysal] 85, 86
Rahmi Bey [Köken] 285, 286
Rasih Efendi [Kaplan] 83, 85, 114, 254
Rasim, Şakir 131
Raşit Bey 132
Refet Bey [Canıtez] 76
Refet [Bele] Paşa 128
Reji İdaresi 254
Renseignements Maritimes 167, 168
Resmi Ceride 272
Resmi Gazete 179
Rize 227
Romanya 54
Roso, Salamya 250
Rum Kilisesi 75, 83
Rum Köylüleri 46
Rum Muhtarlar 44
Rum Mübadiller 52, 59
Rum Patrikhanesi 44, 54
Rum Tebaa 44
Rum Tüccarlar 44
Rumca 126, 209, 269, 273
Rumeli 42, 47, 60, 66, 68, 77, 191, 199
Rumeli Gazetesi 169
Rus işgali 70
Rusya 191

Saadet 47, 113, 152
Sabah 13, 39, 45, 152, 292, 294
Sabuncuzade Mehmet Şakir Bey 129
Sabur Sami Bey 134, 135
Safranbolu 86, 87
Saip Bey [Keskin Kaymakamı] 83
Salih Efendi 85, 114
Samakov 194
Samsun 45, 56, 63, 227, 295
Sanayi Dergisi 121
Sanayi ve Maadin Bankası 105
Saraçoğlu, Şükrü 222, 223
Sefer Bey 105
Selanik 40, 67, 68, 72, 162, 169, 182, 231
Selanik Bankası 197
Selanikliler 47
Selim Rızkullah Efendi 207
Servet-i Fünun 148, 152, 259, 262, 270, 286, 287, 292
Sevük, İsmail Habib 112, 113, 295
Seyfi Bey 129
Seyhan 227
Sınai Müesseselerde Sigorta Şirketlerinde Kullanılan Ecnebilere Mukabil Türk Memur ve Mütehassıs Yetiştirilmesi Hakkında Kanun 284
Siirt 227
Sivas 227
Sofya 194
Soner Çağaptay 26, 27, 108, 150, 246, 279
Sotiriyu, Dido 52
Sovyetler Birliği 102
Stamboul 167, 168
Steeg 165, 167, 168, 171, 172, 185, 290
Sultan İkinci Mahmut Türbesi 128
Suriye 35
Süleyman Sırrı Bey 239, 241, 258
Süryaniler 46

Şamlı Emin Bey 132, 134
Şark Değirmencilik Şirketi 267
Şark Demiryolları Şirketi 239, 240
Şark Halı Kumpanyası 267
Şark Muhacirleri 70
Şaylan, Gencay 105, 303
Şerif Ali Zade Murat Bey 135
Şişli 237

Tababet ve Şuubatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun 279, 281
Tahsin Rıza Bey 137
Talat Bey 86
Talat Paşa 45, 47, 95, 293, 296
Tan, Hasan Hayri 206, 214
Tanin Gazetesi 152, 157, 161
Tarik 152

Levent Şahverdi Arşivi

Tasvir-i Efkar 169
Taşidromos 167, 168
TBMM 9, 13, 20, 55, 71, 76, 77, 79, 83-31, 113-120, 144, 147, 152, 162, 169-171, 205, 212-214, 223-225, 237, 239-241, 243, 254, 257, 258, 260, 265-268, 270, 277, 285, 291
TBMM zabıtları 111, 119, 265
Tehcir 23, 24, 26, 33, 43-48, 183, 249, 299
Tehcir Kanunu 45
Tekeli, İlhan 105, 252
Tekirdağ 191, 227
Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat 35
Temre 67
Tercüman-ı Müstakil 167
Teritoryal Vatandaşlık 244, 246
Teşkilat-ı Mahsusa 44
Teşkilat-i Esasiye Kanunu 212, 234, 235
Teşvik-i Sanayi Kanunu 105, 252
Tevzi ve Taksim Komisyonları 87
Tezel, Yahya Sezai 59, 96, 97, 100, 106, 231, 297
The Orient News 167, 168
Tırhala Sancağı 194
Ticaret Burjuvazisi 61, 107, 253
Ticaret Erbabı 128, 197, 199
Ticaret Mektebi 137
Ticaret Vekaleti 116, 148, 149, 259, 261, 268, 272
Ticaret-i Umumiye Mecmuası 122, 123, 141, 292, 300, 301, 304
Tokat 227
Tokat Erbaa 71, 73
Topal İsmail Hakkı 47
Toprak, Zafer 28, 31, 41, 42, 102, 104, 105, 121, 131, 202, 206, 297
Tör, Ahmet Nedim 42, 297
Tör, Vedat Nedim 42
Trablusgarp Savaşı 183
Trabzon 40, 76, 85, 115, 227
Trakya 28, 44, 57, 59, 195, 202, 302
Trakya Olayları 28, 202, 283, 293, 301, 303
Tunalı Hilmi 86, 265, 267, 268
Tunceli 227
Turancılık 47
Tünel 15, 126, 234, 235, 248, 253, 254, 259, 263
Türk Ticaret Sâlnamesi 123, 125-128, 192-194, 199, 291, 303
Türk Vatandaşı Gayrimüslimler 229, 239, 264
Türkçe 8, 20, 25, 26, 28, 37, 39, 43, 107, 115, 125, 151, 154, 160, 166-168, 170, 174-177, 179, 185, 209-211, 234, 253, 257, 265-270, 272-274, 302
Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi 123, 125, 128
Türkiye İktisat Kongresi 97, 99, 132, 144, 296, 298, 299, 301
Türkiye İktisat Mecmuası 65, 70, 98-100, 121, 123-125, 129-131, 144-147, 189, 231, 251, 292, 299, 300, 302-304
Türkiye İş Bankası 39, 47, 105, 194, 296, 297
Türkiye Milli Bankası 162-164, 304
Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi 107, 300
Türkiye Umum Amele Birliği 131
Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun 277
Türkleştirme Politikaları 15, 16, 24, 28, 56, 91, 202, 278, 293
Türklük 25, 26, 244, 246, 248, 264, 274
Türk-Yunan Mübadelesi 56, 298
Tütün Rejisi 64

Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun 149
Ulus-devlet-ler 11, 12, 28, 43, 44, 96, 231
Umum Terziler Cemiyeti 99
Umumi Ticaret ve Sanayi Odaları Kongresi 138
Uran, Hilmi 44
Urfa 227

Levent Şahverdi Arşivi

Urla 76
Uşak 71, 84, 261
Uzuncaova 191
Uzunköprü 191

Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi 232, 234, 236, 241, 242

Vakit Gazetesi 268
Varlık Vergisi 16, 24, 28, 56, 202, 278, 293-296
Vasilias Kuçomitos 51
Vatandaş-lık 13, 15, 20-22, 24-26, 28, 47, 112, 113, 184, 212, 213, 229, 234, 236, 239, 244, 246-248, 250, 260, 261, 264, 266, 277-281, 285, 287, 288, 295, 297, 298, 303
"Vatandaş Türkçe Konuş!" Kampanyası 266
Ventura, Mişon 114
Vincent, Edgar (Sir) 39, 181, 182
Vraşno 72, 87

Yabancı Sermaye 8, 14, 20, 32, 33, 37, 105-107, 109, 130, 131, 136, 145, 189, 229, 231, 234, 236, 238, 239, 243, 244, 246, 248, 250, 252, 253, 257, 259, 267, 268, 272, 284, 285, 296, 302
Yabancı Sermayedarlar 60, 231
Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler 8, 20, 229, 231, 236, 238, 239, 243, 244, 246, 248, 253, 257, 267
Yabancı Uyruklu İşçiler 229
Yahudiler 20, 28, 46, 54, 55, 60, 61, 86, 108, 114-116, 143, 148, 197, 200, 202, 206, 215, 231, 278, 288, 293, 295, 301, 302
Yalçın, Hüseyin Cahit 39, 152, 154-160, 162-164, 166, 297, 303, 304
Yaver, Halil 225
Yavuz, Muhittin 72, 87
Yedigün 152
Yenal, Oktay 102
Yeniköy 73, 74
Yenişehir Kasabası 194
Yerli Sermaye 107, 109
Yolageldi Zâde Kasım 194, 199
Yozgat 71, 73, 227
Yunan İşgali 47, 52, 69, 70, 143, 262, 299
Yunanilik 47
Yunanistan 30, 39-42, 44, 48, 51, 52, 54, 56-59, 65, 71, 72, 78, 87, 91, 112, 113, 176, 195, 281, 287, 294, 295, 301
Yunanistan Boykotu 39, 40
Yunanlı Memurlar 182

Zahire Borsası 116
Zeki Bey [Kadirbeyoğlu] 89, 144
Ziraat Bankası 162, 197
Ziya Efendi 83
Zonguldak 86, 227, 265, 268, 284, 285, 298, 300, 304
Zonguldak Limanı 35
Zürcher, Eric Jan 24, 96, 131, 298, 304

Levent Şahverdi Arşivi

İletişim'den

AYHAN AKTAR

Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları

244 sayfa

AYHAN AKTAR

Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm

292 sayfa

RIFAT N. BALİ

Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri

Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)

604 sayfa, 8 sayfa albüm

RIFAT N. BALİ

Devlet'in Yahudileri ve "Öteki" Yahudi

479 sayfa

Levent Şahverdi Arşivi

İletişim'den

RIDVAN AKIN

TBMM Devleti

(1920-1923)

447 sayfa

FARUK ALPKAYA

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

(1923-1924)

432 sayfa

AHMET DEMİREL

Birinci Meclis'te Muhalefet

(İkinci Grup)

638 sayfa

Derleyen

ERIK JAN ZÜRCHER

Türkiye'de Etnik Çatışma

İmparatorluktan Cumhuriyete

175 sayfa

Levent Şahverdi Arşivi

İletişim'den

CEMİL KOÇAK

Türkiye'de Millî Şef Dönemi

(1938-1945)

Cilt 1

726 sayfa

CEMİL KOÇAK

Türkiye'de Millî Şef Dönemi

(1938-1945)

Cilt 2

639 sayfa

FÜSUN ÜSTEL

"Makbul Vatandaş"ın Peşinde

II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi

373 sayfa

FÜSUN ÜSTEL

Türk Ocakları (1912-1931)

İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği

422 sayfa

Levent Şahverdi Arşivi

İletişim'den

STEFANOS YERASİMOS

Milliyetler ve Sınırlar

Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu

Çeviren ŞİRİN TEKELİ • 520 sayfa

AHMET YILDIZ

"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"

Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)

351 sayfa

HANS-LUKAS KIESER

Iskalanmış Barış

Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet

Çeviren ATİLLA DİRİM • 864 sayfa

MEHMET ALİ GÖKAÇTI

Nüfus Mübadelesi

Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi

331 sayfa, 12 sayfa albüm

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Erken Cumhuriyet döneminde iktisadi alanın "milli" olana açılması, "yerli" sermaye birikiminin sağlanması ve iş yaşamının "homojenleştirilmesi" gibi uygulamalar bugüne kadar birbirinden ayrı süreçler olarak ele alındı. Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*'nde "milli iktisat" başlığı altında ve yalnızca yeni ulus-devletin iktisaden güçlenmesine yönelik politikalar şeklinde tartışılan bu süreçleri bir bütün olarak inceliyor. Sermayenin, işgücünün ve mesleklerin Türkleştirilmesine yönelik girişim ve uygulamaları örneklerle ortaya koyarken, "ekonominin Türkleştirilmesi"ne giden yolun nasıl hazırlandığını kapsamlı bir biçimde tartışıyor.

"Koraltürk'ün çalışması, bir yandan bugüne kadar 'Milli İktisat' başlığı altında sanki yansız ve sadece yabancılara karşı olarak uygulanmış politikalar bütünü olarak sunulan ekonomik ve politik tedbirlerin aslında ne kadar yıkıcı ve şiddet yüklü olduğunu gözler önüne sermektedir. Yazar, ilk bakışta farklı dönemlerde uygulanan politikalar gibi sunulan Türkleştirme politikalarını bir bütün olarak anlamlı kılacak iç bağlantıları gün yüzüne çıkarmıştır. Ayrıca, yerel basının taranması sonucunda İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerin dışında, gözden uzak bazı Anadolu kentlerinde ekonominin Türkleştirilmesinin nasıl hayata geçtiğini öğreniyoruz. Bu derlemenin akademik hayatımıza en ciddi katkısı budur ve bu nedenle kalıcı olacağını tahmin ediyorum."

Ayhan Aktar

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0954-4

Levent Şahverdi Arşivi